

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ВИСОЦЬКИЙ ВОЛОДИМИР МИРОСЛАВОВИЧ

УДК 340.1: 329

**ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВА
(ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ)**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник –
Панкевич Олег Зіновійович,
кандидат юридичних наук, доцент

Львів – 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГІЇ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ	9
1.1 Стан наукової розробки проблематики політичних партій у вітчизняній та зарубіжній літературі	9
1.2 Методологічні засади дослідження політичних партій	16
Висновки до Розділу 1	27
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА	29
2.1 Політична система суспільства: сутність і структура	29
2.2 Загальнотеоретичний аналіз політичної партії як соціального та правового інституту	46
2.3 Принципи організації та діяльності політичних партій	59
2.4 Функції політичних партій у політичній системі суспільства.....	89
Висновки до Розділу 2	136
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ	140
3.1 Політичні партії як суб'єкти формування громадянського суспільства в Україні	140
3.2 Роль політичних партій у механізмі стримувань і противаг в умовах формування громадянського суспільства	149
3.3 Політичні партії у процесі модернізації політичної системи України: проблеми та перспективи	168
Висновки до Розділу 3	182
ВИСНОВКИ	185
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасне українське суспільство переживає важкий етап політичних, економічних та соціальних перетворень. Цей період характеризується низкою тенденцій, з-поміж яких: утвердження нових демократичних принципів державного ладу, поступова трансформація нашої держави у правову, формування громадянського суспільства. Вагоме значення у цьому процесі відіграє політична система суспільства, надзвичайно важливою складовою якої є політичні партії.

Роль політичних партій у політичному та громадському житті будь-якої держави зумовлена передусім тими функціями, які вони в ньому виконують і які визначають основні напрями їхньої діяльності. Політичні партії як суб'єкти політичної системи мають давню історію свого виникнення та розвитку.

Водночас потрібно зазначити, що політичні партії в сучасних умовах суттєво відрізняються від створюваних на початковому етапі, адже поступово змінився характер політичних партій, їхньої діяльності, функціональної спрямованості, ідеологічної орієнтації та організаційної структури.

Підґрунтям для дослідження проблеми функціонування політичних партій у політичній системі суспільства стали праці науковців різних історичних епох, що сприяли з'ясуванню сутності політичної системи, процесу становлення демократичної держави, еволюції політичних партій як складової частини політичної системи, громадянського суспільства тощо. Зокрема, це доробки таких учених, як: Арістотель, Платон, Г. Гегель, Т. Гоббс, І. Кант, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Е. Фромм, К. Ясперс та ін.

Теоретичну основу дослідження становлять критично осмислені положення, аргументи та висновки представників сучасної західної політичної та правової науки: К. Джанда, М. Дюверже, К. Поппера, Ф. Хайека, Д. Кіна, Дж. Міллера, М. Кеннеді, Е. Арато, Дж. Сороса та ін.

Особливу увагу в дослідженні звернуто на наукові доробки таких провідних вітчизняних та російських учених, як: С. Авак'ян, В. Авер'янов, С. Алексєєв, О. Бабкін, М. Баймуратов, М. Байтін, Т. Бекназар-Юзбашев, П. Берлін, В. Борденюк,

С. Бостан, Л. Воєводін, К. Гаджієв, О. Гейда, В. Євдокимов, В. Журавський, С. Заславський, В. Кампо, В. Копейчиков, О. Кутафін, Д. Лук'янов, Л. Луць, М. Матузов, Г. Мурашин, М. Орзіх, В. Погорілко, М. Примуш, П. Рабінович, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Тихомиров, Ю. Тодика, О. Фрицький, Ю. Шведа, Ю. Шемшученко, Ю. Юдін та інші, які вивчали різні аспекти політичної системи, громадянського суспільства, організації та діяльності політичних партій.

Утім ще є чимало питань, пов'язаних із функціонуванням політичних партій як одного з найважливіших інститутів політичної системи суспільства, ще потребує докладного дослідження, зокрема крізь призму теоретико-правового аналізу. Це, власне, й зумовлює актуальність теми дисертації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Наукове дослідження виконано в межах тематики наукових досліджень Львівського державного університету внутрішніх справ за напрямками: «Проблеми реформування правової системи України» (державний реєстраційний номер 0109U007853) і «Філософсько-правові та теоретико-історичні проблеми державотворення та правотворення в Україні» (державний реєстраційний номер 0109U007855).

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є поглиблення загальнотеоретичних уявлень щодо сутності та місця політичних партій у політичній системі суспільства в Україні.

Відповідно до мети потрібно було вирішити такі завдання:

- визначити теоретико-методологічні основи дослідження політичних партій;
- узагальнити та систематизувати сучасні підходи щодо розуміння сутності політичної системи суспільства;
- здійснити загальнотеоретичний аналіз політичної партії як соціального та правового інституту;
- дослідити принципи організації й діяльності політичних партій на сучасному етапі розвитку суспільства;
- дати теоретико-правову характеристику функцій політичних партій;
- проаналізувати політичні партії як суб'єкти формування громадянського суспільства в Україні;
- визначити роль політичних партій у механізмі стримувань і противаг в

умовах формування громадянського суспільства та модернізації вітчизняної політичної системи;

– сформулювати пропозиції щодо удосконалення нормативно-правового регулювання діяльності політичних партій у сучасній Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у процесі функціонування політичних партій як складників політичної системи суспільства.

Предмет дослідження – теоретико-правові особливості політичних партій у політичній системі суспільства.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становить низка філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Відповідно до мети та завдань дослідження в дисертації використано систему методів наукового пізнання. Їхнє використання зумовлено застосуванням системного підходу, що дав змогу досліджувати проблеми в єдності їх соціального змісту та юридичної форми.

Системно-структурний метод використано для аналізу характеру і сутності політичної системи суспільства, її структури та складників (підрозділи 1.1, 2.1, 3.3). У роботі застосовано також логіко-семантичний та формально-логічний методи, за допомогою яких досліджено змістове навантаження деяких термінів, як-от: «політична система», «правова система», «політична партія» тощо; висвітлено суперечності в наукових підходах щодо розуміння їх сутності (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, 2.4), а також проаналізовано основні принципи організації та діяльності політичних партій (підрозділ 2.3). Історико-правовий метод дав змогу розглянути розвиток політичної системи та функціонування політичних партій у часовому вимірі (підрозділи 2.1, 2.2, 3.3). Порівняльно-правовий метод використано для дослідження правової конструкції політичних партій у різних зарубіжних країнах (підрозділ 2.2).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним із перших у вітчизняному правознавстві комплексним монографічним дослідженням загальнотеоретичних аспектів політичних партій у політичній системі в контексті формування громадянського суспільства в Україні. У роботі обґрунтовано низку нових, з теоретичного погляду, та важливих для юридичної

практики наукових положень і висновків, зокрема:

уперше:

– здійснено комплексний загальнотеоретичний аналіз ролі політичних партій у політичній системі суспільства;

– запропоновано теоретико-правовий підхід до характеристики принципів організації й діяльності політичних партій та обґрунтовано доцільність їхнього закріплення в Законі «Про політичні партії в Україні»;

– встановлено й обґрунтовано роль політичних партій у механізмі стримувань і противаг в сучасних умовах формування громадянського суспільства;

удосконалено:

– методологічні основи дослідження політичних партій;

– визначення понять: «політична партія» – зареєстроване згідно із законом на добровільних і демократичних засадах об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяти відповідно до законів і положень своєї програми виявленню та вираженню політичної волі громадян шляхом участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, у виборах та інших політичних заходах; «політична система» – цілісна і динамічна сукупність однотипних, взаємодоповнювальних ролей, відносин інститутів влади, які взаємодіють на основі єдиних норм і цінностей, заданих інтересами домінуючих у суспільстві соціальних груп і таких, що дають змогу останнім реалізувати свої цілі, наміри та інтереси;

– дефініцію поняття «функції політичних партій» та теоретико-правову характеристику функцій політичних партій у сучасній політичній системі суспільства;

– розуміння сутності політичних партій як суб'єктів формування громадянського суспільства в Україні з позиції загальної теорії держави і права;

набули подальшого розвитку:

– положення щодо проблем та перспектив функціонування політичних партій у процесі модернізації політичної системи України;

– пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства, яке регламентує діяльність політичних партій в Україні.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертаційній роботі положення, пропозиції, рекомендації та висновки становлять і науково-теоретичний, і практичний інтерес:

– у *науково-дослідній сфері* – положення та висновки дисертації можуть бути підґрунтям для подальшої розробки теоретико-правових аспектів політичних партій у політичній системі;

– у *правотворчості* – пропозиції наукової роботи сприятимуть удосконаленню правового регулювання діяльності політичних партій;

– у *правозастосовній діяльності* – використання одержаних результатів дозволить поліпшити застосування чинного законодавства України, що регулює діяльність політичних партій;

– у *навчальному процесі* – положення та висновки дисертації можуть бути використані в процесі викладання курсів «Теорія держави і права», «Проблеми теорії держави і права», «Конституційне право» (акт впровадження № 64 від 19 жовтня 2011 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є результатом самостійного наукового пошуку автора. Сформульовані положення, узагальнення, оцінки та висновки автор одержав особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження висвітлювалися в доповідях на: IX Регіональній науково-практичній конференції «Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні» (м. Львів, 13–14 лютого 2003 р.); III Українсько-Польській науково-практичній конференції «Регіональне і місцеве самоврядування в нових умовах: партійна публічна адміністрація і безпосередня демократія» (м. Львів, 2–4 березня 2006 р.); Звітній науковій конференції факультету з підготовки слідчих (м. Львів, 22 лютого 2008 р.); Звітній науковій конференції факультету з підготовки слідчих (м. Львів, 26 лютого 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «300 років Конституції гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського

державотворення» (м. Львів, 14 травня 2010 р.); II Всеукраїнському круглому столі «Порівняльне правознавство: філософські, історико-теоретичні та галузеві аспекти» (м. Львів, 28 травня 2010 р.); Звітній науковій конференції факультету з підготовки слідчих (м. Львів, 25 березня 2011 р.); Звітній науковій конференції ад'юнктів, аспірантів та здобувачів «Проблеми правової реформи та розбудови громадянського суспільства в Україні» (м. Львів, 30 вересня 2011 р.).

Рукопис дисертації обговорено, рецензовано і схвалено на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету внутрішніх справ.

Публікації. Основні положення та висновки дисертаційної роботи викладено в 15 публікаціях, з яких – 7 наукових статей, опублікованих у фахових виданнях України, та 8 – у збірниках тез виступів на науково-практичних конференціях, семінарах та засіданнях круглих столів.

Структура дисертації зумовлена метою, завданнями та предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, що охоплюють дев'ять підрозділів, висновків та списку використаних джерел (294 найменування). Повний обсяг дисертації становить 215 сторінок, із них 188 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД НАУКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТОДОЛОГІЇ ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

1.1 Стан наукової розробки проблематики політичних партій у вітчизняній та зарубіжній літературі

Загальне уявлення про політичні партії дає політологічний словник: «політична партія (від латин. Partis – частина) – організована група однодумців, що представляє інтереси частини народу і ставить за свою мету їх реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні» [1, с. 245].

Перші згадки про політичні партії трапляються вже у виступах мислителів античності. Загальноприйнято час виникнення політичних партій пов'язувати з появою парламентаризму, тобто з періодом ранніх буржуазних революцій. Хоча прототипи цих політичних інститутів простежуємо і в рабовласницькому, і в феодальному, і в початковому періоді існування буржуазного суспільства.

В епоху античності (Стародавня Греція і Стародавній Рим) вони становили групу осіб, яка захищала інтереси визначених соціальних верств. Давньогрецький філософ Арістотель писав про боротьбу в VI ст. до н. е. в Атиці між партіями педіаків (великі землевласники), параліїв (ремісничо-торговельне населення) і діакріїв (селяни). У більш пізній період в Афінах мала тривала боротьба між партією знаті і партією народу. У стародавньому Римі в період кризи республік партія популярів відстоювала інтереси сільського плебсу, а партія оптиматів захищала права і привілеї патриціанської знаті. Пізніше Цицерон, Плавт, Саллюстій говорили про партії як політичні організації. Цим терміном на протилежність народу характеризували і політиків, які групувалися навколо вождя (були, до прикладу, партії Цезаря, Марія, Сули), і групу людей, яка керувала державою, і сенат [2, с. 7].

У період Середньовіччя політичні угруповання найчастіше були тимчасовими об'єднаннями. Прикладом найтривалішого політичного конфлікту у

XII–XIV ст., яскраво описаного Н. Макіавеллі, була боротьба між партіями гвельфів та гібеллінів [2, с. 8].

Натомість прототипи сучасних політичних партій виникли в період ранніх буржуазних революцій, а остаточно сформувалися в часи Великої французької буржуазної революції (це жирондисти, якобінці та ін.). Руйнація традиційних структур влади аристократії та поступове становлення представницької форми правління, що ознаменували наприкінці XVIII – на початку XIX ст. вступ на політичну арену буржуазії, різко посилили ідейну та політичну конкуренцію в суспільстві. Це дало поштовх до формування нового типу об'єднань – політичних клубів, що відрізнялись від аристократичних угруповань наявністю ідеологічної доктрини та розвиненої організаційної структури. Політичний клуб можна порівняти з політичною партією, але лишень за деякими позиціями: прагнення брати участь у політичному процесі з метою здійснення впливу на нього; об'єднання навколо себе однодумців; визнання або ж лояльність до їх існування з боку держави, оскільки вони не становили загрози панівному ладу; мали ідеологічну доктрину. Проте до політичних партій в нинішньому розумінні їм було ще далеко [3, с. 84].

Сучасні політичні партії беруть свій початок у XIX ст. Щоправда, в Англії вони виникли ще у XVII ст., але сучасних форм набули внаслідок виборчої реформи 1832 р. і створення на місцях громад для реєстрації виборців за списками. У США вони почали організовуватися близько 1830 р. за президента Джексона. У Франції та в інших країнах Європейського континенту перетворення парламентських груп і політичних клубів на масові організації пов'язане з революціями 1848–1849 рр.

Початок формування в середині XIX ст. сучасних політичних партій можна зіставити з уведенням загального виборчого права, що сприяло залученню в політику широких верств населення. Змінюється характер самих політичних партій, їхньої діяльності, функціональної спрямованості, ідеологічної орієнтації, організаційної структури. На цьому етапі відбувається поступовий перехід від елітарних до класичних, а згодом і до сучасних політичних партій, які почали виникати в 70-х роках XIX ст. Розвиток політичних партій на Заході має вигляд еволюції від елітарних партій XIX ст. через масові партії (повоєнний період до кінця

60-х років ХХ ст.) і партії «для всіх» (з кінця 60-х до початку 80-х років) до сучасних «виборчо-професійних» партій. Наприкінці ХІХ ст. політичні партії стали найважливішими складовими частинами сучасних політичних систем. Запровадження системи загального виборчого права сприяло організаційній структуризації партій. Партії поступово перетворилися на політичні громадські організації, стали об'єднання людей. Такі об'єднання були носіями визначеної суспільної ідеології, із прагненням завоювати владу одночасно з підтримкою народу (певної його частини).

Аналогічного підходу щодо часу появи сучасних політичних партій дотримується В. Євдокимов, на думку якого, «боротьба за «маси» примусила буржуазні партії відмовитись від елітності і вийти за межі парламенту до виборців, щоб залучити їх на свою сторону» [4, с. 9].

Утім зауважимо, що прийняті в сучасній науці етапи розвитку політичних партій розробив М. Вебер. Він виділяв три основні, а саме: перший етап – аристократична група, другий – політичні клуби, третій – сучасні масові партії. Між собою вони відрізняються класовою суттю партій, їх організаційною будовою та інтересами, змістом ідеологічного конфлікту між ними [5, с. 49].

Німецький державознавець Г. Тріпель запропонував періодизацію етапів розвитку партій, яку було підтримано в політичній науці Західної Європи. У процесі визнання партій він виділив чотири стадії:

1) протидії, придушення і боротьби з партіями – період існування абсолютистських держав до кінця ХVІІІ ст., що характеризується стійкою опозицією держави до будь-якого політичного угруповання;

2) ігнорування партій – період до кінця ХІХ ст., коли буржуазно-ліберальні держави забезпечували формально умови для будь-якої політичної ініціативи, що не порушує суспільного правопорядку;

3) визнання та легалізації партій – період розвитку сучасних буржуазно-демократичних держав, у яких партії отримують функцію «посередника-керівника»;

4) «ера конституційно-правової інкорпорації», специфіка та характерні риси якої дали могутній поштовх теорії та науці про партії, – період подальшого розвитку

демократії, коли партії перетворилися на «посередників» між громадянським суспільством і державою [6, с. 129–130].

Отже, історично найменування «партія» використовували в безлічі контекстів, характеризуючи різні соціальні групи. М. Дюверже, міркуючи про походження партій, зазначав: «Партіями однаково називають і великі народні організації, що виражають суспільну думку в сучасних демократіях, і ворогуючі угруповання античних республік або клани, що склалися навколо якого-небудь кондотьєра в Італії епохи Ренесансу; клуби, що об'єднували депутатів революційних асамблей, і комітети, що готували цензові вибори в конституційних монархіях». Водночас сучасне розуміння партії більш виразне і конкретне [7, с. 21].

Незважаючи на тривалу історію функціонування політичних партій як найважливішого інституту політичної системи, у політології, соціології, а також у юридичних науках не існує єдиного, універсального визначення поняття політичної партії. У науковій літературі виділяють понад 30 різновидів і понад 200 визначень партій [8, с. 28]. Але варто звернути увагу на те, що для правового регулювання основоположне значення має формулювання такого визначення поняття «політична партія», яке дозволило б відмежувати партії як специфічний суб'єкт права від усіх інших видів громадських об'єднань. Тільки залежно від наявності чи відсутності у якого-небудь об'єднання, визнаного законом, якостей політичних партій може бути визначений його правовий статус, права і обов'язки, місце і роль у політичній системі.

Зрештою, мусимо констатувати, що без якісної юридичної дефініції терміна «політична партія», неможливо чітко визначити правовий статус політичних партій. Як справедливо зазначає Т. Бекназар-Юзбашев, для законодавця «здавна важко було юридично оформити інститут політичних партій», бо «за своїм походженням, в галузі своєї діяльності, функціональним призначенням тощо партії більшою мірою виступають суспільно-політичною, аніж державно-правовою категорією» [9, с. 9]. У цьому, на нашу думку, криється одна з причин відсутності в законодавстві єдиного загальноновизнаного визначення політичної партії. Крім того, надто різноманітними є уявлення про призначення політичних партій, їх роль у суспільно-політичному

житті. Щоправда, у різноманітних визначеннях можна виділити низку ознак, які сукупно надають громадському об'єднанню статус політичної партії. При цьому наголосимо, що відповідні нормативні положення виходять із визначень політичних партій, сформульованих політологами та соціологами, які вивчають партії як елемент соціальної і політичної системи суспільства. Отже, для того щоб сформулювати юридичне визначення політичної партії, потрібно здійснити соціально-політичний аналіз визначення поняття політичної партії.

Перше в науці теоретичне визначення політичної партії дав видатний англійський політичний діяч Е. Берк: «Партія становить організацію людей, об'єднаних з метою просування спільними зусиллями національного інтересу, керуючись деяким специфічним принципом, стосовно якого всі вони дійшли згоди» [10, с. 541].

Сучасне розуміння партії з відповідними типологічними ознаками почало формуватися наприкінці XIX – на початку XX ст. Зокрема, німецький дослідник В. Хасбах розглядав партію як «союз людей з однаковими політичними поглядами і цілями, які прагнуть до завоювання влади з метою використання для реалізації власних інтересів» [11, с. 94].

Цікавою є позиція німецького соціолога М. Вебера, який розглядав партію як «громадські організації, що спираються на добровільний прийом членів, ставлять собі за мету завоювання влади для власного керівництва та забезпечення активним членам відповідних умов (духовних і матеріальних) для отримання визначених матеріальних вигод чи особистих привілеїв або того й іншого одночасно» [12, с. 677]. Натомість М. Кельзен зводив поняття партій до інструмента боротьби окремих особистостей за вплив у суспільстві та державі [4, с. 8]. Відповідно до дефініції І. Шумпетера, «партія – це не група людей, що сприяє здійсненню загальнонаціонального інтересу, скоріше це група людей, що, виходячи з загальних принципів, прагне до політичної влади» [13, с. 225]. Д. Маркович визначає партію як відносно довготривалі добровільні та класові політичні організації, члени яких мають спільні політичні інтереси, зосереджені у спільній політичній ідеології, проголошені у програмі партії та організації, з метою заволодіння політичною владою [14, с. 295].

М. Примуш у праці «Історія і теорія політичних партій» наводить декілька визначень політичних партій. Зокрема: 1) політичні партії – це добровільно створені політичні об'єднання громадян, які дотримуються однієї ідеології та орієнтуються на завоювання й здійснення політичної влади; 2) партія – це добровільна політична організація, що об'єднує осіб зі спільними інтересами та ідеалами, тривалість існування якої спрямована на завоювання політичної влади або участь у її здійсненні; 3) політична партія – це добровільна політична організація, що існує і на національному, і на місцевому рівнях, спрямована на отримання та здійснення влади і прагне з цією метою до народної підтримки [2, с. 13]. Подібної позиції дотримуються і С. І. Здіорук та В. В. Бичек, які політичною партією визначають «політичну організацію, засновану на певних ідеологічних принципах, яка має власні структури і ставить за мету здобуття та утримання державної влади, реалізуючи інтереси своїх членів симпатиків» [15, с. 12]. «Партія – добровільний союз на ідеологічному зв'язку, спрямований на завоювання влади в державі або участі в ній, причому влада стає інструментом реалізації політичної програми, що служить інтересам тієї чи іншої великої суспільної групи», – вказує А. Боднар [16, с. 84]. Потрібно звернути увагу на те, що у всіх цих випадках партію розглянуто як групу людей, котра об'єдналася для участі в політичному житті з метою завоювання політичної влади.

Російські вчені кінця XIX – початку XX ст. також висловлювали свої думки з цього питання. Скажімо, для Б. Чичеріна мета створення та функціонування політичних партій у державі очевидна – завоювання прямого, відкритого контролю над важелями влади для того, щоб використовувати державний механізм для реалізації своїх програмних установок, у чому, власне, і полягає конституційно-правова сутність політичних партій [17, с. 94].

П. Берлін характеризував політичні партії як «вільні організації маси для досягнення визначеної соціальної або політичної мети за допомогою політичної дійсності» [18, с. 5–9].

Ю. Гамбаров політичні партії розумів як «вільні громадські групи, що створюються всередині правової держави для спільної політичної дії на основі загальних всім об'єднаним індивідам інтересів та ідей» [19, с. 3].

Б. Лінський вважав, що політична партія це «організований союз політичних однодумців, з певною спільною метою, виробленою програмою дій і прийомами політичної боротьби чи тактикою» [20, с. 155].

У науковій літературі радянського періоду висловлювались різні погляди про політичні партії. Під партією розуміли «добровільний союз людей, які мають однакові політичні переконання і однаковим шляхом борються за перебудову суспільного життя відповідно до своїх поглядів» [21, с. 5], «політична та ідеологічна організація певного класу чи соціальної групи, яка представляє і захищає інтереси цього класу або групи» [22, с. 44], «різновид суспільно-політичних організацій, створених з метою захисту певних класових інтересів» [23, с. 110], «представляючи найбільш активну і організовану частину класу або його прошарку, виражає їх інтереси, керує ними в класовій боротьбі, спрямовує їх зусилля на досягнення політичних цілей» [9, с. 158], «сукупність людей, об'єднаних організаційно та ідеологічно, які мають за мету в результаті виборів, а також іншими шляхами взяти у свої руки керівництво державними справами для того, щоб використати державну владу для захисту соціально-класових інтересів, які вона виражає» [24, с. 15–16], «відносно довготривалі добровільні та класові політичні організації, члени яких мають спільні політичні інтереси, зосереджені в спільній політичній ідеології, проголошені у програмі партії та організації, з метою заволодіння політичною владою» [14, с. 295].

Виокремимо визначення партії, яке запропонував Е. Даунс: «партія – це команда людей, які прагнуть контролювати державний апарат шляхом придбання посад на належним чином організованих виборах» [24, с. 94], або більш сучасне визначення, яке значною мірою відповідає природі масових партій, К. фон Байме: «партії – це громадські організації, що конкурують між собою на виборах для досягнення влади» [25, с. 92].

Утім не будь-яку групу людей, організованих для вираження їхніх інтересів, можна назвати партією. Ознаки, що відрізняють партію від інших політичних сил, спробували сформулювати Дж. Лапаломбар і М. Вейнер. Вони виділили чотири елементи партії: 1) партія – це організація, тобто достатньо тривале за часом об'єднання людей; 2) мета партії – завоювання та здійснення влади; 3) кожна партія

прагне забезпечити собі підтримку народу – аж до членства або активного членства (активісти) у ній; 4) будь-яка партія є носієм певної ідеології або принаймні віддзеркалює конкретну орієнтацію, бачення світу й людини [26, с. 56].

Проблематика, пов'язана з функціонуванням політичних партій, була предметом дисертаційних праць, зокрема, Д. В. Лук'янова, Т. В. Шаповал, М. В. Примуша, А. О. Саміло [27–31]. Однак доводиться констатувати той факт, що нині є ще багато невирішених питань, які можна розглянути через призму теоретико-правового дослідження.

1.2 Методологічні засади дослідження політичних партій

Як уже було наголошено, політичні партії є складним соціально-політичним феноменом. Його складність і суперечність випливають зі складності і суперечності становища партій у суспільстві; їх діяльності одночасно в різних його сферах зі широким охопленням найрізноманітніших соціальних, етнічних, конфесійних груп населення. Окрім того, така складність і суперечливість характеризується безліччю параметрів і пояснюється багатьма причинами. По-перше, партії здійснюють її одночасно в соціальній і політичній сферах суспільства; щобільше, слугують розвитку і вдосконаленню взаємодії цих сфер.

По-друге, партії реалізують свої можливості на матеріальному і духовному «фронтах». Зокрема, у програмах і платформах вони заявляють насущні вимоги своїх членів, виборців про заробітну плату, умови праці, соціальне забезпечення тощо, загалом висловлюються щодо загальнонаціональних інтересів. Однак партії повинні заторкувати й духовну сферу суспільства, вирішуючи питання партійної філософії, ідеології, духовного життя своїх прихильників.

По-третє, партії, як і політика загалом, наділені властивістю інклюзивності – здатністю проникати не тільки у всі сфери, а доходити до кожної соціальної групи суспільства, конкретної особи, виявляти її потреби, артикулювати їх у своїх програмах, рекрутуючи в такий спосіб нових прихильників.

Нарешті, по-четверте, партії є не застиглим, статичним явищем (хоча і

складним), а динамічним процесом, у якому всі складні поєднання, переплетення і нашарування чинників постійно змінюються і трансформуються.

Складність, багатогранність і міждисциплінарний статус будь-якої наукової проблеми зумовлюють потребу її вивчення в системі координат, що задається різними рівнями методології науки.

Саме поняття «методологія» (від гр. μέθοδος – правильний, вірний шлях, шлях дослідження) неоднозначно трактують у сучасній науці.

У широкому розумінні слова «методологія» – це теорія людської діяльності, «це діяльність пізнання, мислення або, якщо говорити точніше, вся діяльність людства, включаючи не лише власне пізнання, а й виробництво. Можна сказати, що методологія... є теорія людської діяльності» [32, с. 6]. У вузькому розумінні слова під методологією розуміють сукупність методів, прийомів, процедур наукового дослідження [33, с. 5–6]. Саме таке ставлення до методології переважає, наприклад, у зарубіжній (американській і взагалі англомовній) науковій літературі.

Своєрідним компромісом між надто широким і надто вузьким розумінням методології як шляху пізнання виступає багаторівневий підхід, коли розрізняють: найзагальніші методи наукового пізнання – аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного тощо (філософська методологія); загальні для багатьох наук, міждисциплінарні методи пізнання – системний та організаційний аналіз, кібернетичний, синергетичний підходи тощо (загальнонаукова методологія); теорія і методи конкретної науки, галузі знань; методика, сукупність операцій і процедур, що застосовуються в конкретних дослідженнях [34, с. 40].

На нашу думку, будь-яка методологія, особливо методологія вдосконалення суспільних відносин (а відносини в політичній сфері, функціонування партій тощо виступають однією зі сторін суспільних відносин), полягає в тому, щоб чітко визначити такі методи дослідження соціальних явищ, які, по-перше, відповідають самому об'єктові дослідження, тобто адекватні природі самого досліджуваного явища, а по-друге, дають теоретичне уявлення про систему методів дослідження конкретного явища, що треба сприймати як теорію, звернену до практики дослідження. При цьому методологію не можна розглядати тільки як науково-дослідницький інструментарій. Методологія – це насамперед теоретичне уявлення

про саме явище і про можливості його вивчення з метою практичного вдосконалення, без чого ніяке практичне вдосконалення соціальної практики не має сенсу, а реформування буде щонайменше неефективним, якщо не шкідливим.

Питання методології досить складне і в наукових джерелах має різне тлумачення. Багато зарубіжних наукових шкіл не розмежовують методологію і методи дослідження. У вітчизняній науковій традиції методологію розглядають як: 1) вчення про науковий метод пізнання та перетворення світу; його філософська, теоретична основа; 2) сукупність методів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання [35, с. 664]. Найчастіше методологію тлумачать як теорію методів дослідження, створення концепцій, як систему знань про теорію науки або систему методів дослідження. Методику розуміють як сукупність прийомів дослідження, включаючи техніку і різноманітні операції з фактичним матеріалом [36–38].

Методологія виконує такі функції:

- визначає способи здобуття наукових знань, які відображають динамічні процеси та явища;
- спрямовує, передбачає особливий шлях, на якому досягається певна науково-дослідницька мета;
- забезпечує всебічність одержання інформації щодо процесу чи явища, що вивчається;
- допомагає введенню нової інформації до фонду теорії науки;
- забезпечує уточнення, збагачення, систематизацію термінів і понять у науці;
- створює систему наукової інформації, що ґрунтується на об'єктивних фактах, і логіко-аналітичний інструмент наукового пізнання [39, с. 56].

Під методологічною основою дослідження розуміють основне, вихідне положення, на якому ґрунтується наукове дослідження. Методологічні основи цієї науки завжди існують поза самою наукою, за її межами і не виводяться із самого дослідження [39, с. 57].

Методологія – вчення про систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності – має чотирирівневу структуру. Нині розрізняють фундаментальні, загальнонаукові принципи, що становлять власне методологію,

конкретнонаукові принципи, що лежать в основі теорії тієї чи іншої дисципліни або наукової галузі, і систему конкретних методів і технік, що застосовуються для вирішення спеціальних дослідницьких завдань.

Філософська, або фундаментальна, методологія є вищим рівнем методології науки, що визначає загальну стратегію принципів пізнання особливостей явищ, процесів, сфер діяльності [39, с. 57].

Не заглиблюючись у розкриття поняття і предмета методології, зазначимо, однак, деякі принципи наукового пізнання, що, на нашу думку, є досить вагомими чинниками для кращого теоретико-правового дослідження політичних партій у політичній системі суспільства.

Фундаментальні принципи ґрунтуються на узагальнювальних, філософських положеннях, що відображають найсуттєвіші властивості об'єктивної дійсності та свідомості з урахуванням досвіду, набутого в процесі пізнавальної діяльності людини. До них, зокрема, належить принцип діалектики, що відображає взаємозумовлений і суперечливий розвиток явищ дійсності.

Діалектична логіка пізнання стала універсальним інструментом для всіх наук, під час вивчення будь-яких проблем пізнання і практики.

Діалектика як метод пізнання природи, суспільства і мислення, розглянута в єдності з логікою і теорією пізнання, є фундаментальним науковим принципом дослідження багатоаспектної та суперечливої дійсності в усіх її виявах. Діалектичний підхід дає змогу обґрунтувати причиново-наслідкові зв'язки, процеси диференціації й інтеграції, постійну суперечливість між сутністю і явищем, змістом і формою, дотримати об'єктивність в оцінюванні дійсності. Досвід і факти виступають джерелом, основою пізнання дійсності, а практика – критерієм істинності теорії. Діалектика як фундаментальний принцип і метод пізнання має величезну пояснювальну силу. Однак вона не підмінює конкретнонаукові методи, пов'язані зі специфікою досліджуваної сфери. Діалектика виявляється в них і реалізується через них відповідно до вимог спадкоємності та несуперечності в методології [39, с. 58].

Принцип універсальності законів світобудови. Розвиток науки загалом

характеризується єдністю протилежних тенденцій – диференціації та інтеграції наукових знань. Провідними на сучасному етапі виступають інтеграційні процеси, що передбачають необхідність об'єднання досліджень неживої і живої природи та суспільства, вивчення їх з погляду універсальних законів світобудови. При цьому основні закономірності соціального буття (зокрема політичні партії як соціальний феномен) виступають як інобуття загальних закономірностей саморуху (самоорганізації) матерії, світу, світобудови, як модифікація їх фундаментальних властивостей [40, с. 135–154]. Для теоретико-правового дослідження політичних партій у політичній системі цей принцип означає необхідність поглянути на них із ширших позицій, переборюючи антропоцентризм й аксіологізм (ціннісний підхід щодо предмета дослідження).

Загальнонаукова методологія використовується в усіх або в більшості наук, оскільки будь-яке наукове відкриття має не лише предметний, а й методологічний зміст, зумовлює критичний перегляд прийнятого досі понятійного апарату, чинників, передумов і підходів щодо інтерпретації матеріалу, що вивчається [39, с. 59].

Принцип універсальності загальнонаукових методів пізнання дійсності. З уваги на універсальність законів світобудови, можна припустити універсальність загальнонаукових методів пізнання дійсності, зокрема це стосується й теоретико-правового дослідження політичних партій у політичній системі. Тобто це уможливорює застосування не лише системного, історичного, термінологічного, функціонального, когнітивного аналізу, моделювання тощо, а й синергетики та інших сучасних загальнонаукових концепцій.

Принцип відносності знань (релятивізм). Будь-яке знання про який-небудь предмет дійсності відносне, неповне, обмежене.

Ніколи не можна досягти повного і кінцевого знання про досліджуваний об'єкт. Це пов'язано насамперед з тим, що всі об'єкти дійсності постійно змінюються. І «фактично не існує ні пропозицій, ні слів зі значенням, котрі були б незалежні від обставин проголошення» [41, с. 321]. Відомий учений К. Поппер з цього приводу зазначав, що «...наукові результати «відносні»... лише постільки, поскільки вони є результатами відповідної стадії наукового розвитку і підлягають

зміні в ході наукового прогресу» [42, с. 255–256].

Отже, складність партійного феномену в сучасному суспільстві полягає в його: 1) складному й неоднозначному положенні між державою і суспільством; 2) одночасній діяльності в матеріальній і духовній сферах; 3) прагненні до всепроникнення: від державних структур до останньої «людини з вулиці»; 4) динаміці у тому, що партії – це не тільки явище, а й процес.

Зі складності і суперечності, всепроникної здатності партійного феномену впливають методологічні труднощі у вивченні політичних партій. Узагальнено їх можна сформулювати так:

– неоднозначність вияву всього пов'язаного з політикою; багатогранність політичних явищ, тим паче таких динамічних, швидко змінних і в той же час досить стійких, навіть консервативних, як політичні партії;

– вияв політики однієї і тієї ж партії в різних іпостасях (в опозиції, в уряді, на виборах і в парламенті, під час успіху і невдачі на чергових виборах тощо);

– відмінності між раціональною й об'єктивною поведінкою людей у сфері економіки, інших сферах; ірраціональним та упередженим у політиці взагалі і партіях зокрема. Наприклад, коли в політиці можливе переростання дискусії в колотнечу? Тільки під час зіткнень прихильників різних партій на вулиці і в парламенті;

– відмінності між результатами наукових досліджень про партії й уявленнями буденної свідомості народних мас;

– відмінності між політичною оцінкою і науковим аналізом позицій політичних партій (суб'єктивна думка й об'єктивна оцінка). Особливо різняться самооцінка і науковий аналіз позицій радикальних партій;

– відмінності між стратегічною установкою (програмою) й оперативними тактичними рішеннями лідерів або керівних органів партій (взагалі тим, що записане в партійних документах, і тим, що говорять партійні лідери й активісти);

– відмінності між інтересами партійних мас і верхівки партії;

– відмінності між генеральною лінією партії і політикою її окремих фракцій;

– відмінності між політичними оцінками лідера, керівної верхівки, активістів, співчуваючих, виборців, супротивників партії.

Така безліч неоднозначностей і відмінностей, що виявляються одночасно, у різних поєднаннях і пропорціях, робить партії складним для усвідомлення феноменом – явищем і процесом водночас.

Теорія партій напрацювала декілька різних сукупностей методів і способів їх дослідження, які можна назвати методологічними підходами. У кожному з них превалує один дисциплінарний початок, обмежена кількість критерійних принципів, які визначають напрям усього дослідження і дають назву підходу.

З погляду *історичного підходу*, політичні партії утворюються на певному етапі розвитку суспільства, коли для їх діяльності виникають відповідні умови. Із зміною умов партійної діяльності змінюються і внутрішня структура партій, і форми партійної боротьби. Для прихильників цього підходу найважливішою є періодизація історії партій, виявлення певних історичних епох, межами яких слугують значні зміни в партіях та ідеологіях, організації, місці та ролі в суспільстві.

Прихильники історичного підходу бачать у партіях явище історичне, плинне. Вони стверджують, що зі зміною соціальної структури суспільства, розвитком засобів комунікації, зростанням інформованості населення політичні партії, як організації, що борються за владу, зникнуть. Елвін Тоффлер, наприклад, вважає, що дивергенція класів на «безліч дрібніших груп» незабаром призведе до заміни політичної системи, де центральну роль виконують політичні партії, системою децентралізованих общин. Індивідуальні, групові інтереси та пристрасті реалізовуватимуться не в діяльності партій, а засобами масової інформації, високорозвиненою економікою, сферою послуг, що забезпечують «повністю готовий набір смаків і переваг» [43, с. 5–7].

Інституційний підхід. Класичний інституціоналізм подає політичні партії насамперед як організації, подібні до державних установ, що діють згідно із законами і юридичним розпорядженням. Політологи-інституціоналісти виходили з припущення про фактично повний збіг конституційних, правових положень, які стосуються права і привілеїв носіїв державних посад, їх реальних політичних дій. Вони прагнули зібрати потрібну інформацію, точно і скрупульозно описати політичні процеси, які, на їх погляд, були функцією політичних інститутів. Результуючою силою, «похідною паралелограмою сил», що подавалися ними як необхідна величина, було політичне

рішення. Замість побудови теорій і відкриття закономірностей партійної боротьби, на думку прихильників інституціоналізму, слід досліджувати прерогативи, роль партій в ухваленні державних рішень і завдання буде виконано.

Цей підхід відіграв досить важливу роль у зародженні теорії партій. Нині послідовники й опоненти інституціоналізму – *неоінституціоналісти* докорінно змінили своє бачення партії. Тепер партія для них не установа, а система визначених, що склалися в певному середовищі, відносин. Згідно з переконаннями прихильників неоінституціонального підходу, інституціолізовані, тобто закріплені в поведінці людей і визнані суспільством, взаємовідносини в організаціях, що іменують себе партіями, і є політичними партіями [44, с. 18].

Соціологічний підхід означає дослідження об'єктивної реальності: суспільства, групи інтересів, політичної системи або партії з погляду інтересів соціальних груп, що її становлять, соціальної структури суспільства і досліджуваного предмета, соціальних статусів і ролей, що виконуються індивідами, які становлять цю групу або організацію. Цей підхід органічно поєднує суспільство і його політичну систему, людину й політичну організацію, через яку реалізуються соціальні потреби. Для дослідників він означає бачення безпосереднього зв'язку партій із суспільством, що породжує їх, його соціальним полем, взаємодією на ньому різних соціальних груп. Вони і становлять соціальну основу різних політичних партій, чії програми та інші документи виражають ідеали, інтереси цих самих соціальних груп.

Соціологічний підхід припускає вивчення передусім відносин людей: активістів, партійних функціонерів, лідерів і рядових партійців або виборців. Він привносить у методологію вивчення партій соціологічні методи: дослідження, тести, інтерв'ю тощо. Їх застосування найактуальніше та найефективніше в період виборчих кампаній, а також для вивчення популярності партій, рейтингів їхніх лідерів, депутатів або кандидатів. З-поміж відомих учених є і прихильники соціологічного підходу. Це – М. Вебер, М. Дюверже, П. Бурдьє, Ж. Блондель, К. фон Бойме та ін. [44, с. 19–20].

Психологічний підхід в теорії партій допомагає пізнавати ці організації, відповідно до суб'єктивного їх бачення індивідом, поміщеним у певні соціально-

політичні умови або психологічне середовище, а об'єктивування реальності здійснюється інтеграцією багатьох суб'єктивних думок. У дослідженні соціальної реальності такий підхід зі середини ХІХ ст. простежується в концепціях «психології народів» (М. Лацарус, В. Вундт); «психології мас» (З. Сигеле, Р. Лебон); «психологічного інстинктивізму» (У. Мак-Дугал). Уже тоді були спроби досліджувати партійний феномен суто за допомогою психологічних методів. Так, німецький теоретик Е. Ваксмут виходив з припущення, що коріння партійної боротьби – у «неприборканій» мінливості людських пристрастей. Боротьба пристрастей, на його думку, і є основним механізмом, що визначає партійне протистояння [44, с. 21].

Інший німецький учений, Ф. Паульсен, характеризував партії як виразників психологічних характеристик певних соціальних груп, зокрема їх колективної волі. «Воля влади є душа всякої партії», – стверджував він. У ХХ ст. новий імпульс дослідження суспільства, політичної сфери загалом і політичних партій зокрема з позицій «психологізму» дали праці Р. Лассуелла, Р. Айзенка, А. Понсонбі, С. Лонга та ін. Сучасний російський політичний психолог А. Юр'єв стверджує, що «партії – об'єднання психологічно близьких людей, пов'язаних мотивом використання влади...», що «партії формуються з політично сенситивних людей, які чутливі до впливу влади, схильні передбачати її перерозподіл і здатні структурувати її механізми» [44, с. 22].

З погляду *біологічного*, або *організмичного*, підходу партія є організмом живим, що росте і постійно змінюється, з властивими йому закономірностями розвитку. Як і біологи, теоретики партій бачать партійний генезис у двох іпостасях. З одного боку, це – філопартогенез, тобто зародження і розвиток усіх партій, соціально-політичного інституту або, щонайменше, якого-небудь ідеологічного, організаційного типу партії (ліберального, консервативного, соціалістичного чи елітарного, масового, універсального); з іншого – онтопартогенез, тобто життєвий шлях від появи до зникнення будь-якої конкретної партії, що, як правило, розпочинається народженням (засновницький з'їзд або конференція). А далі – становлення, через участь у виборах і завоювання щораз більшої кількості голосів виборців, парламентських місць, міністерських портфельів; набуття дедалі більшої

політичної ваги, впливу, політичної влади й авторитету; старіння, тобто втрата свого значення висунутих партійних ідей, ідеології, програми загалом (позначається і той факт, що багато програмних цілей, котрі були колись новаторськими і такими, що привертають мільйони виборців, або досягнуте цією партією, або здійснене її суперниками). Нарешті – неминуча смерть.

З погляду цього підходу, природну смерть можна відтермінувати, але неможливо уникнути. Водночас, окрім смерті від природного старіння, партію підстерігають небезпеки передчасної смерті від зміни соціально-політичного й економічного «клімату», міжнародних або внутрішньополітичних умов. Партії можуть також передчасно загинути в результаті внутрішньовидової конкурентної боротьби за виживання, певних дій – державних структур, громадських організацій тощо [44, с. 22].

Антропологічний підхід, як правило, має на меті дослідження інститутів влади й управління примітивних суспільств, що перебувають на стадії родової або племінної організації. Це додержавні соціальні системи з іншими механізмами панування і підпорядкування (традиції, релігійні норми, системи спорідненості тощо). Деякі теоретики трактують цей підхід як людське вимірювання політики сучасних розвинених суспільств, причому не тільки з погляду впливу на неї соціальних чинників (рівня життя, форми власності, типу культури тощо), а й антропологічних (інстинктів, стійких рис інтелекту, психіки, національного характеру), якостей людини як біосоціальної істоти. У вузькому розумінні – антропологічний підхід може бути застосований у разі вивчення, наприклад, трайбалістських партій, а також псевдопартій, створюваних авторитарними або диктаторськими режимами. Крім того, цей підхід показав свою ефективність під час дослідження партійного лідерства або партійних типів особи – типових представників тієї чи іншої партії [44, с. 23].

Економічний підхід виходить з припущення того, що в партійно-політичній сфері люди поведуться так само раціонально й обдуманно, як і в економічній, і віддають голоси тій або іншій партії, насамперед з міркувань власної вигоди. Під час оцінювання перспективи кандидата від однієї з цих партій керуються станом економіки країни (підйом, спад, стагнація тощо) і можливостями збільшення

бюджету. Звідси випливає, що і партії, і, особливо, партійна діяльність мають економічну основу [44, с. 23–24].

Окрім підходів, що спираються на готові розробки і принципи наук, що вже відбулися: юриспруденції, соціології, психології, біології, антропології, економіки – для вивчення партій застосовують і сучасні міждисциплінарні підходи: системний, синергетичний, компаративістський. У більшості досліджень використовують кілька або всю сукупність підходів, домагаючись усестороннього розгляду предмета дослідження.

На наступному рівні аналізу перебувають методи дослідження. Для теоретико-правового дослідження політичних партій в політичній системі застосовують:

– загальнонаукові методи: аналіз, синтез, індукція, дедукція, аналогія, зіставлення, порівняння, яке може бути просторовим і темпоральним; метод загального і особливого; класифікація, типологізація, формально-логічний, логіко-діалектичний метод та ін.;

– загальнотеоретичні методи: історико-порівняльний, компаративний, методи структурного, функціонального, структурно-функціонального аналізу; системний, метод екстраполювання, моделювання тощо;

– методи і підходи соціальних наук. Символічний інтеракціонізм, побудований на теорії Дж. Міда і Ч. Кулі, побудований на припущенні, що будь-яке співтовариство, зокрема політична партія, є сукупністю взаємодії індивідів, які за допомогою певних символів (слів, жестів, знаків тощо), вступаючи в інтеракції, «створять» світ, створюють певний організаційний, ідеологічний тип партії. Феноменологічний метод, заснований на філософії Е. Гуссерля, соціальної феноменології А. Щюца, представляє співтовариство (і партію) як сукупність феноменів, частина яких належить суб'єктивному світу індивіда, інша, разом з відповідними частинами решти феноменів, інтегруючись, становить об'єктивний світ партійної боротьби. Отже, партійна система є водночас і об'єктивною реальністю, і сукупністю інтегрованих суб'єктивних картин тощо.

Висновки до Розділу 1

Підсумовуючи проведений у першому розділі загальний огляд наукової літератури та характеристику методології дисертаційної роботи, можемо зробити декілька висновків.

1. Складність партійного феномену в сучасному суспільстві полягає в його: 1) складному і неоднозначному положенні між державою і суспільством; 2) одночасній діяльності в матеріальній і духовній сферах; 3) прагненні до всепроникнення: від державних структур до останньої «людини з вулиці»; 4) динаміці у тому, що партії – це не тільки явище, а й процес.

Безліч неоднозначностей і відмінностей, що виявляються одночасно, у різних поєднаннях і пропорціях, робить партії складним для усвідомлення феноменом – явищем і процесом одночасно.

2. Історія становлення політичних партій тривала і складна. Перші згадки про політичні партії трапляються вже у виступах мислителів античності. Загальноприйнято пов'язувати час виникнення політичних партій з появою парламентаризму, тобто з періодом ранніх буржуазних революцій. Хоча прототипи цих політичних інститутів простежуємо і в рабовласницькому, феодальному і в початковому періоді існування буржуазного суспільства.

Прототипи ж сучасних політичних партій виникли в період ранніх буржуазних революцій, а остаточно сформувалися в часи Великої французької буржуазної революції (це жирондисти, якобінці та ін.).

3. Незважаючи на тривалу історію функціонування політичних партій як найважливішого інституту політичної системи, у політології, соціології, а також у юридичних науках не існує єдиного, універсального визначення поняття політичної партії. У науковій літературі виокремлюють понад 30 різновидів і понад 200 визначень партій. Утім для правового регулювання основоположне значення має формулювання такого визначення поняття «політична партія», яке дозволило б відмежувати партії як специфічний суб'єкт права від усіх інших видів громадських об'єднань. Тільки залежно від наявності чи відсутності в якого-небудь об'єднання, визнаного законом, якостей політичних партій може бути визначений його правовий

статус, права і обов'язки, місце і роль у політичній системі.

4. Аналізуючи поняття політичної партії як соціального та правового інституту, доводиться констатувати неоднозначне ставлення до них науковців і політиків. Одні прославляють партії як представників демократизму суспільства і навіть як інструменти, за допомогою яких демократичне населення здійснює керівництво саме собою. Натомість інші вважають, що політичні партії не є необхідними або навіть згубно впливають на демократичне політичне життя, оскільки, захищаючи інтереси певних груп суспільства, вони розколювали його, ставали джерелом конфліктів. Отож ставлення до партій та їхньої ролі в житті суспільства досить довго – від античності і до кінця XVIII ст. – було негативним.

У наш час спостерігається подібне ставлення до політичних партій. Прихильники критичного погляду на функціональне призначення політичних партій вважають, що політичні партії – це анахронізм, інститут, що втрачає своє функціональне призначення, що на зміну партіям прийшли такі інститути, як групи тиску та асоціації бізнесу, котрі з успіхом замінюють політичні партії в їхніх основних функціях щодо зв'язку з державними органами, делегування представників відповідних прошарків у політичну еліту суспільства.

5. Аналіз наявних визначень терміна «політична партія» свідчить про їх різноманітність. Це пояснюється принциповими розбіжностями позицій щодо розуміння природи юридичного дуалізму партії як елемента держави та елемента громадянського суспільства одночасно. З аналізу юридичних визначень політичної партії висновуємо, що деякі науковці вважають політичну партію не громадським, а публічно-правовим об'єднанням громадян.

З уваги на визначення політичної партії, яке дає український законодавець, зауважуємо, що в основі правової конструкції політичної партії закладені статусні функціональні критерії, які відрізняють її від інших організаційно-правових форм громадських об'єднань, а саме: публічно-правовий характер цілей діяльності, що відображається в забезпеченні участі громадян у політичному житті суспільства, та специфічні засоби реалізації цих цілей (формування й вираження політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах).

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЯК ЕЛЕМЕНТА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

2.1 Політична система суспільства: сутність і структура

Різні політичні явища, що відбуваються в суспільстві, тісно пов'язані між собою і становлять цілісний соціальний організм, який має відносну самостійність. Він розвивається на основі об'єктивних закономірностей, але при цьому важливу роль відіграють і суб'єктивні чинники, що виступають як система регулювання відносин між окремими елементами суспільства з боку влади. Саме ці відносини і їх регулювання становлять політичну систему, яка виступає головною силою, що забезпечує функціонування і розвиток політичного життя суспільства. Тому теоретико-правове з'ясування сутності і структури політичної системи є важливим, адже вона гармонізує суспільні відносини, визначає механізми вирішення соціальних конфліктів, запобігання кризовим явищам, гармонізації політичних інтересів. Поняття «політична система» має і практичне значення. Воно допомагає вирізнити чинники, які забезпечують стабільність і розвиток суспільства, розкривають механізми узгодження інтересів різних груп населення.

Розробка категорії політичної системи сприяла розвитку уявлень про політичне життя суспільства. Політичне життя постало у всій багатоманітності політичної діяльності, політичних відносин і політичної свідомості. Категорія політичної системи відіграє найважливішу роль у відображенні політичного життя. За своїм обсягом ця категорія наближена до категорії політичного життя суспільства. Проте якщо поняття політичного життя характеризує сам політичний процес у його динаміці, активності, то політична система розкриває компоненти й структуру політичного процесу, його якісний бік. Натомість політичне життя вони розкривають з різних ракурсів. Політичне життя суспільства – це сукупна діяльність індивідів, соціальних прошарків, груп, класів та інших спільнот, через які відбувається формування, функціонування і перетворення політичної системи суспільства з метою організації та використання політичної влади для реалізації своїх інтересів [45, с. 42].

У реальному політичному житті вирізняють такі стадії політичного процесу – конституціонування політичної системи, відтворення компонентів та ознак політичної системи, прийняття і виконання рішень, контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи. Стадію політичної системи – конституювання (установлення) політичної системи – можна розглядати як сукупність дій соціальних спільнот, спрямованих на інтеграцію інтересів окремих учасників навколо вподобань і цілей, які дають змогу на певних етапах розвитку суспільства об'єднувати локальні дії в загальнодержавну програму функціонування політичних інтересів. Тут вирішуються завдання визначення й узгодження інтересів, формулювання цілей і програм діяльності, а також втілення їх в основні законодавчі акти. На стадії відтворення компонентів та ознак політичної системи вирішуються завдання подальшої гармонізації суспільних відносин, враховуються нові умови, інтереси і проблеми, зберігаються вивірені принципи і методи роботи політичних інтересів та вдосконалення зв'язків між ними.

Серцевину політичного життя становить боротьба за вплив на політичну владу між організованими представниками різних політичних груп з приводу реалізації власних політичних інтересів. Тобто політичне життя концентрує, інтегрує в собі всі суспільно значущі потреби та інтереси і виступає своєрідним завершенням суспільного життя. Суттєве місце в політичному житті займають відповідні політичні сили з їхніми інтересами, зокрема політичні партії.

У процесі суспільного розвитку нові потреби та інтереси зумовлюють потребу виходу за межі панівних норм, пошук нових методів і засобів діяльності, процедур винесення рішень. Для цього соціальні суб'єкти повинні усвідомити необхідність політичних перетворень, розвитку нових методів і засобів діяльності. Потреби й інтереси людей відповідно можуть спонукати їхні дії. Загалом неможливо зрозуміти і пояснити діяльність соціальних суб'єктів, їхні причини, спрямованість і зміст без розкриття потреб й інтересів, що лежать в її основі. Інтереси виступають тією рушійною силою, яка примушує людей діяти в певному напрямі [46, с. 27]. Інтереси і потреби – найважливіші спонукальні чинники людської діяльності. Потреби – це відносини між агентом, суб'єктом (організмом, соціальною групою, людиною) та

умовами його існування. Інтерес – це відносини між суб'єктами з приводу умов існування [47, с. 16]. Інтереси спрямовані на зміну об'єктів соціального середовища, подолання перешкод для забезпечення потреб суб'єктів політики. Інтереси характеризують суб'єкти політики як дієву силу, що прагне закріпити власне панування над конкретними політичними умовами та гарантувати потреби його функціонування і розвитку. Рушійна сила інтересу виявляється в тому, що людина зацікавлена у чомусь і за певних умов діє у цьому напрямі.

Політичні інтереси – це чинники суспільної діяльності людей, їхніх спільнот і об'єднань, спрямовані на здобуття, утримання або перерозподіл державної влади. У ширшому розумінні до політичних інтересів належать інтереси, спрямовані на згуртування зусиль усіх або принаймні більшості членів тієї чи іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їхніх соціально-класових позицій у суспільстві [48, с. 519]. Крім того, політичний інтерес можна визначити і як вибіркове відношення суб'єктів політики до суспільно-політичних явищ, процесів і подій, реальну причину їх політичної активності, засновану на досить визначених світоглядних принципах, переконаннях і установах. Тобто це те внутрішнє усвідомлене джерело політичної поведінки, яке стимулює суб'єктів політики до постановки певних політичних цілей і здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення. Політичні інтереси – чинник суспільної діяльності людей, їхніх спільнот і об'єднань, спрямований на здобуття, утримання або перерозподіл державної влади. У ширшому значенні політичні інтереси належать до інтересів, які спрямовані на згуртування зусиль усіх або принаймні більшості членів тієї або іншої спільноти, відстоювання і зміцнення їхніх соціальних позицій у суспільстві.

Політичні інтереси виражають насамперед взаємини між соціальними групами, а також між соціальними групами і державою з приводу політичного панування, політичної влади. Вони виражають також міжнародні і міждержавні відносини в політичній сфері [49, с. 87]. Політичний інтерес можна визначити як відношення людини, соціальної групи до будь-яких політичних впливів, процесів, політичної діяльності, засноване на їх світоглядних принципах, переконаннях, настановах. Політичний інтерес є внутрішнім джерелом політичної поведінки, який

спонукає людей до встановлення політичних цілей та здійснення конкретних політичних дій для їх досягнення. Політичні інтереси породжуються соціальною природою конкретного суспільства, позицією і положенням соціальної групи в системі політичних відносин. Вони становлять концентроване вираження інтересів, що переломлюються в інтересах завоювання або утримання державної влади. Зміст політичних інтересів виявляється у змісті і спрямованості політичних ідей, ідеалів, принципів у поглядах, почуттях і настроях, які представляють різний рівень (теоретичний і повсякденний) усвідомлення інтересів соціальної групи. Наявність політичних інтересів, загальних для певної соціальної групи і нею визнаних, є необхідною передумовою розробки політичної ідеології, створення політичних партій, виникнення політичних організацій і закладів соціальних груп. Зміст політичного інтересу формується в результаті взаємодії інтересів соціальних груп, причому інтересів не лише панівних груп, а й інших груп суспільства.

Політичний інтерес як визначальний момент системи соціальних відносин виражає думку основного напрямку політичної діяльності. Він відображає діалектику загального (інтересу цілісності) й особливого, приватного (інтересу соціальної групи), є загальною формою інтересу. Формування політичного інтересу є процесом усвідомлення суб'єктом своїх потреб у контексті наявних політичних умов та можливостей їх задоволення. З усього кола потреб суб'єкт вибирає найбільш значущі, що вимагають обов'язкового задоволення через його дійсне ставлення до влади, і приділяє їм особливу увагу. Задовольнити свої потреби суб'єкт може лише оволодівши умовами свого існування.

З огляду на викладене, політичний інтерес можна визначити як особливе ставлення суб'єкта до політичної дійсності, спрямоване на утвердження його панування над соціально-політичними умовами, їх зміну чи використання з метою забезпечення насамперед власних потреб. Утвердження суб'єктом політики свого панування, тобто самоствердження, лежить у межах дій і можливостей інших суб'єктів. Тому для задоволення власних потреб важливо не лише з'ясувати свої прагнення, а й шукати шляхи до інших суб'єктів, вступати з ними у певні відносини, утверджуючи законність цих прагнень. За таких умов інтерес виступає як позиція

суб'єкта щодо інших суб'єктів і суспільства, яку він утверджує своїми діями. Тому політичні відносини між суб'єктами політики виявляються в суспільстві передусім як інтереси, що виступають єдністю двох сторін.

Специфіка політичних інтересів у системі суспільних полягає в тому, що вони тісно пов'язані з механізмами та способами здійснення влади в суспільстві та виконують такі основні функції:

- стимулюють політичну активність суб'єктів політики;
- спрямовують політичну діяльність на організацію суспільства через політичну владу, узгодження суперечливих соціальних дій різних класів і груп;
- відображають багатоманітні соціальні інтереси і слугують основою для об'єднання і розмежування суб'єктів політики;
- є основою для формування цілей політичної діяльності та регулюючої волі.

Політичні інтереси пов'язані із способами функціонування вищих органів влади у суспільстві, стилі політичної діяльності яких багато в чому визначають і стиль інших ланок системи управління [50, с. 315]. Важливим політичним інтересом суспільства є постійний розвиток демократії, управління і розширення дійсного народовладдя, самоуправління народу. У механізмі дії демократії особливе значення має врахування, вираження об'єктивно зумовлених інтересів соціальних груп. Тут багато залежить від методів виявлення, їх багатоманітності, що передбачає постійне удосконалення і тих надбудовних структур, за допомогою яких здійснюється врахування інтересів. Сферою утворення інтересів є об'єктивні відносини між суб'єктами політичної діяльності. Політичні інтереси відображають діалектику загального, особливого і приватного. Їхня своєрідність полягає в тому, що вони є виявом владного відношення, тобто взаємодія суспільного і приватного інтересу здійснюється опосередковано за допомогою держави та її інтересів. В основі політичних інтересів реально-практичні політичні відносини суспільства, що встановлюють політичний статус соціальних суб'єктів, їх ставлення до власних політичних потреб. Політичний інтерес є тією ланкою, яка пов'язує членів суспільства, консолідує їх в єдину цілісність [51, с. 632]. Вплив потреб на політичну діяльність людей відбувається через формування політичних інтересів, їх відображення у вигляді

ідей, теорій, ідеалів тощо у свідомості людей, яка може бути точною або викривленою, і реалізацію цих ідей, теорій, ідеалів у практичній політичній діяльності.

У контексті викладеного потрібно зазначити, що політична система – це інтегрована сутність відносин влади, суб'єктів політики, державних і недержавних соціальних інститутів, які покликані виконувати політичні функції щодо захисту, гармонізації інтересів соціальних угруповань, спільнот, суспільних груп, забезпечувати стабільність і соціальний порядок у життєдіяльності суспільства. Саме формування політичної системи зумовлене глибокими соціальними та політичними причинами, а насамперед необхідністю захисту та реалізації основних інтересів класів. Уся політична система та елементи, що входять до неї, мають соціальний і політичний зміст, є відображенням певних соціальних і політичних інтересів.

Розглядаючи політичну систему, Д. Істон визначив три взаємодіючих елементи, що описують процес функціонування системи: «вхід», «конверсія» і «вихід», за допомогою яких відбувається взаємодія з навколишнім середовищем [52, с. 175].

Політична система нагадує чорну скриньку, діяльність («конверсія») якої прихована від навколишніх. У рамках політичної системи суспільні проблеми і зазнають «конверсії», тобто такої переробки, внаслідок якої трансформуються в певні політичні рішення (на виході).

Функції «входу» здійснюють переважно неурядові підсистеми. До них належать: політична соціалізація та залучення громадян до участі в політичному житті; артикуляція інтересів різноманітних груп населення; агрегування цих інтересів, тобто перетворення вимог в альтернативи державної політики; політична комунікація – процес передачі інформації та формування переконань, що сприяють налагодженню доброзичливих взаємин між громадянами й урядом.

Натомість функції «виходу» – це прерогатива владних структур. До них належить: створення норм-законів, що визначають поведінку громадян у суспільстві. Процес нормотворчості охоплює низку етапів: визначення політики та вибір загальної мети; підготовку рішень і конкретних правил для досягнення цілей; застосування вироблених норм-законів; контроль за дотриманням норм-законів. Ці функції здійснюють переважно судова та законодавча гілки влади [53, с. 156].

Якщо раціонально інтерпретувати всі наявні теоретичні підходи щодо розуміння політичної системи, то політичну систему можна визначити як цілісну і динамічну сукупність однотипних, взаємодоповнювальних ролей, відносин інститутів влади, які взаємодіють на основі єдиних норм і цінностей, заданих інтересами домінуючих у суспільстві соціальних груп і таких, що дозволяють останнім реалізувати свої цілі, наміри та інтереси.

Ф. М. Бурлацький виокремив основні функції політичної системи, серед яких: представництво національних, регіональних і соціальних групових інтересів – від їх оформлення в політичні вимоги на рівні різних громадсько-політичних організацій і до введення в законодавстві та в інших владних рішеннях; виявлення і врегулювання суперечностей між ними і стабілізація на цій основі політичної та всієї суспільної системи; знаходження і реалізація загальносуспільних інтересів, цілей і цінностей, довкола яких об'єднуються усі суспільні групи і на цій основі відбувається консолідація суспільства; регулювання суспільних відносин у напрямі тіснішої і гармонічнішої взаємодії усіх сфер суспільного життя; національна інтеграція під впливом діяльності національної держави як центрального інституту політичної системи та інших її елементів; організація діяльності суспільства щодо виконання спільних завдань і програм загального розвитку, соціально-політична легітимація яких досягнута на інтегративній основі; координація окремих елементів суспільства; нормотворчість – формування юридичних, моральних та інших норм людського співіснування і в межах однієї країни, і в міжнародному контексті; визначення і розподіл матеріальних і духовних цінностей відповідно до інтересів і становища соціальних спільнот; гармонізація, узгодження інтересів державних інститутів, соціальних груп та окремих індивідів з метою забезпечення спокою, безпеки і достатніх темпів суспільного поступу; політична соціалізація (залучення людини до політичної діяльності суспільства); артикуляція інтересів (представлення вимог до осіб, які виробляють політику); агрегування інтересів (узгодження та впровадження інтересів і потреб соціальних верств населення) тощо. Тобто представництво, знаходження, гармонізація, агрегування інтересів є основним вектором, у якому відбувається функціонування політичної системи суспільства [53, с. 156].

Визначення системності, цілісності політичного життя соціально неоднорідного суспільства аж ніяк не означає, що всі суб'єкти, які беруть у ньому участь, покликані утверджувати, розвивати й охороняти суспільний і політичний лад. Для забезпечення стабільності політичної системи потрібно, щоб вона, враховуючи інтереси учасників політичного життя, а також суперечності, що виникають між ними, досягла найоптимальнішого узгодження інтересів, координувала зусилля наявних у суспільстві класів та соціальних груп, а також тих, що представляють інтереси організацій і рухів. Політична система суспільства відображає різноманітні інтереси соціальних груп, які безпосередньо або через свої організації та рухи чинять певний тиск на політичну владу. У випадку відповідного визнання ці інтереси реалізуються за допомогою політико-управлінських структур через політичний процес, через ухвалення і здійснення політичних рішень.

Отже, головним завданням політичної системи суспільства є забезпечення неперервності, взаємопов'язаності та координації діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення поставлених цілей і реалізації особистих політичних інтересів. Вона гармонізує суспільні відносини, визначає механізми вирішення соціальних конфліктів і запобігання кризовим явищам.

Політична система як одна із частин або підсистем соціальної системи дає змогу виявити межі політики та політичних відносин, їхні елементи та взаємозв'язок між ними, функції тощо. Тобто поняття політичної системи дає змогу розкрити цілісність, динамізм і структуру політичного життя, його якісні характеристики, що визначаються насамперед місцем і роллю самої політики в суспільстві. На думку М. Вебера, коли йдеться про політику, то це поняття слід пов'язувати передусім із владою і державою. Науковець наголошував, що політика означає прагнення до участі у владі або до виявлення впливу на розподіл влади або між державами, або всередині держави між групами людей, наділених владою.

Відповідно до правової концепції політична система – це сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління суспільством, регулюють взаємини між громадянами, соціальними й етнічними групами, забезпечують стабільність суспільства, відповідний порядок у ньому.

Політична система суспільства охоплює: по-перше, характеристику соціального змісту влади, її носія, взаємодію з економічним ладом; по-друге, систему інститутів, організацій, через які здійснюється влада в суспільстві та регулюються політичні відносини; по-третє, принципи, норми діяльності інститутів політичної влади, спрямованість цієї діяльності [54, с. 13]. Політична система суспільства є визначеною структурою, елементи якої взаємопов'язані й утворюють стійку єдність. Категорія «політична система» відображає політичну діяльність, є науковою і свідчить про системний характер політичного життя суспільства.

Характеризується політична система будь-якого суспільства наявністю певних механізмів, які гарантують йому стійкість і життєздатність. За допомогою цих механізмів вирішуються соціальні суперечності та конфлікти, координуються зусилля різних суспільних груп, організацій і рухів, гармонізуються суспільні відносини, досягається консенсус щодо основних цінностей, цілей і напрямів суспільного розвитку.

Значущість політичної системи, доцільність вивчення її теоретико-правових основ визначаються тим, що тут проходить головна межа соціально-економічного і духовного життя сучасного суспільства, саме тут через зіткнення й узгодження волі різних сил ухвалюються владні рішення, що можуть вплинути на різні сторони життя суспільства.

Політична система – це сукупність соціальних угруповань, фрагментованих спільнот, суспільних груп, які є носіями вирізнених, яскраво виражених інтересів і прагнуть здійснити їх, утілити в життя [55, с. 11].

Якщо характеризувати політичну систему суспільства докладніше, то варто зазначити, що це цілісна, впорядкована сукупність політичних інститутів, політичних відносин, процесів, принципів політичної організації суспільства, підпорядкованих певним політичним, соціальним, правовим, ідеологічним, культурним нормам, історичним традиціям і засадам політичного режиму конкретного суспільства. Політична система передбачає організацію політичної влади, відносин між суспільством і державою, характеризує протікання політичних процесів, зокрема інституалізацію влади, стан політичної діяльності, рівень політичної творчості в суспільстві, характер участі в політичному житті.

Політична система становить є складовою частиною або однією з підсистем сукупної суспільної системи. Вона взаємодіє з іншими її підсистемами: соціальною, економічною, ідеологічною, етичною, правовою, культурною. Центральне становище політичної системи визначається організаційною та регулятивно-контрольною роллю самої політики. Політична система суспільства визначається формою держави, її соціальним ладом, класовою природою, формою соціально-політичних відносин (стабільні чи ні, конфліктні чи консенсусні), політико-правовим статусом держави та іншими чинниками [56, с. 23].

Політична система має свою структуру, яка складається з п'яти блоків:

1. Інституційний блок – суб'єкти політики: громадяни, партії, громадські організації і рухи, профспілки, держава.

2. Нормативний блок – система політичних і правових норм та принципів, що регулюють відносини між суб'єктами політичної системи. Вони містяться в законодавстві, у програмних і статутних документах партій, політичних деклараціях і договорах.

3. Функціональний блок – політичні відносини, політичний процес, політична діяльність, політичний режим, що визначає ступінь участі суб'єктів політичної системи у формуванні і функціонуванні політичної влади.

4. Ідеологічний блок – політична ідеологія, політична свідомість і політична культура, політичні погляди.

5. Комунікативний блок – інтеграційні зв'язки між усіма елементами політичної системи суспільства, а також між партіями, суспільством і державою, між політичною та іншими системами – економічною, правовою тощо [57, с. 88].

Усі складові політичної системи суспільства перебувають у тісній, органічній єдності. Це зумовлено насамперед тим, що вони мають єдину загальну мету – благо людини. В основі взаємовідносин держави, громадських організацій і трудових колективів лежать принципи співпраці, взаємодопомоги і взаємної підтримки, що дозволяє найефективніше і найдоцільніше вирішувати різноманітні завдання суспільного розвитку, з найбільшою повнотою розкривати можливості кожної ланки політичної системи. Водночас елементи цієї системи вирішують свої конкретні завдання, не підмінюючи один одного.

Політична система виконує певні функції. У теорії систем під функцією розуміють будь-яку дію, спрямовану на підтримання системи у стійкому стані і забезпечення її життєдіяльності. Термін «функція» використовують у різних значеннях. Одні автори зазначають, що це поняття виражає взаємозалежності різних чинників, інші під функцією розуміють спрямування в рамках об'єкта дослідження. Її також можна визначити як результат певної соціальної дії, процесу, явищ. Слово «функція» означає сукупність усіх (й очікуваних, і непередбачених) наслідків, процесів, явищ, їх роль у суспільній системі. Найчастіше це поняття застосовують на позначення основних, найважливіших для соціальної системи процесів [58, с. 25–27].

З-поміж функцій політичної системи виокремлюють такі:

1. Управління суспільством припускає визначення цілей, завдань розвитку суспільства, вироблення і реалізацію політичного курсу, забезпечення контролю за діяльністю всіх елементів системи в її ідеологічному та інформаційному забезпеченні.

2. Інтеграція елементів політичної системи в єдине ціле для досягнення поставлених цілей досягається через консолідацію суспільства за допомогою врегулювання конфліктів.

3. Регулювання і розподіл матеріальних і духовних ресурсів, політичних відносин, політичної поведінки, нормотворчість, вироблення еталонів суспільної поведінки здійснюються через узгодження інтересів суб'єктів політичного процесу.

4. Політична комунікація забезпечує зв'язок між елементами політичної системи, а також між системою і зовнішнім та внутрішнім середовищем. Інформація дає змогу владним структурам ухвалювати оптимальні рішення, мобілізувати підтримку системі управління з боку населення, формувати громадську думку для забезпечення стабільності та безпеки суспільства. Її життєздатність визначається тим, наскільки в ній переважає згода і співпраця між окремими елементами.

Здійснення контролю за виконанням політичних та інших норм поведінки, припинення спроб їх порушення досягається через політичну соціалізацію особи і суспільства. Для політичної системи виконання цього завдання є важливим напрямом ефективної реалізації сукупності правил гри у процесі взаємодії і функціонування її інститутів. Цьому процесу сприяє політична культура і політична етика суб'єктів політичного світу.

Політична система характеризується інтегрованістю, що, своєю чергою, припускає вертикальну і горизонтальну узгодженість її структурних елементів. Політична система самодостатня в тому сенсі, що через свою внутрішню організацію і ресурси, а також її доступ до необхідних ресурсів у навколишньому середовищі вона наділена здатністю функціонувати автономно, реалізуючи свої цінності, норми і колективні цілі, пристосовуючись до умов довкілля.

Політична система суспільства становить органічну єдність держави та інших соціальних елементів, що об'єктивно мають різні політичні функції, але об'єднані цілями й ідеалами, панівними в конкретному суспільстві щодо завоювання, утримання і використання влади.

Вона забезпечує проведення внутрішньої і зовнішньої політики, формує, виражає і захищає інтереси класів, соціальних груп. Її характер (тип, види) визначається головно тим соціальним середовищем, у якому виникає і функціонує політична система.

Політична система може мати різні додаткові характеристики й особливості, залежно від конкретних історичних обставин, духовного життя суспільства, національних традицій, психології, менталітету [59, с. 216–217].

Сучасна Україна потребує такої політичної системи, яка була б здатна ефективно з найменшими людськими й матеріальними ресурсами розв'язувати соціально-економічні й інші проблеми суспільства.

Водночас потрібно зауважити, що сучасне суспільство є соціально асиметричне. У ньому досить чітко диференційовані інтереси класів і соціальних груп. Влада як центральний елемент політичної системи потребує легітимних способів ухвалення політичних рішень. В іншому випадку виникне ситуація політичної напруги і конфліктів, здатних викликати соціальний вибух.

Політична система суспільства перебуває в постійній динаміці, вона змінює свої кількісні та якісні характеристики під впливом і внутрішніх, і зовнішніх чинників. Її межі розширюються в період бурхливих соціальних і політичних катаклізмів: війн, революцій, – звужуються в період стабільного еволюційного розвитку суспільства.

До політичної системи суспільства належать державні, партійні, суспільні органи та організації, які беруть участь у політичному житті країни. Вона забезпечує інтеграцію елементів суспільства та їх ефективної діяльності щодо реалізації суспільних інтересів та цілей політичної влади. Однак ступінь врахування інтересів конкретної соціальної групи визначається її реальною політичною значущістю в економічному та політичному житті країни.

Розглядаючи сутність і структуру політичної системи, у контексті нашого дослідження неможливо оминати увагою співвідношення політичної та правової систем. Адже процес побудови демократичної, соціально-правової держави в Україні вимагає докорінної трансформації і в правовій, і в політичній системах, зокрема здійснення політичної реформи. Найголовніше те, що це питання нерозривно пов'язано зі створенням відповідної правової системи.

З огляду на це, можемо говорити про тісну взаємодію правової та політичної систем. Правова система виступає засобом зміцнення й охорони політичної системи. Зв'язки між ними є основою діяльності держави, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій. Правова система – це інструмент, за допомогою якого держава та інші соціальні інституції виконують певні завдання та здійснюють свою політику.

Сама категорія «політична система» є відносно новою. Як і багато інших, поняття «політична система» запозичене із соціології. Фундаментальні ідеї щодо політичної системи були сформульовані у вітчизняній юридичній теорії наприкінці 60-х – на початку 70-х років минулого сторіччя [60, с. 8]. Найпоширенішим уявленням про неї є те, що вона виступає інструментом, механізмом примусу влади. Тобто на політичну систему так чи інакше переноситься поняття держави, адже історично першим інститутом політичної системи була держава.

Активно використовувати поняття «правова система» у вітчизняній юридичній науці почали у 80-х роках минулого сторіччя, хоча зарубіжні дослідники давно й активно оперують ним. Категорія «правова система» дає змогу аналізувати й оцінювати всю правову реальність загалом. У юридичній літературі запропоновано визначення правової системи як сукупності внутрішньо узгоджених,

взаємопов'язаних, соціально однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава здійснює необхідний нормативно-організуючий вплив на суспільні відносини (закріплення, регулювання, охорона, захист тощо) [61, с. 12].

Водночас, маємо зауважити, у науковій літературі існує достатньо визначень поняття «політична система». Однак всі вони переважно зводяться до того, що політичну систему можна розглядати як «інтегровану сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечує стабільність суспільства, певний соціальний порядок» [62, с. 39].

Правова система, втілюючи нормативну основу, впливає на суспільні відносини та забезпечує стабільність, а політична система, своєю чергою, пов'язана з особливою сферою діяльності людей – політикою, що відображає сферу взаємин між класами, соціальними групами, колективами, громадянами з приводу державної влади.

Право і політика як тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені феномени можуть виступати і як союзники, і як непримиренні супротивники. Досить часто перемогу одержує політика, водночас відбувається «юридизація» політичної боротьби, коли сили, що протистоять одна одній, апелюють до права, закону, як це досить часто ми спостерігали і спостерігаємо в Україні.

Функціонування і політичної, і правової системи в підсумку визначає людина. Так, люди формують політичну систему та беруть участь в реалізації її можливостей, вони ж становлять громадянське суспільство, на яке і впливає політична система.

Політична система становить універсальну керівну систему державно-організованого суспільства, компоненти якої пов'язані політичними відносинами і яка, зрештою, регулює виробництво та розподіляє соціальні блага.

Правова система виступає як засіб зміцнення й охорони політичної системи, саме тому зв'язки між ними є основою діяльності держави, органів місцевого самоврядування, політичних партій і громадських організацій. Вона є ефективним інструментом, за допомогою якого держава й інші соціальні інституції виконують поставлені перед ними завдання та здійснюють свою політику. Без видання законів

неможлива реалізація будь-якої функції держави, адже в них визначаються цілі, завдання, засоби й шляхи їх виконання, передбачається результат, якого потрібно досягнути. Як наслідок, політична діяльність держави набуває правового характеру. Але для того, щоб політика, яка використовує правову систему як інструмент соціальних перетворень, була ефективною та успішною, потрібно частину політичних зусиль спрямувати на правову систему. Саме це і є правовою політикою, що охоплює діяльність різних соціальних інституцій щодо удосконалення правової системи [63, с. 5].

Взаємодія правової та політичної системи забезпечує політичну стабільність в державі. Окрім того, за допомогою політико-правових засобів вони створюють умови для розвитку, зміцнення та підтримання правопорядку.

Ефективність політичної системи забезпечується узгодженістю дій усіх складових цієї системи, що, своєю чергою, досягається за допомогою правових засобів.

Правова система забезпечує стабільний та динамічний розвиток політичної системи, політичного устрою, що має конституційне закріплення механізму дії політичної системи (поділ влади, політичний плюралізм, статус партій, виборче право тощо). Вона має стежити за повною реалізацією й захистом прав та свобод людини і громадянина; здійснює оптимальну єдність політичної та правової культури суспільства і його членів. Політична воля народу, права, принцип свободи і справедливості, що здійснюються соціальними групами, партіями, націями, класами, індивідами, виражені в законодавчих актах, як наслідок, процес їх реалізації набуває політичного характеру. При цьому право виступає засобом легітимізації політичних реалій і діяльності органів державної влади [64, с. 24].

В Україні політична система повинна опосередковувати інтереси людей, які стають правовими тільки тією мірою, якою вони закріплені в системі нормативно-правових актів, що охороняються державою. За допомогою законодавства правова система забезпечує зв'язок між суспільством і його політичною системою, акумулює волю суспільства, усіх його політичних сил, інтегрує суспільство, сприяє закріпленню інститутів політичної системи в Конституції України та інших законодавчих актах, встановлює правові форми організації, функціонування і зміни

державної влади, способи і методи реалізації політичних відносин. Натомість політичні інститути і процеси у своїй сукупності створюють необхідні умови для функціонування правової системи, правотворчої та правореалізаційної діяльності в державі [65, с. 7–9].

Нині в нашій державі провідною тенденцією функціонування та розвитку політичної системи є політизація права. Значна кількість правових і політичних норм тісно переплелися, особливо у сфері владно-державної діяльності. Така тісна взаємозумовленість пов'язана не тільки з об'єктивним процесом політико-правового розвитку, а й з новими тенденціями в розумінні права, подоланням нормативістського та позитивістського підходів до розуміння права.

З огляду на ситуацію в країні, значну роль у подоланні політичної нестабільності відіграють і політичні інститути, і вся правова система. Населення, виборці сподіваються, що їх обранці задовольнять їхні вимоги, реалізують свої передвиборчі обіцянки.

Ефективність політичної системи не в останню чергу залежить від узгодженості дій усіх її складових, що, зі свого боку, досягається за допомогою правових засобів.

Розвиток політики та права в Україні нині значною мірою залежить від проведення реформ усієї політичної системи. Науковці виокремлюють кілька основних напрямів трансформації політичної системи. По-перше, перехід від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської республіки, але не зі слабким, а зі сильним президентом; по-друге, зміна повноважень та механізму створення уряду; по-третє, створення двопалатного парламенту; по-четверте, виборність голів місцевих держадміністрацій; запровадження пропорційного виборчого законодавства; здійснення конституційної реформи тощо [66]. Деякі кроки щодо цього вже зроблено.

Звертаємо увагу на те, що для суспільного розвитку в Україні характерна така особливість, як одночасне зростання і ролі права, і ролі політики. Водночас, як зазначають дослідники, обидва інститути переживають, як і суспільство загалом, глибоку кризу. Криза права передусім виявляється в тотальному правовому нігілізмі і на буденному, і на державному рівні, у неповазі до закону тощо. Криза політики –

набагато відвертіший цинізм щодо засобів досягнення цілей, поширення «чорного піару», подвійних стандартів, ігнорування моральних принципів тощо [67].

Отож стабільний розвиток і правової, і політичної системи залежить насамперед від тісної взаємодії всіх їхніх компонентів, зокрема права й політики, та повної їх взаємоповаги один до одного.

У контексті нашого дослідження відзначаємо і на той факт, що до політичної системи сучасного суспільства загалом і до політичної системи українського суспільства зокрема останніми роками виявляється досить загострена і водночас суперечлива увага. Поза всяким сумнівом, це варто оцінювати позитивно, але за умови, що мета – зрозуміти і пояснити, а не свідомо «затмарити» і спотворити минуле і сьогодення, міркувати на основі глибокого і різнобічного аналізу навколишньої дійсності. І цей аналітичний підхід навряд чи є можливим, якщо не мати чіткого розуміння того, що є політична система, які її природа, зміст і призначення.

З виникненням держави сформувалася нова сфера суспільних відносин, а саме політичних. Політика – це широке за обсягом і складне за змістом явище і поняття. Без перебільшення можна сказати, що ця категорія впродовж усієї історії людської цивілізації постійно розвивалася, наповнювалася новими визначеннями. Варто пригадати, що Платон називав політику царським мистецтвом, Арістотель – мистецтвом і пов'язував її з практикою політичного життя різних міст-держав (полісів) Стародавньої Греції. Мислитель нового часу італієць Н. Макіавеллі визначав політику як науку, яка пояснює минуле, керує сучасним і може прогнозувати майбутнє [68, с. 11].

Один із засновників порівняльної політології, англійський науковець Е. Фрімен, висловив думку, що: «історія – це політика в минулому, політика – історія в сучасному» [69, с. 4].

Варто зазначити, що політика – це сфера діяльності, пов'язана з відносинами між різними соціальними групами, ядром якої є проблема завоювання, утримання і використання державної влади, а також організація соціального життя. Політика здійснюється з приводу і для досягнення державної влади. Будь-яка проблема

набуває політичного характеру, якщо її рішення пов'язане з класовими інтересами, проблемою влади. Суб'єктами політики є класи, нації, соціальні угруповання, об'єднання громадян, політичні партії, держава. Політична сфера суспільства у певний спосіб структурована, утворює складну систему.

Своєю чергою, політична система суспільства – це сукупність політичних інститутів та організацій, політичної діяльності, політичних відносин, політичних норм, принципів і традицій, політичної свідомості, культури та ЗМІ у їх взаємодії, які відображають інтереси і волю соціальних об'єднань, що реалізують політичну владу, борються за її здійснення в рамках права через державу. Політична система суспільства відображає різноманітні інтереси соціальних груп, що безпосередньо або через свої організації і рухи впливають на політичну владу. У сучасному суспільстві політична система становить необхідний механізм, за допомогою якого здійснюється народовладдя, суверенітет народу [70, с. 23-24].

2.2 Загальнотеоретичний аналіз політичної партії як соціального та правового інституту

На перший погляд поняття політичної партії є надзвичайно простим. Коли ми говоримо «політична партія», то добре розуміємо, про яке суспільне явище йдеться. Таке розуміння суті політичної партії загалом полегшує її визначення. Проте це поняття одночасно викликає і значну кількість непорозумінь та дискусій. Дискусії про ступінь корисності політичних партій ведуться вже досить давно. «Навряд чи можна назвати інший такий політичний принцип чи феномен, – пише Т. Б. Бекназар-Юзбашев, – який упродовж усієї своєї історичної еволюції зустрічав би таку одностайну атаку» і з боку філософських традицій античного періоду (Арістотель, Платон, Фулідід), і з боку теологічних концепцій побудови суспільного ладу раннього феодалізму (Августин Блаженний, Фома Аквінський), і з боку середньовічних державних поглядів періоду феодальних станів та абсолютних монархій (Н. Макіавеллі, Ф. Бекон, Т. Гоббс), а також ранньої ліберальної та буржуазно-демократичної теорії (Ш.-Л. Монтеск'є, Ж-Ж. Руссо) і політичних мислителів ХІХ ст. (А. Токвіль, Дж. Міль) та інші [9, с. 8–9].

Одні прославляють партії як представників демократизму суспільства і навіть як інструменти, за допомогою яких демократичне населення здійснює керівництво. Так, Дж. Брайс однозначно стверджував, що «дух і сила партій були в Америці необхідні для приведення урядового механізму в дію, як пара необхідна для локомотива» [71, с. 267]. Інші проголошували партії творцями демократичних процесів, наприклад, Е. Шатцнейдер вказував, що «зростання впливу політичних партій, безсумнівно, одне з принципових відмітних ознак сучасного управління. Партії, фактично, зіграли головну роль як творці демократичного управління. Спочатку повинно рішуче затверджуватися, що: по-перше, політичні партії створили демократію і, по-друге, сучасна демократія немислима без партій» [72, с. 1]. Жорж Клемансо (колишній прем'єр-міністр Франції) зазначав, що партії – це водночас і благо, і зло. Благо – тому, що вони є колективною силою в боротьбі за прогрес. Зло – бо вони рано чи пізно обов'язково стають подібні до церкви з її ієрархією та дисципліною. Такі організації обмежують можливості видатних особистостей, які в колективі змушені опускатися до загального середнього рівня [73, с. 76].

Ще одна група дослідників вважає, що політичні партії не є необхідними або навіть згубно впливають на демократичне політичне життя. Оскільки, захищаючи інтереси певних груп суспільства, вони розколювали його, ставали джерелом конфліктів. З огляду на це слід зауважити, що ставлення до партій та їхньої ролі в житті суспільства тривалий час – від античності і до кінця XVIII ст. – було негативним. Зокрема, найзнаменитіший оратор Стародавнього Риму Цицерон вживав термін «партія», так само, як і «фракція», – у значенні «поганий, неблагородний союз». Ще у XVII–XVIII ст. вважали, що партії, які сперечаються, шкідливі для здоров'я суспільства, бо вносять розлад у соціальний організм, гальмуючи його виборчу діяльність і, отже, руйнуючи його [74, с. 197]. Як зауважив А. Токвіль, «партії є неминуче зло вільних урядів» [2, с. 12], а Дж. Медісон назвав процес утворення партій «бідною угруповань» [75, с. 79]. Критичного погляду на партії дотримувався і М. Острогорський, який наголошував, що «партія зазвичай є лише вивіска, котра прикриває іноді глибокі внутрішні розбіжності в думках, боротьбу між фракціями, іноді більш запеклу, чим та боротьба, у яку вона вступила

з партією-суперницею». Членів партії найчастіше об'єднувало загальне прагнення вигідно використати в політиці «те, що було в ній, для організації або пов'язаних з нею приватних інтересів» [76, с. 250–251].

Ж.-Ж. Руссо, відповідно до концепції суспільного договору та розмірковуючи про загальну волю як сутність держави, також досить негативно відгукувався про різноманітні партійні угруповання, що виражають приватні інтереси і тим самим руйнують державний механізм і суспільну волю. Учений писав: «Дуже важливо... для того, щоб отримати прояв суспільної волі, щоб в державі не було приватних товариств і щоб кожен громадянин діяв тільки на власний розсуд» [77, с. 50]. Наявність же партій, на думку філософа, призводить до тривалих дебатів, розбіжностей, шуму в суспільно-політичному житті, які «вказують на перевагу приватних інтересів і на занепад державних» [77, с. 181].

Зі свого боку, Н. Макіавеллі вважав, що «одні розподіли шкодять, а інші – корисні республікам: шкідливі ті, які супроводжуються сектами та партіями; а корисні – які тримаються без партій і сект. Тому засновник республіки, не маючи змоги запобігти в ній виявам ворожості, повинен бодай запобігти утворенню в ній сект» [78, с. 260].

У наш час ставлення до політичних партій аналогічне. Прихильники критичного погляду на функціональне призначення політичних партій вважають, що політичні партії – це анахронізм, інститут, який втрачає своє функціональне призначення, що на зміну партіям прийшли такі інститути, як групи тиску та асоціації бізнесу, котрі з успіхом замінюють політичні партії в їхніх основних функціях щодо зв'язку з державними органами, делегування представників відповідних прошарків у політичну еліту суспільства. Подібної думки дотримується багато сучасних учених [79, с. 28; 80, с. 57–58]. Цікавою видається думка відомого письменника А. Солженіцина, який зауважує, що «кожна партія намагається діяти насамперед не для нації, а для себе і своїх. Національний інтерес затьмарюється партійними цілями...» [81, с. 12].

Відомий західний політолог У. Домхоф вважає, що партії це «хитромудрі пристрої, придумані великими багатіями для утримання політичної влади» [82, с. 3].

Попри те, дискусійним, на нашу думку, є твердження лідера лівійської революції М. Каддафі про те, що партії за сучасних умов не потрібні, мовляв, їм на зміну приходять «широкі соціальні рухи: «Партія – це сучасна диктатура, це сучасне диктаторське знаряддя правління, оскільки партія – це влада частини над цілим. Це новітнє знаряддя диктатури. Партія – це диктаторське знаряддя правління, що дозволяє прихильникам якоїсь однієї точки зору або особам, об'єднаним якимсь одним інтересом, правити всім народом. Ціль утворення партії – створення знаряддя правління народом, іншими словами, правління тими, хто стоїть поза партією, за допомогою партії, тому що партія ґрунтується на деспотичному авторитарному принципі підпорядкування народу партії» [83, с. 3].

Утім існування політичних партій, інших громадських організацій, масових рухів є соціологічним фактом, результатом об'єктивного історичного розвитку; і відповідь на питання: зло це чи благо – може дати лишень саме життя [84, с. 172]. Щоправда, нині в науці остаточно утвердилась думка, що без наявності сильних політичних партій, альтернативних політичних рухів демократична природа влади неможлива.

Розглядаючи поняття політичної партії як соціального та правового інституту, потрібно зазначити, що в розумінні сутності політичної партії можна виокремити три основні підходи: ліберальний (тлумачення партії як групи людей, котрі дотримуються тієї самої ідеологічної доктрини); класовий (трактування політичної партії як виразника інтересів визначеного класу); соціологічний (розуміння партії як організації, що діє в системі держави).

З-поміж різноманітних визначень політичних партій у світовій науці найбільшого поширення набули електоральне (Д. Сарторі та ін.), структурне (М. Дюверже, М. Острогорський), функціональне (К. Лоусон та ін.) і структурно-функціональне (К. Нойман). Наприклад, Д. Сарторі визначає політичну партію як «політичну групу, яка активно бере участь у проведенні виборів і має завдяки цьому можливість проводити своїх кандидатів в органи публічної влади» [85, с. 64].

Прихильник функціонального підходу К. Лоусон виходить з того, що «політична партія – це організація індивідів, що прагне шляхом виборів або іншим

шляхом продовжити повноваження народу або його частини, щоб здійснити політичне панування над цією установою» [86, с. 3–4]. Показово, що лаконічність свого визначення К. Лоусон мотивує відсутністю можливості розробки комплексної дефініції партії. Історично подібний підхід відстоювало чимало й вітчизняних дослідників політичних партій. Наприклад, П. Берліну визначав партії як «вільні організації маси для досягнення визначеної соціальної або політичної мети» [18, с. 5].

Електоральне визначення партії, що фактично є різновидом функціонального визначення, засновано на виділенні електоральної функції як найбільш значущої з-поміж здійснюваних партією. У середовищі вітчизняних дослідників подібного підходу дотримується Г. Міхалева, яка визначає політичні партії як «громадські об'єднання, що беруть участь у виборах на різному федеральному, регіональному і місцевому рівні та формулюють політичні цілі і прагнуть до участі в органах влади» [87, с. 143].

Сучасній науці відомі також структурні визначення, що виводять сутність партії зі специфіки її організаційного устрою. Представником цього напрямку є передусім М. Дюверже, який виділяє як найважливіші атрибути партії такі характеристики: «особливості їхньої структури, тривалість існування, фактори організаційного устрою» [88, с. 127]. Оригінальне структурне визначення пропонує Р. Матвеев, розглядаючи партію як «організацію, що об'єднує громадський рух із суспільно-політичною думкою» [89, с. 107].

Дехто із західних дослідників (С. Нойман та ін.) здійснив досить вдалу спробу формулювання комплексного структурно-функціонального визначення партії як «статутної організації політичних агентів суспільства, що пов'язані з контролем урядової влади і які змагаються за народну підтримку з іншою групою чи групами» [90, с. 396]. Французький політолог Ф. Гогель вважає, що партія – це «угруповання людей, об'єднаних для участі в політичному житті і які мають на меті завоювати повністю або частково державну владу, щоб у такий спосіб забезпечити державницьку позицію ідеям та інтересам членів угруповання» [9, с. 150]. Близьким до структурно-функціонального є визначення Ю. Гамбарова, відповідно до якого політичні партії – це «вільні громадські групи, які утворюються всередині правової

держави для спільної дії на ґрунті інтересів та ідей, що поєднують індивідів» [19, с. 3].

Згадані підходи з філософсько-теоретичного погляду достатньо цінні, але не завжди впливають на формування теоретико-правового визначення політичної партії, що і є предметом нашого дослідження.

Безумовно, наукові визначення політичної партії, хоча і не несуть нормативного навантаження, проте відображаються під час розробки та закріплення в нормативних актах правової конструкції політичних партій. Особливістю нормативного визначення політичної партії є те, що воно не може бути повністю тотожне поняттям, які сформульовані політичною, соціологічною та правовою науками. Однак, під час напрацювання нормативного визначення поняття «політична партія» законодавець уводить до нього насамперед юридично значущі ознаки. Хоча, як свідчить практика, вони не завжди розглядаються як обов'язкові елементи правової конструкції, закріпленої в законодавстві.

Говорячи про юридичне визначення політичної партії, варто зауважити, що воно є не тільки правовою конструкцією політичної партії, а й основою для закріплення її правового статусу в політичній системі.

З розвитком системи джерел права та становлення інституту партій як самостійної організаційної форми об'єднання громадян питання про виокремлення юридично значущих критеріїв партії набуло особливої актуальності.

Проаналізувавши сучасне законодавство, на думку Ю. Юдіна, можна виділити три основні кваліфікаційні ознаки, за відсутності хоча б однієї з яких громадське об'єднання втрачає юридичний статус партії. Це об'єднання, головною метою якого в політичному процесі є завоювання і здійснення (чи участь у здійсненні) державної влади, об'єднання індивідів на основі спільності політичних поглядів, визнання певної системи цінностей, які втілюються в партійній програмі, і наявність постійної формалізованої партійної структури [91, с. 17–46].

Т. Шмачкова у своєму дослідженні вказує на такі ознаки політичної партії: «ідеологічна спрямованість партійної діяльності, тривалий і багаторівневий характер об'єднання, спрямованість на завоювання та здійснення влади і апеляція до підтримки народу» [92].

Відомий російський правознавець В. Чиркін пропонує більш деталізований перелік юридичних ознак політичної партії, які зустрічаються в законодавстві. Зокрема, з-поміж істотних ознак політичної партії, що відображаються в законодавстві, учений виділяє її «добровільний, самоврядний, стійкий і автономний характер, спільність переконань і цілей її членів як фактор утворення партії, відсутність цілей отримання прибутку, сприяння формуванню та вираженню політичної волі народу, шляхом участі у виборах, участь у боротьбі за державну владу, здійснюване на демократичних принципах і на основі гласності, публічності та відкритості» [93, с. 118, 119].

Своєю чергою, В. Лапаєва вказує, що «політичне об'єднання – це громадське об'єднання, основною метою та основним змістом діяльності якого є вираження політичної волі громадян у процесі формування та здійснення державної влади шляхом участі у виборчих кампаніях і в роботі обраних органів державної влади» [94, с. 47].

Зазначені юридично значущі ознаки практично ніколи не відтворюються в повному обсязі в нормативно-правовому визначенні, законодавець вважає за потрібне виділити лише ті з них, які, на його думку, відрізняють політичну партію від інших державних і громадських інститутів. Це, безумовно, призводить до втрати якісних характеристик, що використовуються у понятті.

Юридичне визначення політичної партії зазвичай існує тільки в законодавстві тих держав, де є законодавство про політичні партії. Однак, як правило, воно не має «строногого» характеру, є певною мірою описовим, але вказує на головні юридичні відмінні риси політичної партії як особливого громадського об'єднання.

Більшість законодавців зарубіжних країн розпочали використовувати нормативне визначення політичних партій на рівні конституції ще в 40–60-х роках ХХ ст. Наприклад, у конституції Швеції під партією розуміється «будь-яке об'єднання або група виборців, котрі виступають на виборах під особливим найменуванням» [95]. Проте в основному законодавець закріплював поняття партії непрямым способом, регулюючи в конституції роль і місце партій. Наприклад, п. 1 ст. 47 конституції Португалії гласить, що партії сприяють «формуванню і вираженню народної волі» [96–

98]. У конституції Франції 1958 р. у ст. 4 закріплено, що «політичні партії й угруповання сприяють вираженню думок голосування» [96–98]. Аналогічні формулювання містяться в конституціях Іспанії, Німеччини, Швейцарії.

Найдокладніше та найгрунтовніше юридичне визначення політичних партій міститься в Законі «Про політичні партії» ФРН. Відповідно до цього закону, партією є «об'єднання громадян, що постійно або тривалий час впливають на формування політичної волі в рамках Федерації або однієї з її земель, бажають брати участь у представництві народу до бундестагу або в одному з ландтагів за умови, що вони достатньою мірою гарантують серйозність таких намірів їхнім фактичним відношенням до справи і, зокрема, чисельністю та сталістю організації, кількістю членів і активною суспільною діяльністю» [99, с. 68].

Відповідно до закону Туніської Республіки від 3 травня 1988 р. «Про організації політичних партій», партією є політична організація туніських громадян, об'єднаних деякою мірою постійно і не для отримання прибутку, за допомогою принципів, переконань і цілей, навколо яких вони групуються та в рамках яких вони діють, що орієнтуються на:

– угруповання громадян та організацію їхньої участі в політичному житті країни відповідно до визначеної політичної програми;

– участь у виборах, передбачених Конституцією, шляхом висування і підтримки кандидатур [100, с. 142].

Відповідно до закону Республіки Кабо-Верде від 29 вересня 1990 р. «Про правовий статус політичних партій», партіями є автономні об'єднання громадян, що мають постійну і стійку організацію і вільно сприяють формуванню та вираженню політичної волі відповідно до Конституції, своїми статутами і програмами з метою участі народу в Народних національних зборах або зборах та інших виборних органах місцевих автаркій [100, с. 95].

У ст. 1 Декрет-закону Португалії «Про політичні партії» зазначено: «Під політичними партіями розуміються постійно діючі організації громадян, створені з основною метою демократично брати участь у політичному житті країни і сприяти відповідно до конституційних законів і своїх опублікованих статутів та програм

формуванню і вираженню політичної волі народу, беручи участь, зокрема, у виборчому процесі шляхом висування або підтримки кандидатів» [101, с. 133].

У законах про політичні партії інших зарубіжних країн трапляються такі нормативні визначення партії як, наприклад: «організовані групи громадян, які мають на меті участь у здійсненні влади» (Македонія), «добровільне політичне об'єднання громадян Естонії, яке зареєстроване згідно із законом та метою якого є вираження політичних інтересів своїх членів і прихильників, а також здійснення влади на державному та місцевому рівнях» (Естонія), «громадські організації з відкритими списками членів, які при їх реєстрації в суді погодились з обов'язковістю відповідних положень закону, що регулює діяльність політичних партій. Соціальною функцією партій є забезпечення організаційної основи для формування та вираження волі населення» (Угорщина), «добровільні об'єднання громадян, які створюються з метою забезпечення формування та вираження політичної волі населення за допомогою виборів або інших демократичних процедур» (Болгарія) [102, с. 36–38].

У контексті нашого дослідження цікавим видається правове визначення політичних партій у державах СНД. Приміром, Закон Азербайджанської Республіки «Про політичні партії» визначає партії як об'єднання громадян Азербайджанської Республіки, що мають загальні політичні ідеї та цілі, беруть участь у політичному житті країни [103]. У Республіці Казахстан партією визнається добровільне об'єднання громадян Республіки Казахстан, що виражає політичну волю громадян, різних соціальних груп, з метою представлення їхніх інтересів у представницьких і виконавчих органах державної влади, місцевого самоврядування та участі в їхньому формуванні [104]. Законодавство Киргизької Республіки під політичною партією має на увазі добровільне об'єднання громадян КР, які мають загальні політичні цілі і завдання, що сприяють здійсненню політичної волі визначеної частини населення і беруть участь через своїх представників в управлінні справами держави [105]. В Узбекистані партією є «добровільне об'єднання громадян Республіки Узбекистан, створене на основі спільності поглядів, інтересів і цілей, що прагне до здійснення політичної волі визначеної частини суспільства у формуванні органів державної

влади і беруть участь через своїх представників в управлінні державними і громадськими справами» [106]. Відповідно до ст. 3 Федерального закону РФ «Про політичні партії» політичною партією є «громадське об'єднання, створене з метою участі громадян Російської Федерації в політичному житті суспільства за допомогою формування та вираження їхньої політичної волі, участі в громадських і політичних акціях, у виборах і референдумах, а також з метою представлення інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування» [107, с. 7]. Згідно із Законом про вибори 1990 р. Республіки Грузії «партія є добровільним об'єднанням громадян на загальносвітоглядній та організаційній основі, що сприяє формуванню політичної волі народу через своїх представників, обраних в органи державної влади, іншими демократичними формами беруть участь у виробленні національної політики республіки, в управлінні державними справами» [108].

Щодо нормативного визначення політичної партії в українському законодавстві, то воно відображене передусім у Законі України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [109], пізніше – у Законі «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [110]. Нагадаємо, що перша спроба розробити нормативне поняття партії, за допомогою якого можна було б відокремити її від інших громадських об'єднань, була зроблена радянським законодавцем у Законі СРСР 1990 р. «Про громадські об'єднання» [111]. При цьому Закон не закріплював чіткого визначення терміна «політична партія», подібно до терміна «громадське об'єднання». Зауважимо, що подібність поняття партій, поданого в цьому Законі, з аналогічними поняттями, наведеними в закордонних конституціях, виражена в тому, що Закон також визначав партії через виконувані ними завдання. Стаття 16 (п. 1) Закону СРСР встановлювала, що «партії, виражаючи політичну волю своїх членів, ставлять основними завданнями участь у формуванні органів державної влади та управління, а також у здійсненні влади через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів» [111]. Отже, вищенаведений Закон вперше у радянській історії визнавав політичну партію як особливий вид громадських об'єднань і хоча не закріплював усіх ознак та основних функцій політичних партій, проте чітко вказував мету створення та діяльності партій у державі.

Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р., порівняно із загальносоюзним Законом від 1990 р., запровадив певні правові новели, які стосувалися передусім визначення політичної партії. Згідно зі ст. 2 вказаного Закону «політичною партією є об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у формуванні державної політики, органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво у їх складі» [109]. Отож це визначення закріпило основні юридично значущі ознаки політичної партії, які визначають її як правовий інститут.

Остаточне нормативне визначення політичної партії закріпив Закон України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р., відповідно до якого під політичною партією розуміють «zareєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [110].

Це поняття багато в чому відтворило визначення Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [109]. Однак, на думку З. Ромовської, попри певні конкретизаційні елементи останнє поняття політичної партії не поліпшує наведено в Законі від 1992-го, а погіршує його [112, с. 54]. Головна його вада – у ньому не відображено основного завдання партії – участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування і впливу на їх діяльність. Крім того, у ст. 1 Закону наголошується на тому, що метою об'єднання громадян у партії є задоволення не лише їхніх політичних, а й економічних, соціальних та культурних інтересів, що, на нашу думку, є основним завданням громадських організацій, а не політичних партій.

Зауважимо, що в ході розробки й ухвалення Закону України «Про політичні партії в Україні» було запропоновано й інші визначення політичної партії. Так, законопроекти «Про політичні партії в Україні», що їх подали народні депутати В. Стретович й окремо В. Ковтунець, містили тотожне поняття політичної партії: «політична партія – це zareєстроване згідно із Законом України добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми

суспільного розвитку, створене для опанування повністю або частково державної влади шляхом виборів, а також для здійснення іншої незабороненої політичної діяльності, з метою реалізації положень своєї програми. Політичні партії згідно з принципом політичного плюралізму беруть участь у формуванні та вираженні волі народу та є основним інструментом його участі в політичному житті» [113, с. 24].

У проекті Закону України «Про політичні партії в Україні», поданому народним депутатом В. Шишкіним, було таке визначення: «політичною партією є утворена на добровільних і демократичних засадах організація громадян, головною статутною метою якої є участь у виробленні державної політики і формуванні політичної волі на виборах до органів державної влади України, місцевого самоврядування, здійснення політичної освіти, впливу на політичну діяльність парламенту і уряду» [113, с. 24].

У юридичній літературі деякі вчені робили спроби вдосконалити нормативне визначення терміна «політична партія». До прикладу, В. Кафарський вважає, що «політична партія – це добровільне структуроване об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, яке бере участь у виробленні державної політики, формуванні органів державної влади та здійсненні публічної влади з метою реалізації їх політичної волі» [29, с. 27]. На думку О. Гейди, «політична партія – це зареєстроване згідно з законом добровільне об'єднання громадян України – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян України, а також громадян іноземних держав та осіб без громадянства, що перебувають на території України на законних підставах, бере участь у виборах та інших політичних заходах» [114]. Натомість В. Полевий вважає, що визначення політичної партії варто доповнити положенням про те, що за свою діяльність вона несе відповідальність перед Українським народом. Відповідно ст. 2 Закону України «Про політичні партії» викласти в такій редакції: «Політична партія – це об'єднання громадян, яке створене для участі в політичному процесі з метою здобуття впливу на процес здійснення влади конституційними засобами, діє на постійній основі, має політичну програму та є відповідальним перед Українським

народом» [115]. Ще один дослідник цієї проблематики Д. Лук'янов запропонував правове визначення політичної партії «як зареєстрованого органами державної влади у встановленому законом порядку об'єднання громадян, які є прихильниками певної загальнонаціональної програми розвитку суспільства, реалізація якої здійснюється шляхом виборів до органів державної влади чи іншої політичної діяльності, не забороненої законом» [116, с. 149].

Таку різноманітність нормативних визначень зумовлюють принципи розбіжності позицій щодо розуміння природи юридичного дуалізму партії як елемента держави та елемента громадянського суспільства одночасно. З аналізу юридичних визначень політичної партії можна висновувати, що деякі науковці вважають політичну партію не громадським, а публічно-правовим об'єднанням громадян.

Повертаючись до характеристики нормативного визначення політичної партії в українському законодавстві, звертаємо увагу на те, що в основі правової конструкції політичної партії закладені статусні функціональні критерії, які відрізняють її від інших організаційно-правових форм громадських об'єднань, а саме: публічно-правовий характер цілей діяльності, що відображається в забезпеченні участі громадян в політичному житті суспільства, та специфічні засоби реалізації цих цілей (формування і вираження політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах).

Окрім того, комплексна функціональна дефініція політичної партії, яка передбачена ст. 2, доповнюється іншими статтями Закону із вказівкою на низку структурних ознак-вимог, яким в обов'язковому порядку повинна відповідати політична партія. Це, по-перше, наявність у політичної партії обласних, міських, районних організацій у більшості областей України; по-друге, підтримка рішення про створення політичної партії не менше як 10 000 підписами громадян, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим.

Отже, правову конструкцію політичної партії утворюють насамперед положення ст. 2 вищезгаданого Закону [110]. Низку ж характеристик політичної партії, яких

безпосереднього не відображено у формулюванні дефініції політичної партії, закладено в положеннях інших статей Закону «Про політичні партії в Україні».

Зокрема, ідеологічні ознаки політичної партії відображені у вимозі про обов'язкову наявність у партії програми та статуту, де вказуються цілі діяльності партії та шляхи їх досягнення. Положення про самоврядність і добровільний характер членства в політичних партіях закріплені в переліку принципів діяльності партій, втілені в низці спеціальних норм (про обмеження терміну керівних органів партії, про виборність їх безпосередньо на з'їзді, про періодичне проведення з'їздів тощо). Орієнтованість діяльності партії на участь у керуванні справами держави виражається в їхньому монопольному праві на самостійну участь у виборах як колективних суб'єктів виборчого процесу.

З уваги на викладені вище позиції авторів щодо юридичного визначення поняття політичної партії, на нашу думку, політичну партію варто розглядати як зареєстроване згідно із законом на добровільних і демократичних засадах об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має на меті сприяти відповідно до законів і положень своєї програми виявленню та вираженню політичної волі громадян шляхом участі у формуванні органів державної влади та місцевого самоврядування, у виборах та інших політичних заходах [117, с. 18–24].

Правова конструкція політичної партії є найважливішим елементом її правового статусу. Однак це лише базова основа для закріплення її статусу в політичній системі.

2.3 Принципи організації та діяльності політичних партій

Важливим аспектом теоретико-правового аналізу політичних партій у політичній системі є вивчення змісту і практики реалізації основних принципів організації та діяльності політичних партій, що дасть змогу розкрити сутність і зміст політичних партій. З теоретичного погляду ця проблема недостатньо розроблена, а саме розуміння змісту категорії «принцип» у різних науках є дискусійним.

Питання про принципи політичної партії є частиною більш загальної проблеми принципів права загалом. Тому загальні уявлення, наведені в науковій літературі, щодо принципів права стосуються і характеристики принципів політичних партій.

Важливо акцентувати, що термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», яке означає основні найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості [118, с. 17]. В етимологічному розумінні слово «принцип» – це основне, вихідне положення якоїсь теорії, вчення, науки тощо; керуюча ідея, основне правило діяльності якого-небудь механізму, приладу, установки [119, с. 400].

У суспільних і юридичних науках під принципами традиційно розуміють: вічні ідеї, які є продуктом людського мислення, і які ніяк не пов'язані з навколишньою дійсністю [120, с. 88–91]; втілені в праві керівні засади, ідеї, що визначають зміст права і зумовлені об'єктивними закономірностями [121, с. 17–18]; специфічне юридичне вираження об'єктивно існуючих економічних і політичних законів суспільного розвитку [122, с. 58]; загальні керуючі, вихідні положення, які визначають найсуттєвіші сторони певного виду державної діяльності [123, с. 37; 124, с. 51], головні, загальні положення, виражені в законі, які характеризують найважливіші сторони організації і діяльності судових та правозахисних органів [125, с. 34]; законодавчі відправні засади, ідеї, положення, які виступають основою формування, організації та функціонування органів публічної влади [126, с. 53] тощо.

Натомість «Юридична енциклопедія» категорію «принцип» тлумачить так: 1) Основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю і відображають суттєві положення теорії, вчення, науки, системи внутрішнього і міжнародного права, політичної, державної чи громадської організації (гуманізм, законність, справедливість, рівність громадян перед законом тощо. 2) Внутрішні переконання людини, що визначають її ставлення до дійсності, суспільних ідей і діяльності [127, с. 111–112].

До принципів правового статусу політичних партій зараховано саме ті ідеї й положення, які мають певні характерні ознаки. Принципами правового статусу політичної партії можуть вважатися лише такі правила, що, безсумнівно, визнані з боку суспільства та держави, належать до розряду найважливіших ідей і положень правового статусу та записані в Конституції й інших законодавчих актах як керівні ідеї, що загалом фіксують місце політичної партії в суспільстві та державі.

У сукупності принципи утворюють той каркас, який слугує основою для всіх конкретних правових актів, що регулюють організацію і діяльність державного інституту загалом або окремих ланок. Такі правові акти не можуть суперечити основним принципам, оскільки останні здебільшого закріплені в законах, що мають вищу юридичну силу – Конституції України [128], Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [129], Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. [130].

Принципи є правовими вимогами, але на відміну від конкретних законодавчих розпоряджень є обов'язкові не лише для органів, посадових осіб і громадян, які покликані додержуватися і виконувати закони, але й для законодавчих органів, котрі, створюючи нові закони або коректуючи вже чинні, повинні зважати на загальноприйняті демократичні вимоги чи традиції у тій чи іншій сфері [124, с. 51].

Ідеї та положення, що визнаються принципами політичної партії, мають високу правову форму закріплення. Якщо одні з них чітко прописані в Конституції, законах, то інші прямо в них не зазначені. Це, безумовно, залежить від способу вираження принципів (текстуальне закріплення та змістове закріплення). Тому доводиться їх формулювати відповідно до змісту або всієї Конституції (закону), або тієї її частини, у якій зафіксовано досліджуваний у цьому випадку інститут. Проте в жодному випадку не можна применшувати ролі останніх, оскільки вони перебувають у діалектичній єдності з принципами, що мають текстуальне вираження. У більш конкретизованій формі вони представлені у ст. 6 Закону України «Про об'єднання громадян»: «Об'єднання громадян створюються і діють на основі добровільності, рівноправності їх членів (учасників), самоврядування, законності та гласності. Вони вільні у виборі напрямів своєї діяльності» [109].

Викладене цілком стосується і основних принципів організації та діяльності політичних партій. Тож можемо констатувати, що принципи організації та діяльності політичних партій – це закріплені в Конституції та інших законах основоположні вимоги, які виражають соціальне та державне призначення політичних партій, визначають завдання та повноваження політичних партій у здійсненні покладених на

них функцій, а також містять ознаки і якості, що визначають організаційний устрій політичних партій, відмінність їх від інших організацій.

Ми зосередимо увагу на розгляді лише тих принципів організації та діяльності політичних партій, які безпосередньо передбачені нормами чинного законодавства.

В Україні принципи політичних партій закріплені в Основному Законі держави [128] та в Законах України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [109] і «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [110]. У цих нормативно-правових актах відображено такі принципи: свобода створення політичних партій, добровільності, рівності партій перед законом, рівноправності, самоврядування, законності та гласності.

Принципи свободи та добровільності політичних партій впливають з положень ст. 36 Конституції України [128], п. 2 ст. 1 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [110] та п. 1 ст. 7 Закону України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [109], що закріплюють право на об'єднання. Вказані принципи варто розглядати як взаємозалежні (взаємодоповнювальні) і такі, що утворюють єдиний комплекс нормативних установок, які мають найважливіше значення для політичних партій. Зміст і значення цих принципів полягає в тому, що створення партій, їхня діяльність і членство в них здійснюються на основі вільного волевиявлення. Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян або обмежений у праві добровільного виходу з політичної партії, чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Як уже було зазначено, всі об'єднання й утворення, діяльність яких регулює ст. 36 Конституції України – це добровільні формування [128]. С. Авак'ян вказує на той факт, що «в основі утворення об'єднання – персоніфіковане відношення людей до ідей і цілей цього співтовариства, прийомів їхнього досягнення» [131, с. 91]. Якщо людина не бажає реалізувати своє право на об'єднання, тобто не хоче брати участь у створенні громадського об'єднання, вступати в уже наявне або перебувати в ньому, її не можна до цього примусити.

Зауважимо, що принципи свободи та добровільності містять не тільки заборону на примус до вступу в будь-яке об'єднання, але й заборону на примус до

перебування в якому-небудь об'єднанні, якщо людина вже є його засновником, членом або учасником. Вийти з об'єднання можна офіційно, тобто належно оформивши таку дію відповідно до статутних документів, а в деяких випадках і явочним шляхом, тобто не з'являтися на збори, не платити внесків тощо.

Звідси випливає, що зміст принципів свободи та добровільності полягає в тому, що право громадян на об'єднання в політичні партії передбачає, по-перше, право утворювати партії винятково на добровільній основі відповідно до своїх переконань; по-друге, право добровільно вступати в партії; по-третє, право без примусу утримуватися від вступу в партії, а також право безперешкодно виходити з політичної партії.

Як видно, принципи свободи та добровільності (далі – добровільності) впливають на здійснення зазначених чотирьох аспектів права громадян на об'єднання в партії. Розглядаючи реалізацію принципу добровільності, можна виділити дві форми його вираження – зовнішню та внутрішню. Зовнішня форма цього принципу виражається у взаєминах партії зовні з іншими суб'єктами. Ці взаємини здійснюються добровільно і з боку партії, і з боку інших суб'єктів. Наприклад, у разі об'єднання у виборчий блок партії та політичного руху свою волю на об'єднання добровільно виражають і рух, і сама партія. Внутрішня форма принципу добровільності виражається у взаєминах між партією та її членами. Приміром, найважливіші партійні рішення (про створення партії, затвердження її статуту тощо) ухвалюються через голосування на загальному з'їзді. Інші рішення ухвалюють керівні органи партії, які є виборними.

Принцип добровільності охоплює досить важливе коло питань, пов'язаних із свободою створення політичної партії винятково на добровільній основі. Варто зазначити, що в сучасній правовій доктрині щодо питання про свободу створення і діяльності політичних партій існує два діаметрально протилежні підходи: прихильники радикального лібералізму вважають, що ця свобода повинна бути абсолютною, тому що будь-яке обмеження означає заперечення демократії. Натомість більшість учених дотримується тієї позиції, що держава має право захищати свій демократичний конституційний лад шляхом заборони створення і діяльності партій певного спрямування [132].

Доцільно зауважити, що правове регулювання утворення політичних партій в різних державах істотно різниться залежно від вимог національного законодавства. Скажімо, у країнах з багатопартійною системою можна виділити три основні групи держав, із трьома основними системами набуття політичними партіями легального статусу: явочна, дозвільна і явочно-реєстраційна, які відрізняються одна від одної ступенем обмеження свободи утворення партій.

У деяких європейських державах (Великобританія, Бельгія, Греція, Данія, Нідерланди, Норвегія, Франція, Швеція), держав-учасниць Британської Співдружності націй (Австралія, Індія, Канада, Нова Зеландія), США існує явочна система. Тут порядок утворення політичних партій не регламентується законом, їх організація тлумачиться як приватна справа громадян. Партія вважається такою, що вже існує, навіть тоді, коли лише сама проголосила себе такою. Тож політична партія утворюється без попереднього дозволу державних органів і набуває свого статусу автоматично після установчого форуму, і, крім того, від ініціаторів партії не вимагається подання документів та відомостей про створену партію до спеціально уповноваженого органу держави (достатньо звичайного повідомлення). Такий порядок гарантує формально необмежену свободу створення політичних партій та діє переважно в країнах зі слабкою правовою інституціоналізацією, що не мають спеціального закону про партії [95, с. 72].

Водночас явочний порядок утворення політичних партій застосовується до них лише як до суб'єктів політичного процесу. Для одержання статусу юридичної особи, тобто суб'єкта цивільно-правових відносин, партії повинні, як правило, пройти процедуру реєстрації, що передбачена відповідними нормами цивільного права про об'єднання. Реалізація одержання статусу юридичної особи залежить від самої політичної партії (вона може не домогтися його отримання), а також від державного органу, що проводить реєстрацію і може відмовити в ній. Утім відсутність звернення про реєстрацію або відмова в реєстрації ніяк не впливають на статус політичної партії як суб'єкта політичного процесу. Усі партії здійснюють свою діяльність у сфері політичних відносин вільно (беруть участь у виборах та інших політичних заходах на вільних засадах).

Явочний порядок у «чистому» вигляді, тобто такий, що не передбачає офіційного визнання політичних партій як суб'єктів політичного процесу, існує лише в небагатьох країнах. У більшості країн зазначеної групи це поняття має умовний характер. Політичні партії справді утворюються вільно та існують де-факто, без будь-якого юридичного оформлення. Введення інституту державної реєстрації політичних партій як суб'єктів цього процесу, що практикується в багатьох країнах, де формально діє явочний порядок утворення партій, можна розглядати як відступ від нього [91, с. 74].

Якщо для проведення заходів щодо утворення партії (скликання установчого з'їзду, національної конференції, на яких конститується партія) потрібен попередній дозвіл уповноваженого державного органу, відсутність якого спричиняє юридичну незначущість установчих документів партії, то це ознаки дозвільної системи, характерної для тоталітарного й авторитарного режимів. У деяких країнах дозвільний порядок запроваджувався як тимчасовий захід, зумовлений винятковими обставинами (наприклад, Австрія, після звільнення країни від фашистської окупації, у 1945–1949 рр., Єгипет, під час переходу від одно- до багатопартійної системи (1976–1978) [30, с. 7]). Однак такий порядок найбільше обмежує право громадян на створення політичних партій і є неприпустимим у правовій демократичній державі.

Найоптимальнішим і найбільш визнаним у більшості сучасних держав є явочно-реєстраційний порядок утворення партій, коли партії створюються вільно, без будь-якого попереднього дозволу, але набувають легального статусу тільки шляхом реєстрації в компетентному державному органі, а вже опісля стають повноцінним учасником політичних відносин. Ця система характерна для всіх постсоціалістичних держав, зокрема України, багатьох країн, що розвиваються, низки європейських держав, скажімо, Австрії, Італії, Іспанії, Португалії, ФРН. Така система дозволяє знайти баланс між свободою утворення партій та її розумним обмеженням.

Як уже було зазначено, згідно із Законом України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. рішення про створення політичної партії ухвалюють на її установчому з'їзді (конференції, зборах). Це рішення має бути підтримано

підписами не менше десяти тисяч громадян України, які відповідно до Конституції України мають право голосу на виборах, зібраними не менше як у двох третинах районів, не менш як у двох третинах областей України, міст Києва і Севастополя та не менш як у двох третинах районів Автономної Республіки Крим [110]. Вважається, що збір підписів громадян у різних регіонах України має засвідчувати всеукраїнський статус партії та певною мірою запобігати збільшенню їхньої кількості. Однак маємо визнати, що десять тисяч на підтвердження загальнонаціонального характеру діяльності партії – це мізерна цифра для держави з-понад тридцятьма мільйонами виборців і виключним правом партій формувати органи влади на державному та місцевому рівнях.

На установчому з'їзді (конференції, зборах) політичної партії затверджують статут і програму політичної партії, обирають її керівні і контрольно-ревізійні органи [110].

Водночас спеціальні закони про політичні партії передбачають необхідність реєстрації у тій чи іншій формі для набуття політичною партією легального статусу (за загальним правилом, суб'єкта і політичних, і цивільно-правових відносин). Обов'язкова реєстрація політичних партій, безперечно, обмежує свободу їх утворення. По-перше, вона, як правило, передбачає висунення до партії певних вимог, дотримання яких є необхідним для їх реєстрації. По-друге, вона поєднана з державним контролем, оскільки передбачає перевірку державним органом дотримання цих вимог (зокрема, змісту основних партійних документів, правильності повідомлень) [91, с. 80].

Інститут реєстрації як компонент порядку створення політичних партій, обов'язковий для набуття ними легального статусу, має в окремих країнах свої особливості матеріального і процесуального характеру. Можна виділити два його основні види, що суттєво відрізняються за характером реєстрації. У низці країн для набуття легального статусу вільно утвореним партіям досить подати до компетентного державного органу зазначені в законі документи та відомості. При цьому партії не може бути відмовлено в реєстрації, тобто, по суті, йдеться навіть не про реєстрацію, а про внесення її до відповідного реєстру.

Інший різновид інституту державної реєстрації політичної партії, який існує в більшості країн, характеризується такими рисами [30, с. 17]:

- законодавство передбачає широкий набір висунутих партіям вимог, що слугують умовою їх реєстрації;
- процедура реєстрації досить детально регламентована;
- органу, що реєструє, надано право за певних умов відмовити в реєстрації, а об'єднанню – право оскаржити відмову в установленому законом порядку.

Згідно з вимогами Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. діяльність політичної партії може здійснюватися лише після її реєстрації Міністерством юстиції України [109]. У деяких країнах реєстрацію здійснюють інші органи – Міністерство внутрішніх справ (наприклад, у Словаччині, Тунісі), виборчі комісії (Мексика, Гана) або судові органи (Португалія, Болгарія). Закон досить чітко встановив, які документи (зокрема вимоги до деяких із них) потрібно подати, щоб партія була зареєстрована. Це має важливе значення для недопущення необґрунтованих вимог органу, який провадить реєстрацію, подавати інші документи й відомості та відмовляти на цій підставі в реєстрації. Рішення про реєстрацію політичної партії (або про відмову в ній) повинно бути прийнято Міністерством юстиції України протягом 30 днів із дня надходження документів, однак у разі необхідності він може бути продовжений, але не більше ніж на 15 днів. У разі відмови в реєстрації Міністерство юстиції України та його органи юстиції повинні надати заявникові своє письмове вмотивоване рішення, яке може бути оскаржене до суду. Однак відмова в реєстрації не є перешкодою в повторному зверненні про реєстрацію. Після реєстрації політична партія набуває статусу юридичної особи. Міністерство юстиції України, його відповідні органи після реєстрації видають політичній партії реєстраційне свідоцтво встановленого Кабінетом Міністрів України зразка [133].

Спільним для законодавства, що передбачає явочно-реєстраційний порядок, є встановлення низки вимог, дотримання яких – необхідна умова набуття політичними партіями легального статусу. Ці вимоги стосуються природи й характеру політичних партій. Не підлягають створенню партії, утворення та діяльність яких відповідно до конституції й закону заборонені. У Конституції України [128] та в Законі «Про політичні партії України» від 5 квітня 2001 р. [110] закріплено положення, згідно з

яким забороняється утворення та діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людей, здоров'я населення.

Крім того, політичні партії не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність структурних осередків політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Наступний блок питань, які охоплює принцип добровільності, – це членство в політичних партіях. Принцип добровільного членства, зумовлений правом на об'єднання, закріплюється і на конституційному рівні (Азербайджан, Молдова, Монголія, Хорватія), і законами про політичні партії та гарантується заборonoю на примус до вступу в політичну партію або перебування в ній, відкритістю членства в політичній партії та заборonoю на позбавлення своїх цивільних, політичних і професійних прав через членство або не членство в політичній партії.

Водночас принцип добровільного членства в партії передбачає і низку обмежень: вік, досягнення якого є необхідною умовою вступу до політичної партії (за загальним правилом це – 18 років, але, наприклад, у Бразилії, Німеччині – 16, Індонезії – 17, Туреччині – 21 рік), громадянство (у більшості країн членами політичних партій можуть бути тільки особи, які є громадянами цієї держави), а також належність громадянина до визначених категорій службовців державного апарату (для запобігання втручання політичні партії в діяльність найважливіших державних органів). Ці категорії передбачені й українським законодавством: окремими законами про відповідні державні органи (наприклад, Законом 1991 р. «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [134], Законом 1991 р. «Про прокуратуру» [135], Законом 1991 р. «Про міліцію» [136], Законом 2001 р. «Про розвідувальні органи України» [137], Законом 2010 р. «Про судоустрій і статус суддів» [138] тощо).

Законодавство деяких країн забороняє бути членом політичної партії ще двом категоріям осіб: викладачам і студентам вищих навчальних закладів (Малайзія, Туреччина) та працівникам державних засобів масової інформації (Молдова, Румунія). Мета таких обмежень очевидна – перешкодити політизації вищої школи, гарантувати політичну нейтральність державних ЗМІ.

У статутах партій більшості країн Західної Європи нині міститься заборона на одночасне членство в інших партіях. Не є винятком і Україна, в Законі України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. є аналогічне положення [110].

Варто зазначити, що членство в політичних партіях не може бути підставою для обмеження прав і свобод громадянина, а також бути умовою надання йому будь-яких пільг і переваг.

Відповідно до чинного законодавства України членство в політичній партії є фіксованим. Обов'язковою умовою фіксації членства в політичній партії є наявність заяви громадянина України, поданої до статутного органу політичної партії, про бажання стати її членом. Право визначати форму фіксації членства Закон надає політичній партії. Отже, ці питання, відповідно до Закону, регламентуються статутом політичної партії. Членом політичної партії може бути лише громадянин України, який відповідно до Конституції України має право голосу на виборах [128]. Згідно зі ст. 70 Конституції України право голосу на виборах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення 18 років. Не мають права голосу особи, яких судом було визнано недієздатними. Звідси випливає, по-перше, що членом партії може бути лише фізична особа, тобто ніякі колективні суб'єкти, юридичні особи не повинні мати такого права, по-друге, що це право стосується лише громадян конкретної держави. Таке обмеження основане на принципі, що тільки громадяни держави мають увесь комплекс прав та обов'язків, а іноземці та особи без громадянства мають обмежений статус, передусім у політичних правах.

Законодавчо закріплений принцип добровільного членства не є абсолютним і, як і всі інші принципи, має свої правові межі. Так, згідно зі ст. 6 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. членами політичних партій не можуть бути: судді; працівники прокуратури; працівники органів внутрішніх справ; співробітники Служби безпеки України; військовослужбовці; працівники органів державної податкової служби; персонал Державної кримінально-виконавчої служби

України [110]. Мета цих обмежень очевидна – не допустити характерної для комуністично-тоталітарних режимів підміни державності партійно-ідеологічною владою.

На час перебування на зазначених посадах або службі члени політичної партії зупиняють членство у цій партії. Ці положення, крім Закону України «Про політичні партії в Україні», відображено і в спеціальних законах, які регулюють порядок діяльності згаданих служб, а також у міжнародно-правових актах з прав людини.

Отже, в Україні організація обліку членів партії детально не регулюється Законом «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. і нормативними актами Міністерства юстиції. Це дає підстави кожній політичній партії самостійно визначати спосіб прийому до своїх лав кандидатів і спосіб обліку членів партії, тобто зазначені питання регулюються переважно корпоративними нормами, закріпленими у статутах партії.

Проте в Законі «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. все ж таки міститься низка загальних правових вимог, яким повинні відповідати положення статуту партії. Зокрема, Закон закріплює принцип добровільного й індивідуального фіксованого членства, встановлює заборону на колективне членство в партіях, на участь у них іноземних громадян і осіб без громадянства, а також обумовлює мінімальний вік для членства в політичній партії [110].

З принципами свободи та добровільності політичних партій тісно переплітається принцип самоврядування. Цей принцип заснований на положеннях Конституції України та Закону «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. про свободу об'єднання в політичні партії громадян. Він означає, що партії самостійно і на свою відповідальність здійснюють діяльність, пов'язану з реалізацією статутних цілей і завдань. Органи державної влади та їхні посадові особи не вправі втручатися у внутрішню діяльність політичних партій, нав'язувати їм певну лінію політичної поведінки, делегувати в керівні органи партії своїх представників тощо, тобто використовувати неправові способи впливу на партії. Зокрема, партії вправі самостійно формувати систему своїх керівних органів, визначати оптимальну структуру регіональних місцевих і первинних партійних відділень, встановлювати ступінь формалізації внутрішнього устрою, внутрішньопартійну демократію,

закріплювати наявність чи відсутність фракцій усередині партії тощо. Самостійність партій у формуванні цілей, форм і методів діяльності означає можливість вибору партіями своєї ідеології, визначення стратегічних пріоритетів і тактики їхньої реалізації в політичному процесі в тих межах, які не порушують вимог ст. 37 Конституції України та ст. 5 Закону «Про політичні партії в Україні». Отже, організацію діяльності партій регламентують самі політичні партії, у такий спосіб вони реалізують належне їм право на самоврядування.

Цей принцип, забезпечуючи незалежність організаційної діяльності політичних партій, визнаний законодавством усіх демократичних держав. Водночас простежується тенденція, особливо в останні десятиліття, до регламентації цього виду діяльності шляхом встановлення низки вимог. Масштаби такого втручання держави в «особисті» права політичних партій досить різноманітні. У таких країнах, як ФРН, Португалія, Ангола, Бразилія, Кабо-Верде, Уругвай предметом регламентації є весь комплекс відносин, що лежать в основі організаційного устрою політичних партій. Так, закон ФРН, на думку П. Аврілья, є типовим статутом партії [139, с. 146]. Багато в чому тотожні з ним відповідні розділи виборчих законів американських штатів. Для іншої групи країн характерне законодавство, яке обмежується встановленням вимог загального характеру. Це положення про порядок прийняття та зміст статуту, умови членства тощо, а також те, що об'єднання має відповідати демократичним принципам. Таке втручання держави у сферу організаційних відносин пояснюється її зацікавленістю в найефективнішій реалізації політичними партіями публічних функцій, пов'язаних з організацією та здійсненням державної влади, а також у затвердженні та додержанні демократичних принципів у внутрішньопартійному житті політичних партій [140, с. 26]. Серед науковців не припиняються дискусії з питань про межі втручання держави у життя партій. Насправді, доречно було б говорити не про обмеження прав партій, а свавілля партійної бюрократії, яка досить часто для збереження особистої влади вдається до недемократичних заходів на шкоду всієї партії [141, с. 94–98]. З цього приводу К. Хессе зазначає: «Ці положення обмежують не свободу партій у значенні

змістовного початку їх внутрішньої організації, а навпаки, прагнуть встановити та гарантувати свободу всередині партії і таким чином забезпечити свободу політичного процесу в його зародку» [142, с. 94].

В. Лапаєва вважає, що ці норми повинні захистити й саму державу від партій тоталітарного типу, які за допомогою демократичних механізмів приходять до влади, а згодом винищують засади демократичного ладу [143, с. 8].

Аналіз сучасного законодавства низки країн про політичні партії дозволяє виділити такі об'єкти правового регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин: статут партії; назва та символіка партії; членство в партії; принципи організації та діяльності; структура, порядок формування і компетенція керівних партійних органів; процедура висунення партією своїх кандидатів на виборні державні посади; порядок створення організацій, що примикають до партії, і стосунки з ними [2, с. 225].

У національному законодавстві фактично не існує норм, які були б спрямовані на забезпечення демократичного внутрішнього життя партій. Такий правовий стан аж ніяк не сприяє утворенню в Україні партій парламентського типу. Серед чинників, які стимулювали б створення таких партій, доцільно було б закріпити в Законі України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. додаткові вимоги щодо демократичного характеру внутрішньої структури партій. Адже відомо, що партія, яка побудована за авторитарним, тоталітарним типом, свої дії зовні не спрямовує на реалізацію демократичних принципів. Тому, на наш погляд, у законі про політичні партії бажано було б розкрити зміст засад внутрішньопартійної демократії, а саме: виборність керівних органів; періодичність проведення з'їздів (конференцій); порядок ухвалення рішень; недопущення дискримінації в політичних партіях за національними, расовими, статевими, освітніми, релігійними та іншими ознаками; права і обов'язки членів партії.

Варто зазначити, що Україна вже перебувала на порозі створення партій такого типу. Проект закону «Про політичні партії в Україні», поданий В. Шишкіним на розгляд Верховною Радою України, містив розділ III, який визначав структуру та керівні органи політичної партії; повноваження та діяльність ради (бюро) політичної

партії чи її територіальної організації; порядок прийняття рішень органами партій; загальнопартійну дисципліну та засоби впливу на територіальні організації (місцеві осередки) партії; права і обов'язки членів партії [144].

Отже, можна зробити висновок, що правове регулювання внутрішньопартійних організаційних відносин необхідне лише з метою запровадження в ці відносини демократичних принципів партійної організації, що стало б перешкодою для розвитку «вождистських» партій і об'єднань тоталітарного типу, де рішення ухвалюють не шляхом вільного волевиявлення всіх членів партії, а вузьким колом осіб або взагалі однією особою.

Найважливішим принципом, що визначає правовий статус політичних партій у демократичній державі, є принцип рівності. Вимога рівності є сьогодні в політичних відносинах найбільш проблематичним принципом. Щодо реалізації права на об'єднання проблема рівності має два різні аспекти.

Перший аспект пов'язаний з тим, що всі політичні партії рівні перед законом. Конституція України (ч. 5 ст. 36) вказує на те, що всі об'єднання громадян рівні перед законом [128]. Крім того, ст. 4 Закону «Про політичні партії в Україні» передбачає: «політичні партії є рівними перед законом» [110]. Принцип рівності партій перед законом визначає поширення норм закону на всі партії незалежно від викладених у їхніх установчих і програмних документах ідеології, цілей та інтересів усіх політичних партій. Цей принцип виражається в рівному правовому статусі політичних партій, включаючи їхню правосуб'єктність, права, обов'язки, гарантії, відповідальність. Звичайно, що в цьому випадку не може йтися про фактичну рівність, тому що йдеться про рівні правові можливості. Навіть у рамках одного виду статус об'єднань громадян може бути неоднаковий. Для порівняння можна привести політичну партію, яку поважають і яка має своїх представників в органах державної влади України й органах місцевого самоврядування. Однак є й такі партії, що маловідомі і не мають дійсної можливості впливати на політичні або інші сфери життя суспільства та держави. Із правового погляду у всіх політичних партій рівні можливості. На нашу думку, рівність політичних партій перед законом встановлено для того, щоб унеможливити утворення знову однопартійної системи, яка не допускає існування інших політичних партій і підпорядковує їх своєму пануванню.

Другий аспект полягає в тому, що з принципом рівності партій перед законом тісно пов'язаний принцип рівноправності, який має більш вузьку сферу дії і, по суті, є складовою частиною принципу рівності партій. Якщо під рівністю мається на увазі рівність правового статусу партій, загалом, то рівноправність має на увазі однаковий обсяг наданих партії прав. Обсяг прав не залежить від ідеології, цілей і завдань партій. На цей обсяг впливає безпосередній факт приналежності об'єднання громадян до політичних партій. Так, правом брати участь у виборах користуються всі політичні партії на рівноправній основі. Це один бік цього принципу, який поширює свою дію на партію загалом. Існує й інший аспект, пов'язаний з положенням окремих членів партії, а також з реалізацією права громадян на об'єднання. Держава у своїй діяльності створює громадянам, які входять у партії, рівні можливості для реалізації конституційного права на об'єднання, на вираження своїх політичних поглядів і на участь у виборах. Принцип рівноправності спрямований також на забезпечення реалізації прав усіх громадян на об'єднання в політичні партії, саме тому не допускається створення політичних партій за ознаками професійної, расової, національної або релігійної приналежності. З іншого боку, усім членам партії повинно бути надане право брати участь у партійному житті на рівних підставах, тому політичні партії повинні створювати чоловікам і жінкам, громадянам України різних національностей, які є членами політичної партії, рівні можливості для представництва в керівних органах політичної партії, у списках кандидатів у депутати і на інші виборні посади в органах державної влади й органах місцевого самоврядування. Принцип рівноправності не заперечує внутріпартійну ієрархію, що існує в політичній партії, як і в будь-якій іншій організації. Адже внутрішня організаційна єдність політичної партії припускає, крім наявності загальних цілей і завдань, також й ієрархічну структуру влади, наявність системи норм і правил регулювання її діяльності. Відповідно, принцип правової рівності виявляється в тім, що відносини вертикальної співвідпорядкованості між членами партії та її керівництвом засновані на закріплених у статуті партії загальних для всіх членів нормах партійної дисципліни, яким вони підлеглі рівною мірою і на добровільній основі.

Правова регламентація політичних партій в сучасних умовах виходить із принципу їх рівності, який закріплюється конституціями та спеціальними законами. Так, згідно зі ст. 41 ч. 2 конституції Молдови політичні партії та суспільно-політичні організації «рівні перед законом» [145]; закон про політичні партії ФРН (§ 5) закріпив рівне суспільне становище партій [99, с. 127]; у ст. 7 ангольського закону зазначено, що «партії мають право на однакове до них відношення державних установ» [91, с. 56].

Водночас слід зазначити, що принцип рівності політичних партій не завжди достатньо послідовно зберігається законодавством, котре регламентує ті чи інші права. К. Хесе вказує, що «юридичне розходження великих і малих, правлячих і опозиційних партій – неприпустиме» [142, с. 95]. Однак ця відмінність реально існує в багатьох країнах і зумовлена таким чинником, як значущість політичних партій, що визначається за результатами виборів. Це особливо характерно для регламентації таких прав політичних партій, як право на вільний доступ до державних засобів державної інформації та право на отримання державних субсидій. Партії, представлені в парламенті, мають низку переваг щодо користування цими правами порівняно з партіями, які не мають у ньому своїх представників.

Надзвичайно гострою проблемою за сучасних умов стала фінансова діяльність політичних партій. Суттєва нерівність фінансових можливостей різних політичних партій призводить до нерівності їх шансів у політичному суперництві, до істотного викривлення «народної волі», формуванню та вираженню якої партії покликані сприяти. Становище ускладнюється ще й тим, що окремі групи, юридичні та навіть фізичні особи прагнуть через фінансову підтримку тих чи інших партій використовувати їх як засіб впливу на визначення загальної політики держави або на ухвалення конкретних рішень у власних вузькокорисливих інтересах. Як відповідь на це виник інститут державного фінансування партій. Запровадження державного фінансування дозволяє забезпечити демократичність партійної системи та механізму виборів, ліквідувати чи бодай зменшити негативний ефект перекручування народної волі, що пов'язано із впливом на вибори великих комерційних інтересів. Деякі західні автори вважають, що цей інститут зменшує

нерівність можливостей партій у політичному суперництві, їх залежність від окремих груп, а отже, є дієвим засобом у боротьбі з політичною корупцією, багато в чому пов'язаній з приватним фінансуванням [146, с. 23]. Водночас у державного фінансування політичних партій є й чимало супротивників, котрі вважають, що партії – це приватні організації, будь-яке втручання держави в діяльність яких неприпустиме, а державне фінансування призводить до обмеження свободи об'єднання, оскільки сприяє увічненню наявної партійної системи.

Сучасне законодавство передбачає кілька видів державного фінансування: загальне та спеціальне, пряме та непряме. Якщо аналізу загального та спеціального фінансування приділено достатньо уваги, то пряме й непряме потребує прискіпливішого наукового дослідження.

З теоретичного погляду, пряме та непряме фінансування мають різну правову природу і вирішують різні тактичні завдання. Правовою природою непрямого фінансування є право партій на рівне ставлення з боку держави, тобто формальна рівність. При реалізації цього принципу держава створює всім політичним партіям однакові стартові можливості для пропаганди своїх цілей і надає деякі матеріальні пільги. Непряме фінансування може охоплювати: а) безкоштовне використання державного телебачення та радіомовлення під час виборів і між ними; б) безкоштовне використання державних друкованих видань і під час виборів, і між ними; в) безкоштовне користування послугами поштового та телефонного зв'язку; г) податкові пільги.

Основні позитивні моменти існування названого принципу: по-перше, партії мають змогу більш широко пропагувати свої цілі й завдання; по-друге, населенню надається можливість детально ознайомитися з програмами політичних партій та віддати перевагу таким, що відповідають їхнім потребам; по-третє, забезпечується підтримка опозиційних партій, що полягає в рівних інформаційних можливостях та матеріальних пільгах з партіями більшості, що сприяє демократичному розвитку держави [147, с. 6].

Іншим видом є пряме фінансування, яке означає безпосереднє перерахування бюджетних коштів на рахунок політичної партії. Правовою природою такого виду

фінансування є стимулювання розвитку окремих політичних партій. Формально всі партії можуть претендувати на бюджетні кошти, але з юридичного погляду підставою одержання бюджетних фондів має стати воля народу, виражена на виборах до органів державної влади. Іншими словами, скільки голосів віддадуть виборці за партію, відповідно стільки грошей їй перерахують. Для цього повинна бути встановлена ціна голосу, яка помножується на кількість голосів, отриманих партією на виборах. Такі виплати мають компенсувати затрати політичної партії на виборах, а також надати додаткову можливість для реалізації цілей та завдань, підтриманих виборцями.

Державне фінансування політичних партій стикається з низкою проблем, способи вирішення яких суттєво впливають на діяльність політичних партій. Передусім виникає питання: чи має держава фінансувати усі політичні партії чи тільки деякі з них? Який з принципів розподілу державних субсидій найдоцільніший: принцип рівності чи диференційований підхід?

Державне фінансування партій було врегульовано 27 листопада 2003 р. шляхом внесення змін до Закону України «Про політичні партії в Україні» та інших актів. У розділі VI-1 «Державне фінансування політичних партій» передбачено, що «статутна діяльність політичних партій, не пов'язана з їхньою участю у виборах до органів державної влади, органів місцевого самоврядування фінансується за рахунок коштів Державного бюджету України, а також відшкодовуються витрати політичних партій, у тому числі й тих, що входили до виборчих блоків політичних партій, пов'язані з фінансуванням їхньої передвиборної агітації під час чергових та позачергових виборів народних депутатів України». Щорічний обсяг фінансування статутної діяльності політичних партій (партій, що входили до виборчих блоків політичних партій) становить 0,01 розміру мінімальної заробітної плати помноженого на кількість громадян у списку виборців на останніх чергових виборах народних депутатів України. Партія має право на отримання коштів з бюджету у випадках, коли їх список за результатами виборів одержав не менше 3% голосів виборців. Закон передбачає також порядок виділення та розподілу державних коштів на фінансування статутної діяльності політичних партій, підстави та порядок припинення або зменшення розміру державного фінансування статутної діяльності

політичних партій. Крім того, передбачено право політичної партії на відшкодування видатків, пов'язаних з фінансуванням передвиборчої агітації [148].

У цьому контексті постає питання: чи повинна держава встановлювати виборчий (загороджувальний) бар'єр, і чи він не суперечить принципу рівності політичних партій? Досвід зарубіжних країн з приводу цього питання є досить суперечливим і знаходить своє підтвердження у рішеннях органів конституційного правосуддя. Так, Верховний суд Ізраїлю в рішенні 1968 р. визнав, що положення закону про парламентські вибори, відповідно до якого державну субсидію отримують тільки партії, представлені в Кнесеті, є дискримінаційним. Він вказав, що принцип рівності припускає «рівні шанси бути обраними і тому поширюється на всі політичні партії, що беруть участь у виборах» [149, с. 300].

Натомість, конституційна рада Франції визнала неконституційним положення законопроекту 1990 р. про фінансування політичних партій, який передбачав, що політичні партії, не представлені в парламенті, можуть отримати державну субсидію за умови, якщо вони одержать на виборах не менше як 5% голосів. Рада вказала, що такий високий поріг перешкоджає «виникненню нових ідейних течій» і, отже, суперечить принципам рівності та свободи політичних партій [150, с. 609]. В інших країнах, таких як ФРН, РФ, аналогічні положення вважаються конституційними.

Конституційний Суд України 1998 р. фактично ухилився від оцінки виборчого бар'єру на предмет конституційності, дійшовши висновку, що позбавлення списків кандидатів у депутати від політичних партій, виборчих блоків партій, які отримали менше ніж 4% голосів виборців, права на участь у розподілі депутатських мандатів є питанням політичної доцільності і має вирішуватися Верховною Радою України [151, с. 4]. Але в окремій думці судді Конституційного Суду України М. Д. Савенка було висловлено іншу позицію. Він зазначив, що 4-відсотковий бар'єр порушує принцип рівності, закріплений у Конституції України, тому що внаслідок такого розподілу окремі політичні партії і виборчі блоки партій мають більшу кількість депутатських мандатів, аніж фактично отримали їх від виборців. Це відбувається за рахунок голосів, набраних списками політичних партій і виборчих блоків партій, які не отримали 4% голосів. Такий порядок підрахунку голосів, зазначає М. Д. Савенко,

фактично спотворює результати голосування і волевиявлення виборців [152, с. 4].

Наступне коло питань, які впливають з принципу рівності партій, стосуються відносин, які виникають між правлячими й опозиційними партіями. Незважаючи на те, що рівність партій закріплюється конституціями та спеціальними законами, юридична відмінність правлячих та опозиційних політичних партій виявляється в тому, що нерідко законодавство встановлює особливий правовий статус опозиційних партій. Ця нова тенденція властива правовій інституціоналізації політичних партій в більшості сучасних держав. Однак у цьому випадку йдеться передусім про надання опозиційним партіям додаткових правових гарантій, необхідних для реалізації ними передбачених законодавством прав, а існуючі в деяких країнах відступи від формального принципу рівноправ'я, як правило, мають на меті забезпечити можливість їх нормального функціонування.

Початок юридичному визнанню опозиції, тобто її інституціоналізації, поклала Великобританія, де закон про міністрів корони 1937 р. встановив щорічну платню лідерів «офіційної опозиції» [153, с. 18]. Аналогічні положення передбачає і законодавство більшості країн Британської Співдружності (Австралія, Індія, Малайзія, Канада та ін.). У деяких з них положення про лідера опозиції, порядок його призначення та права передбачені в Основному Законі (Папуа-Нова Гвінея, Сейшельські острови, Фіджі). Так, ст. 84 конституції Сейшельських островів 1993 р. визначає порядок виборів і заміщення лідера опозиції та встановлює, що його жалування і допомоги не можуть бути меншими від жалування та допомоги міністра і виплачуються з консолідованого фонду [91, с. 58].

Однак останніми роками законодавство деяких країн значно ширше регламентує правовий статус опозиційних партій. У деяких з них цей статус визначається не тільки конституцією чи загальними законами про політичні партії, а й спеціальними законами про правовий статус опозиції [91, с. 58].

Отже, зазначене законодавство вводить відмінності між позапарламентською та парламентською опозицією. Наприклад, конституція Португалії надає парламентській опозиції право на ефірний час на державних радіо та телебаченні пропорційно кількості мандатів, право на відповідь і політичне заперечення на

політичні заяви уряду, причому це право надається опозиційним партіям на рівних засадах з урядовими партіями, тобто вони мають однаковий ефірний час і однаковий обсяг публікацій (ст. 40). Крім того, опозиційні партії мають право на регулярне одержання від уряду інформації про проблеми, які викликають громадський інтерес (ч. 3 ст. 117) [91, с. 59].

Аналогічні положення містить закон Кабо-Верде, котрий, окрім іншого, передбачає право парламентської опозиції на те, щоб уряд консультувався з ним з таких питань, як призначення дати місцевих виборів, загальний напрям зовнішньої політики, політика у сфері національної оборони, основні положення плану та державного бюджету. Опозиції надане право брати участь у (ведеться за ініціативою уряду) роботі або підготовці чи зміні законодавства про політичні партії і вибори (ст. 6 і ст. 7) [91, с. 59–60].

У деяких країнах парламентські фракції опозиційних партій отримують додаткову матеріальну підтримку держави (ФРН, Швеція, Чехія).

Тож у рамках загального правового статусу політичних партій, що загалом ґрунтується на принципі їх рівності, формується особливий правовий статус опозиційних політичних партій, представлених у парламенті. Це нове явище в юридичній інституціоналізації політичних партій свідчить про прагнення демократичної держави забезпечити функціонування реальної багатопартійної системи, що повинно бути враховане в законодавчому процесі України.

У контексті нашого дослідження доцільно звернути увагу на ще один принцип діяльності політичних партій – принцип законності. Законність – це універсальний правовий принцип, необхідна умова реалізації інших принципів діяльності партій, який набув нормативного втілення у численних статтях чинної Конституції України та в законах багатьох інших країн. Це обов'язковий атрибут існування та розвитку демократично організованого суспільства. Законність необхідна для забезпечення свободи громадян, реалізації їхніх прав, формування та розвитку громадянського суспільства, побудови правової держави, а її рівень та стан слугують головним критерієм оцінки правового життя громадян, суспільства і держави.

У юридичній науці законність розуміють або як чітке і повне виконання приписів правових законів і прийнятих на їх основі юридичних актів усіма суб'єктами права [154, с. 344], або як правовий режим суспільного життя, що полягає в неухильному дотриманні юридичних норм всіма право/дієздатними учасниками [155, с. 247], або як політико-правове явище, що характеризує процес удосконалення державно-правової форми організації суспільства і реалізації ідеї соціальної справедливості шляхом чіткого й неухильного дотримання і виконання чинного законодавства [156, с. 515].

Окрім того, поняття «законність» використовують у двох значеннях: у широкому та вузькому. У першому під законністю вбачають правило поведінки фізичних і юридичних осіб, що висувається державою і яке полягає в безумовному додержанні законів і підзаконних актів всіма громадянами й органами, незалежно від форм власності і підпорядкування.

У вузькому сенсі законність виступає принципом діяльності державного апарату: всі органи держави здійснюють свої владні повноваження у чітко визначених рамках закону, дотримуючись неухильно конституційних прав і свобод громадян [157, с. 249].

Цей принцип виникає із загального конституційного принципу верховенства закону, без якого неможливе існування правової держави. Так, загальні передумови принципу законності передбачено вже у ст. 8 Конституції, яка проголошує верховенство права і Конституції. Конституція України містить і низку інших норм, спрямованих на забезпечення законності у сфері реалізації права громадян на об'єднання в політичні партії (ст. 6, 8, 19, 21, 22, 37, 68 та ін.) [128]. Цей принцип передбачає додержання насамперед Конституції України як акта прямої дії, тобто дотримання конституційної законності. Водночас він поширюється і на виконання інших законів України, які утворюють систему чинного законодавства, тобто дотримання принципу законності.

Зміст принципу законності становить досить широку сферу дії з усіх принципів статусу партій. Розширення дії цього принципу і саме його становлення відбулося з розвитком правового регулювання політичних партій. Нині його дія охоплює всі сфери життєдіяльності політичної партії від створення до ліквідації. Усі найважливіші сторони діяльності партій протікають відповідно до вказівок норм

права. Головним обов'язком партії є дотримання Конституції України, законів та інших нормативно-правових актів України [158].

Законність як принцип діяльності політичної партії означає, що здійснювати захист прав і свобод людини і громадянина вона може тільки законними способами, передбаченими Конституцією та іншими законами країни. Партії не повинні виходити за рамки правових приписів своєї діяльності: проводити дії, не передбачені законодавством, ухвалювати рішення, що не відповідають їхнім повноваженням тощо. «Політичні партії провадять свою діяльність відповідно до Конституції України, цього Закону, а також інших законів України та згідно із партійним статутом, прийнятим у визначеному цим законом порядку», – зазначено в ст. 3 Закону України «Про політичні партії в Україні» [110]. Отож положення про те, що партії у своїй діяльності зобов'язані дотримуватись вимог, які встановлені чинним законодавством, забезпечувати відповідність цим вимогам своїх програмних та організаційно-статутних документів і не порушувати прав та свобод людини і громадянина є базовим у діяльності політичних партій, і саме на них ґрунтується принцип законності.

У разі порушення цих вимог до політичних партій можуть бути вжиті такі заходи, як попередження про недопущення незаконної діяльності та заборона політичної партії [110]. Партії можуть бути заборонені за рішенням суду відповідно до ст. 21 Закону, а члени політичної партії, винні у здійсненні протиправних діянь будуть притягнуті до дисциплінарної, адміністративної, цивільної та кримінальної відповідальності згідно з чинним законодавством України.

Натомість у випадку, коли керівні органи політичної партії публічно оголосять про намір вчинення політичною партією таких дій, за які законодавством України передбачено юридичну відповідальність, відповідні органи, до відання яких належить державний контроль за діяльністю політичних партій, а саме – Міністерство юстиції України, Центральна виборча комісія та окружні виборчі комісії, видають приписи про недопущення протиправних дій. Якщо ж дії, вчинені політичною партією, не тягнуть за собою іншого виду відповідальності, відповідні контрольні органи видають припис про усунення допущених правопорушень, що є обов'язковим для виконання. Керівництво політичної партії зобов'язане невідкладно усунути порушення

законодавства України, що стали підставою для винесення попередження, і в п'ятиденний строк повідомити про вжиті заходи органу, який виніс попередження [110].

Щодо заборони політичної партії, то її діяльність може бути заборонена лише за рішенням Верховного Суду України за поданням Міністерства юстиції України та Генерального прокурора України у випадку порушення вимог щодо створення і діяльності політичних партій, встановлених Конституцією та законами України [110].

Варто погодитись з позицією Д. Лук'янова, що розгляд справ про заборону політичних партій доцільніше було б зарахувати саме до компетенції Конституційного Суду України. Це пояснюється тим, що останній повинен встановити порушення саме Конституції, визнавши політичну партію антиконституційною, тобто такою, що спрямовує свої дії проти наявного політичного ладу недопустимими в демократичному суспільстві способами [116, с. 148].

Заборона політичної партії тягне за собою припинення діяльності політичної партії, розпуск її керівних органів, обласних, міських, районних організацій політичних партій, її первинних осередків та інших структурних утворень передбачених статутом партії, припинення членства в політичній партії. Слід зазначити, що заборона діяльності партії як захід впливу є виключною мірою, застосування якої не завжди є доцільним, оскільки партія після його застосування фактично припиняє своє існування.

Тож, на нашу думку, недоліком Закону України «Про політичні партії в Україні» є досить обмежена кількість санкцій, що можуть бути вжиті до них.

Нагадаємо, що в Законі України «Про об'єднання громадян» за порушення законодавства об'єднаннями громадян передбачено п'ять видів стягнень: попередження, штраф, тимчасова заборона (призупинення) окремих видів діяльності, тимчасова заборона (призупинення) діяльності, примусовий розпуск (ліквідація) партії [109].

Ще одним принципом діяльності політичних партій є принцип гласності. Він полягає у визнанні необхідності та вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків у межах політико-правової системи. Цей принцип відкидає будь-які перепони на шляху суспільно значущої інформації, за винятком лише мінімальних правових обмежень, необхідних для забезпечення

національної безпеки та обороноздатності. Принцип гласності означає, що партія здійснює свою діяльність не ізольовано, а взаємодіє із широким колом і міжнародних урядових й неурядових організацій, і з національними державними органами, організаціями, неурядовими структурами та громадянами. Для ширшого ознайомлення громадян з політичною діяльністю політичної партії вона через засоби масової інформації поширює інформацію про шляхи формування внутрішньої політики в країні, знайомить населення з основними напрямками своєї діяльності, роз'яснює політичну ситуацію в державі тощо. Для цього політична партія повинна активно контактувати із засобами масової інформації, використовувати їх як засіб впливу на відповідні структури з метою відновлення порушених прав громадян і доведення до громадськості негативних фактів роботи органів державної влади [159, с. 10].

Найдокладнішу інформацію про діяльність політичної партії населення одержує із виступів лідерів партій та їх оточення, передвиборчих програм, у яких висвітлюються проблеми дотримання і захисту прав людини в країні; здійснюється аналіз діяльності уряду, глави держави, законодавчого органу та інших органів держави; називаються органи влади та їхні посадові особи, що порушили права людини, і заходи щодо відновлення порушених прав громадян; подано пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства у сфері управління державою та захисту прав і свобод громадян; сформульовано альтернативну політичну програму. Партії здійснюють зв'язок від виборців до органів державної влади і від органів державної влади до народу. Гласність повинна бути наявна на стадії і виявлення, агрегування інтересів суспільства, і доведення (артикуляції) політичних вимог органам, що ухвалюють політичні рішення, і пояснення останніх, інформування про них суспільства, виборців [160, с. 15].

Важливу роль у реалізації принципу гласності діяльності політичної партії відіграє проведення її членами різноманітних семінарів з актуальних аспектів забезпечення прав людини, організація зустрічей з населенням на місцях, здійснення експертних поїздок в окремі регіони країни, ознайомлення громадськості з програмними ідеями політичної партії.

Гласність як принцип діяльності політичної партії – це один з показників

демократичності цього інституту. Він безпосередньо пов'язаний з інформаційною функцією політичної партії. Її діяльність не може бути закритого характеру, а повинна висвітлюватися в засобах масової інформації, відкрито обговорюватися громадськістю. Це сприяє недопущенню порушень прав людини та слугує дієвим засобом контролю за діяльністю самої політичної партії з боку суспільства [161, с. 112].

Отже, відповідно до цього принципу діяльність політичних партій має бути відкритою та прозорою. Для забезпечення гласності партійної діяльності Закон України «Про політичні партії в Україні» проголошує загальнодоступність інформації про статутні та програмні документи партії, про проведені нею заходи, фінансову діяльність партій тощо. У деяких країнах передбачено публікацію статутів і програм політичних партій в офіційному віснику країни, де оприлюднюються законодавчі акти. Натомість вимоги, що містяться в українському законодавстві, зобов'язують партію публікувати в загальнодержавних засобах масової інформації: 1) свої програми у разі висунення кандидатів (списків кандидатів) у депутати та на інші виборні посади в органах державної влади й органах місцевого самоврядування; 2) відомості про утворення та ліквідацію партії; 3) відомості про місце і дату проведення установчого з'їзду (конференції, зборів) партії; 4) основні положення програми партії [110].

Гарантією гласності партійної діяльності виступають також вимоги законодавства про щорічну публікацію уповноваженим органом переліку партій і їхніх регіональних відділень у загальнодержавних друкованих виданнях, їхні юридичні адреси; повідомляти державний орган (Міністерство юстиції України) про всі зміни назви, статуту, програми, складу керівних органів, їхні адреси та місцеперебування [110].

Водночас в Україні для забезпечення дійсної відкритості і гласності діяльності політичних партій потрібно удосконалити законодавство про політичні партії. Позитивними доповненнями до чинного законодавства могли б стати введені в Закон про партії вимоги про створення та забезпечення роботи постійних партійних сайтів в Інтернеті; зобов'язання партіями передавати в орган, що реєструє, свої фінансові звіти не тільки на паперовому, але й на електронному носії; свободу доступу до партійних архівів; створення при відділеннях партій громадських приймалень; обов'язкове розміщення Міністерством юстиції України переліку

партій, зведених фінансових звітів політичних партій, контактних телефонів постійно діючих керівних органів політичних партій і їхніх регіональних відділень та іншої відкритої інформації про партії на спеціальному сайті в інформаційно-телекомунікаційній мережі загального користування; оприлюднювати публічну офіційну інформацію про свою діяльність, ухвалені рішення та діяльність своїх посадових осіб і депутатів через засоби масової інформації, на своїх веб-сайтах та в інший спосіб на свій вибір; щомісячно давати й оприлюднювати звіти про виконання своїх передвиборчих програм через засоби масової інформації, на своїх веб-сайтах; приймати, розглядати та надавати відповіді на звернення й запити до посадових осіб та депутатів через свої громадські приймальні в установах та на своїх веб-сайтах.

Положення про те, що політичні партії діють гласно, а інформація про їхні статутні та програмні документи є загальнодоступною, відповідає положенню ч. 2 ст. 34 Конституції України. У ній записано: «Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір» [128].

На нашу думку, існує ще один принцип діяльності політичних партій, який прямо не сформульовано в законодавстві, а лише в положеннях, які стосуються організаційної структури партії – це принцип територіальності (або національного характеру). Звичайно, у них йдеться лише про територіальні партійні організації та їхні органи (наприклад, бразильський та мексиканський закони вказують на національні, штатні, муніципальні, окружні організації). При цьому в низці випадків до територіальної організації політичних партій висуваються певні вимоги. Приміром, відповідно до закону ФРН «територіальний розподіл повинен бути побудований так, щоб забезпечити окремим членам належну участь у формуванні волі партії» (п. 1 § 7) [91, с. 138]. У багатьох країнах партії за своєю внутрішньою структурою зобов'язані бути загальнонаціональними (у цих випадках закон вказує мінімальну кількість територіальних одиниць, у яких партія повинна мати свої організації, щоб вважатися загальнонаціональною).

Інше становище у постсоціалістичних державах. Тут закон прямо закріплює принцип територіальної організації, причому відповідні положення, як правило,

мають заборонний характер. Наприклад, закон Молдови, передбачаючи, що партії створюються за територіальним принципом, доповнює це положення заборонаю для них «створювати структури і органи в установах, організаціях і на підприємствах» (ст. 2) [162]. У конституції Республіки Хорватія (ст. 6) закріплено, що політичні партії формуються за територіальною ознакою [163].

Такий характер регламентації організаційної побудови політичних партій зумовлений досвідом минулого. У всіх соціалістичних державах правлячі комуністичні партії будувалися за територіально-виробничим принципом, що призводило до зрощування партійного апарату з державним, до підміни державних органів партійними.

В Україні цей принцип також прямо не закріплено в Законі «Про політичні партії в Україні» [110]. Відповідно до вказаного принципу, по-перше, діяльність політичних партій обмежена територією України, по-друге, поширюється на всю територію України, по-третє, на території України мають право діяти тільки українські партії і їхні структурні підрозділи. Згідно з цим принципом, політичні партії в Україні створюються і діють тільки із всеукраїнським статусом, тобто їх діяльність поширюється на територію всієї України і вони мають місцеві осередки в більшості областей. Відповідно до Закону політична партія упродовж шести місяців з дня реєстрації забезпечує утворення та реєстрацію в порядку, встановленому законодавством, своїх обласних, міських, районних організацій у більшості областей України, містах Києві, Севастополі та Автономній Республіці Крим. Реєстрація обласних, міських, районних організацій або інших структурних утворень, передбачених статутом партії, здійснюється відповідними органами Міністерства юстиції України, якщо іншого порядку не передбачено законом, лише після реєстрації політичної партії Міністерством юстиції України [110]. Невиконання зазначеної вимоги тягне за собою анулювання реєстраційного свідоцтва політичної партії (припинення її діяльності). Однак мінімальної кількості членів місцевих осередків Закон не встановлює.

Отже, територіальний принцип виступає єдиним принципом, який характерний винятково для політичних партій. Всі інші принципи властиві рівною мірою і політичним партіям, і іншим громадським об'єднанням.

І в теорії, і в практиці різних держав принципи діяльності та організації політичних партій розглядаються та реалізуються по-різному. Система принципів, яка наведена в нашому дослідженні, ґрунтується на положеннях Законів України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. [110] та «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р. [109]. Водночас у науковій літературі, присвяченій проблематиці політичних партій, наводяться й інші принципи, що предметно не визначені законодавством, але допускаються за системним зв'язком його норм. Зокрема, дослідники виділяють принципи плюралізму і конкуренції, що, на нашу думку, цілком виправдано, оскільки останні ґрунтуються на положеннях ст. 15 Конституції України, яка визнає політичну й ідеологічну багатоманітність, багатопартійність підґрунтям конституційного ладу [164]. Плюралізм політичних ідеологій і партій характерний для всіх демократичних держав. Наприклад, у конституції Бразилії 1988 р. закріплено низку принципів, з-поміж яких: свобода утворення, розпуску та діяльності партії, повага національного суверенітету, демократичного режиму, основних прав людини під час здійснення партійної діяльності, принцип плюралізму, національного характеру, фінансової та організаційної незалежності, партійної дисципліни тощо (гл. 5). Конституція Іспанії 1978 р. проголосила принципи плюралізму, свободи створення і діяльності партій, демократизму їхньої внутрішньої структури і діяльності, законності тощо (ст. 6) [165].

Політичний плюралізм є одним з фундаментальних принципів демократії, невіддільним компонентом громадянського суспільства демократичної правової держави. Його зміст полягає в тому, що українське законодавство фактично не обмежує цілей створення об'єднань і видів інтересів, на основі яких вони формуються. Принцип плюралізму може бути обмежений тільки щодо політичних партій, ідейно-політична платформа яких становить загрозу демократичному конституційному ладу. Таке обмеження виправдане в суспільстві, де процес становлення демократії перебуває на початковому етапі і де тоталітарна ідеологія, представлена відповідними партіями, приховує в собі загрозу. Створення інших об'єднань не обмежується.

Політичні партії дотримуються різних ідеологій. Вони не мають права нав'язувати свої ідеологічні установки, тим паче за допомогою державної влади.

Може йтися лише про змагання ідей, про їх вільну конкуренцію, не повинно бути монополії однієї ідеології. Різноманітність політичних поглядів і підходів породжує існування політичних партій, які взаємодіють між собою і впливають на державну владу. Отже, багатопартійність можна розглядати як принцип демократії, який за своєю природою є похідним від більш загального – політичного плюралізму. Багатопартійність ґрунтується на ідеологічному плюралізмі різних політичних поглядів, ідей, цінностей і визначається соціальною структурою суспільства, множинністю соціальних та політичних інтересів різних соціальних груп і спільнот.

Отже, політичний плюралізм передбачає насамперед реальні можливості для створення та функціонування різноманітних об'єднань громадян, які мають на меті участь у виробленні державної політики, формуванні й діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. Багатопартійність – це одна з основоположних умов демократичного ладу, коли інтереси різних суспільних верств виражають відповідні політичні партії, що змагаються між собою за владу і здійснюють більш або менш визначальний вплив на події в суспільстві [166, с. 641].

Названі принципи діяльності політичних партій не вичерпують усієї системи таких принципів. Ми намагалися охарактеризувати найважливіші принципи діяльності політичних партій, які виражають сутність цього політичного інституту, відзначають його особливу природу та роль у формуванні і вираженні політичної волі громадян.

2.4 Функції політичних партій у політичній системі суспільства

Важливим питанням у розкритті сутності інституту політичних партій, визначенні їх правової природи є функціональна характеристика. Як слушно зауважила В. Бойцова, політико-правовий інститут «впізнають» за характером здійснюваних функцій [167, с. 331]. Зумовлено це передусім тим, що функції політичних партій – це основні напрями та види їх діяльності, які здійснюються в межах компетенції цього політичного інституту. У функціях відображається їх реальна роль у політичній системі суспільства та соціальне призначення цього інституту. Правильне розуміння функцій політичних партій важливе і для практики державно-правового будівництва, оскільки визначення функцій політичних партій

дає змогу розкрити аспекти взаємодії партій з державними органами та іншими об'єднаннями громадян, можливість правового опосередкування напрямів діяльності політичних партій. Зрештою, без правильного вирішення питання про функції політичних партій важко окреслити пріоритетні напрями та розкрити обсяг, характер і зміст діяльності цього інституту. У зв'язку з цим, особливої уваги набуває зауваження фахівця з порівняльного вивчення політичних партій Ф. Сорауфа: «Створення закінченого портрета політичної партії вимагає повного обліку не тільки всіх особливостей організацій, що їх оточують, а й формування уявлення про функції, які партії виконують у політичній системі суспільства» [168, с. 32].

Незважаючи на безперечну важливість функціональної характеристики інституту політичних партій, це питання, на жаль, досі не має практичного вирішення, що істотно ускладнює його наукове дослідження. Це пов'язано передусім з новизною цього інституту в механізмі державної влади і, як наслідок, недостатнім опрацюванням ученими-теоретиками питання щодо його функцій. По-друге, це ускладнюється тією обставиною, що не існує досконалої правової регламентації функцій цього інституту. І по-третє, це пояснюється багатозначністю самого терміна «функція».

В етимологічному розумінні термін «функція» має декілька значень. Зокрема, С. Ожегов тлумачить функцію як «роботу, яку виконує орган, обов'язки, коло діяльності, призначення, роль» [169, с. 701]. Подібне ж визначення цього терміна (від латин. *functio* – виконання, звершення) наведено у словнику іншомовних слів [170, с. 727].

В одних джерелах під функціями розуміють головні напрями діяльності, які лежать в основі компетенції певного інституту [171, с. 87]; соціально-цільове призначення конкретного органу, який через функції реалізує свою компетенцію [172, с. 144]. В інших вказується, що поняття «функція» означає напрям, предмет діяльності того чи іншого політико-правового інституту, зміст цієї діяльності, її забезпечення [173, с. 7; 168, с. 167]. Деякі науковці вважають, що термін «функція» має подвійне смислове навантаження: з одного боку – це соціальна роль органу, призначення, спрямованість на певну діяльність; з іншого – сама його діяльність або напрями одного й того ж виду діяльності, що мають специфічні особливості [174, с. 69].

М. Байтін вважає, що функції органів держави – це реалізація компетенції, прав і обов'язків окремих органів у відповідності з їх місцем і призначенням у державному механізмі і політичній системі суспільства [156, с. 63]. Український учений А. Георгіца під функціями державних органів розуміє і цілі, які ставляться перед ними, й основні напрями їхньої діяльності, і правові засоби (обов'язки й повноваження), які застосовують для досягнення поставлених цілей [176, с. 304]. М. Савенко, досліджуючи функції Конституційного Суду України, зазначає, що це основні напрями, предмет і зміст його діяльності, спрямовані на реалізацію компетенції та виконання поставлених перед ним завдань [177, с. 30]. Ю. Шведа під функцією політичної партії розуміє завдання, які виконує політична партія в політичній системі цієї держави [5, с. 233]. С. Серьогіна обґрунтовує, що функція державного органу вказує головний напрям його діяльності, шлях до загальної мети. Дослідниця стверджує, що «для вирішення конкретних завдань, що постають на цьому шляху, за органом юридично закріплюють певні потенційні можливості, які окреслюються у праві через вид і міру можливої й належної владної поведінки (повноваження), сферу її прикладення (предметну підвідомчість). Беручи до уваги, що повноваження, предметна і територіальна підвідомчість складають поняття «компетенція», можна зробити висновок, що функції є напрямками реалізації (прикладення) компетенції на шляху до поставленої перед органом мети: компетенція – функція – завдання – мета» [178, с. 49–50]. Така позиція С. Серьогіної ґрунтується на тезі одного з провідних фахівців з цієї проблеми – українського науковця В. Ф. Погорілка, який вказує, що компетенція органу похідна від його функцій, вона за обсягом більш рухома, динамічна, схильна до частіших змін [179, с. 70].

Отже, відповідно до наведених визначень поняття «функція» має певну схожість з поняттям «вид діяльності», тому деякі автори використовують їх як тотожні [180, с. 5–7]. Однак інші дослідники переконані, що ставити знак рівності між функціями й основними напрямками діяльності не можна, оскільки ці категорії перебувають у різних площинах і взаємно доповнюють загальну характеристику організації і діяльності певних органів. «Якщо функції пов'язані із завданнями, які вирішують правоохоронні органи у боротьбі зі злочинами й іншими правопорушеннями, то основні напрями

визначають цілі діяльності правоохоронних органів, які впливають із правової політики держави», – стверджують вони [181, с. 19].

М. Мичко, підтримуючи позицію, що поняття «функція» і «діяльність» не тотожні, пояснює це тим, що поняття «функція» значно ширше, ніж поняття «діяльність», оскільки, крім власне практичної діяльності, функція передбачає і соціальне призначення певного інституту [157, с. 17]. Цей висновок ґрунтується на тому, що природа будь-якої функції подвійна і внутрішньо суперечлива. З одного боку, це обов'язок здійснювати певну діяльність, з іншого – це реалізація такої діяльності [182, с. 76]. Як слушно зазначено в літературі, соціальне призначення і діяльність – дві сторони поняття функції і відсутність однієї з них не дозволяє говорити про наявність самостійної функції [183, с. 76]. М. Мичко доповнює цю тезу тим, що діяльність і функція співвідносяться між собою як сутність і явище. Функції реалізуються зовні через діяльність. «Однак, – зазначає вчений, – при цьому треба мати на увазі й те, що один і той самий вид діяльності може складати зміст різноманітних функцій, оскільки останні відрізняються одна від одної не тільки за характером діяльності, а й за соціальним спрямуванням» [184, с. 38–39]. Натомість М. Савенко зазначає, що основні напрями і види діяльності є найсуттєвішою ознакою функцій, оскільки поза діяльністю функція існувати не може. Функції найповніше відтворюють діяльність певних суб'єктів, їх зміст, сутність та призначення [177, с. 31].

З огляду на такий підхід, який, на наш погляд, є найбільш правильний, можна сказати, що функції політичних партій – це основні напрями їхньої діяльності, які визначають соціальне призначення цього інституту. За своєю суттю вони об'єктивні, оскільки зумовлені правовою природою політичних партій і впливають із завдань, що стоять перед цим інститутом політичної системи. Як слушно зазначає С. Комаров, завдання й функції нерозривні, оскільки відповідність завданням є істотною ознакою категорії функції і при цьому формулювання деяких завдань і функцій збігаються або майже збігаються. При цьому дослідник зауважує, що визначальними у співвідношенні завдань і функцій є все ж завдання, для виконання яких потрібно здійснити певні функції [185, с. 87]. Тобто завдання політичних

партій мають основоположне значення відносно його функцій, є їх безпосередньою передумовою. Завдання – це те, що вимагає вирішення, функція, своєю чергою, становить засіб його реалізації, це вид діяльності, спрямований на вирішення завдання. Завдання політичних партій втілюються в життя завдяки здійсненню ним своїх функцій у властивих йому формах і методах. На думку Н. Гаєвої, функціями політичних партій є основні напрями їхньої діяльності, які зумовлені цілями та завданнями, що стоять перед партією [186, с. 220]. Такого підходу дотримується і О. Гейда, зазначаючи, що під функціями політичних партій слід розуміти основні напрями їх діяльності, які виражають сутність партій, їх відмінність від інших інститутів [187, с. 13].

Із врахуванням цих чинників можна зробити висновок, що функції політичних партій – це основні напрями діяльності, що випливають із цілей і завдань партій, визначають сутність і соціальне призначення цього політичного інституту і реалізуються в передбачених чинним законодавством формах і методах. Отже, цілі та завдання політичних партій є визначальними елементами в формуванні змісту кожної окремої функції і повинні передувати у часі практичному здійсненню відповідної функції.

У сучасній науці існують різні підходи щодо обсягу, змісту та суті функцій політичних партій. Наприклад, у В. Вільсона основна функція партій у політичній системі – це контроль за урядом й організація дебатів у законодавчих органах [188, с. 85, 101–102]; у А. Лоуелла – «бракераж», тобто вираження і збалансування народної волі, її трансформація в урядову політику [189, с. 317]; у Г. Дж. Форда – вираження громадської думки у формі політичної участі, реалізація відповідальності уряду, досягнення згоди між різними групами інтересів [190, с. 196–197].

Американський політолог К. Лоусон розуміє призначення партій гранично широко, вважаючи, що сферою діяльності партії може бути уся сфера політики і будь-яку функцію політичної системи може виконувати партія [191, с. 283]. Альтернативні думки зводять роль політичних партій переважно до завоювання політичної влади шляхом участі у виборах. Більшість дослідників підтримують тезу про множинність функцій політичних партій, проте не можуть дійти згоди у

визначенні їхньої кількості й у класифікаційних схемах. Так, американський політолог П. Меркла називає такі головні функції політичних партій: підбір партійних і державних лідерів; «рекрутування і соціалізація» нових членів; вироблення заходів щодо впливу партій на довколишні суспільні інституції та соціальне середовище; вирішення внутрішніх партійних суперечностей, які виникають у процесі діяльності, та інших внутрішніх проблем [192, с. 500].

К. фон Бойме виокремлює чотири функції політичних партій: визначення мети; акумуляцію та вираження соціальних інтересів; мобілізацію та соціалізацію громадськості у межах системи, особливо на виборах; «рекрутування» еліти та формування уряду [192, с. 500]. Ф. Дж. Сорєф класифікує функції партій на електоральні, контролю й орієнтації політичних органів, визначення та вирішення політичних позицій. Р. Мертон виділяє явні та латентні функції партій. До латентних він зараховує надання різних видів допомоги (юридичної, соціальної тощо), створення каналів соціальної мобільності для знедолених, формування зв'язку між суспільними й особистими справами, між приватним бізнесом та урядом [193, с. 155].

К. Холодковський, ґрунтуючись на думці західних дослідників, виділяє функції агрегування політичних інтересів, мобілізації й орієнтації громадян, політичної соціалізації, висування програм, списків кандидатів у депутати, ведення виборчих кампаній, легітимації влади, добору і ротації її кадрів [194, с. 175–178]. С. Рябов вважає, що партії здійснюють такі функції, як ідеологічна; пропагандистська; агітаційна; боротьба за здобуття державної влади та вплив на неї на всіх її рівнях; участь у роботі парламентських структур і їх формування; оцінка і критика дій правлячих сил; участь у розробці та здійсненні внутрішнього та зовнішнього державного курсу; добір і виховання громадських та політичних лідерів, державних діячів, рекрутування політиків, функціонерів; агрегацію інтересів різних громад [73, с. 75]. К. Гаджієв пропонує виділяти чотири групи функцій: перетворення безлічі приватних інтересів на сукупний суспільний інтерес; реалізація представництва соціальних груп у політичній системі; інституціоналізація політичної участі громадян; висування кандидатів і проведення виборів [195, с. 143–146]. Ю. Юдін та М. Примуш виділяють політичну функцію (участь у формуванні й діяльності органів державного і місцевого самоврядування, рекрутування

політичних кадрів, сприяння здійсненню зв'язку між суспільством і державою); ідеологічну функцію (агітаційно-пропагандистська діяльність, формування громадської думки і політичної свідомості громадян); виховну функцію (сприяння патріотичному і громадянському вихованню, посилення почуття патріотизму й укріплення моралі та нації, інформування та освічення народу) [91, с. 51–52; 2, с. 120].

Плуралізм у визначенні функцій політичних партій, який зумовлений багатогранною діяльністю, на цьому не закінчується. Чимало науковців [24; 196; 197] виділяють насамперед: 1) функції партії, що характеризують її зв'язок із класом (соціальною базою), зараховуючи до них функції артикуляції і соціального представництва; 2) функції стосовно політичної системи загалом і її окремих інститутів, маючи на увазі функцію соціальної інтеграції (або соціальної мобілізації); 3) функції «внутрішнього порядку», що визначають зміст внутрішнього партійного життя: функція політичної соціалізації (вирішує завдання передачі досвіду, традицій, політичних цінностей і політичної інформації; формування уявлення та ставлення до політики, політичних інститутів; залучення молоді до активної, організованої та цілеспрямованої суспільно-політичної діяльності); функція ідеологічна; функція вироблення та реалізації політичного курсу.

Відповідно до запропонованих вище критеріїв можна визначити такі партійні функції:

1. Політичні функції партії:

– виявлення, формування і задоволення інтересів великих суспільних груп, народу загалом;

– боротьба за політичну владу, її використання або контроль над нею;

– формування органів державної влади, місцевого та регіонального самоврядування;

– вироблення та реалізація політичного курсу;

2. Ідеологічні функції:

– розробка партійної ідеології;

– ведення пропаганди, формування громадської думки;

– політичне виховання членів партії, широкого народного загалу;

3. Організаційні функції:

- підготовка кадрів для партії, державного апарату та громадських організацій;
- проведення кампаній, інших політичних акцій;
- організація діяльності партійних фракцій у представницьких органах влади [198, с. 49].

На думку І. Музики, функції політичних партій у сучасному суспільстві охоплюють майже всі функції, характерні для політичної системи загалом. Умовно їх можна поділити на чотири основні групи.

Перша група – так звані «владні» функції: боротьба за владу й участь у її здійсненні; участь у формуванні політичної системи, її загальних принципів, компонентів тощо; організація і спрямування діяльності органів законодавчої і виконавчої влади, активна участь у формуванні всіх ланок державного апарату; забезпечення стабільності «урядової машини», створення найсприятливіших умов для послідовної зміни складу уряду в умовах багатопартійної системи; добір, виховання, підготовка і висування нових політичних лідерів і кадрів усіх рангів для апарату держави і громадських організацій.

Друга група – функції легітимації і представництва інтересів: встановлення і постійне підтримання зв'язків з електоратом з метою виявлення, формування й обґрунтування інтересів окремих зацікавлених суспільних груп і суспільства загалом; легітимація й узгодження інтересів окремих суспільних груп; активізація та об'єднання різних верств населення; вироблення внутрішнього та зовнішньополітичного курсу і втілення їх у життя; вплив на формування суспільної думки з питань, що торкаються життєвих інтересів нації й національної безпеки. Для партій опозиції властиві: постійна конструктивна критика політики правлячих партій (партії) і практики її здійснення, захист інтересів меншості, підтримання у виборців впевненості в існуванні альтернативи політиці правлячих партій (партії) і методам втілення її в життя; виконання передвиборчих програм та обіцянок.

Третя група функцій – ідеологічні: формування політичних доктрин; участь у формуванні суспільної ідеології; активна участь в управлінні процесом політичної соціалізації особистості з метою формування «політичної людини».

Четверта група – внутрішні функції: формування партійної ідеології, яка

безпосередньо впливає на напрям і мету політики партій, а також зумовлює засоби її досягнення і методи діяльності; побудова партії як суспільної організації з певною структурою і керівними органами; підготовка кадрів партійних функціонерів; «рекрутування» нових членів (якщо є фіксоване членство) та їхніх прихильників; фінансова діяльність [199, с. 8].

Інші автори поділяють функції партії на внутрішні та зовнішні [76; 91; 197; 200–202]. До внутрішніх належать: набір членів організації; поповнення партійної каси; регулювання майнових та інших відносин між первинними структурами, партійною елітою і рядовими членами тощо. До зовнішніх функцій зараховують боротьбу за завоювання й використання політичної влади в інтересах тієї або іншої групи населення на основі реалізації власної програми вирішення і внутрішніх, і міжнародних проблем; забезпечення зв'язку мас з державними структурами, інституціоналізацію політичної участі громадян і заміну стихійних форм суспільно-політичної активності населення на формалізовану, підконтрольну боротьбу з політичною апатією, пасивністю, відчуженістю; добір і рекрутування політичних лідерів та еліт, участь з їх допомогою в управлінні справами суспільства; узгодження власних інтересів, цілей, програм з іншими учасниками політичного процесу; здійснення політичної соціалізації громадян.

Дж. Сарторі виділяє функції переважно зовнішнього характеру:

- добровільна участь громадян у політичному житті й особливо у виборах;
- соціальна і політична інтеграція різних шарів суспільства для досягнення загальної мети;
- посередництво в представленні інтересів соціальних груп, прагнення домогтися їх балансу;
- згладжування конфліктів або виявлення схильності до них, нейтралізація їх;
- вираження волі більшості громадян;
- розробка політики і відповідних політичних рішень;
- підбір і формування політичних лідерів [203, с. 118–139].

Натомість трапляються тези, автори [204–207] яких функції партії зводять до: розробки політичного курсу (з цією метою створюються ініціативні групи, комітети, комісії, суспільні ради, мозкові трести тощо); рекрутування нових членів; виховання

активістів; мобілізації виборців на підтримку партійних кандидатів; підбору лідерів, просування їх на керівні посади в державних органах і масових громадських організаціях; здійснення контролю за діяльністю органів влади; участі в розв'язанні соціальних конфліктів (шляхом переговорів, пропозиції альтернативних програм тощо); здійснення національної інтеграції. У наукових джерелах згадуються також ідеологічна й комунікативна функції (через комітети, клуби, групи підтримки тощо – досягається діалог, взаємний зв'язок громадян і влади).

Функції політичних партій можна класифікувати й за такими ознаками: 1) за значенням – основні і допоміжні; 2) залежно від сфери дії – внутрішньопартійні, загальнополітичного значення та міжнародні; 3) з огляду на охоплення соціальних явищ – універсальні і специфічні; 4) за часом – постійні та перехідні тощо. Водночас потрібно зауважити, що для класифікації функцій політичних партій за критерій доцільно також взяти соціальне призначення та основні цілі політичних партій. За допомогою цих категорій можна найефективніше показати, за якими основними напрямками здійснюється різноманітна діяльність політичних партій.

Варто зазначити, що діяльність кожного компонента політичної системи, зокрема й політичних партій, здійснюється завжди задля досягнення визначеної мети. Цілеспрямований характер функцій свідчить про те, що кожна з них охоплює не всю діяльність, а тільки її частину, обмежену в просторі та часі. Такою частиною може бути сфера, вид, сторона діяльності політичної партії, тобто різні за обсягом і складністю явища й категорії, але які завжди цілком конкретно характеризують ту або іншу функцію. Завдяки здатності масштабних цілей розчленовуватися на більш конкретні, а сфер діяльності – на види і сторони, функції так само можуть існувати у вигляді комплексів напрямів, що впливають один з одного.

Скажімо, залежно від цілей Л. Кочетков виділяє такі функції політичних партій:

- виявлення, формулювання та обґрунтування інтересів великих соціальних груп (функція політичної артикуляції);
- активізація й інтеграція великих соціальних груп;
- створення політичної ідеології та політичних доктрин;
- участь у формуванні політичних систем, тобто їх загальних принципів,

елементів, структур тощо;

- участь у боротьбі за владу в державі і створенні програм соціальних перетворень, діяльності держави;

- участь у здійсненні державної влади;

- формування суспільної думки;

- політичне виховання суспільства загалом або його визначеної частини (класу, соціальної групи);

- підготовка і висування кадрів для апарату держави, професійних союзів, громадських організацій тощо [208, с. 3–18].

Один із перших дослідників організації та діяльності американських партій Дж. Брайс відповідно до цільових настанов описує такі партійні функції:

- підтримувати єдність між членами партії;

- завойовувати прихильність серед молодих людей, які раніше ставилися до тієї чи іншої партії індивідуально або навіть вороже;

- збуджувати у виборців ентузіазм, вказуючи в публічних виступах і публікаціях на численність партії і на важливе значення загальної мети;

- повідомляти виборцям відомості про політичні проблеми, що доводиться вирішувати, про особисту гідність своїх лідерів і недоліки їхніх супротивників [71, с. 342].

Цікавою є думка української вченої Н. Гаєвої, яка зазначає, що до традиційних функцій політичних партій в Україні варто зарахувати:

- виявлення, вираження та представництво інтересів окремих соціальних груп через канали політичної системи;

- розробку політичних доктрин та здійснення політичного курсу, спрямованого на вирішення наявних у суспільстві проблем;

- рекрутування нових членів, виховання активістів, мобілізацію виборців на підтримку партійних кандидатів, підбір лідерів та їх просування на керівні посади в органах державної влади та масових громадських організаціях;

- участь у виборах Президента України, представницьких органів держави та органів місцевого самоврядування;

– ідеологічний вплив на членів партії та її прихильників, пропаганду своїх цінностей та світогляду, створення сприятливої для своєї діяльності соціально-психологічної атмосфери в країні;

– встановлення та підтримку ефективного зворотного зв'язку між керівною верхівкою та суспільством загалом в інтересах контролю за розвитком політичної ситуації та своєчасним реагуванням на її зміни [209, с. 220–221].

С. Бостан і С. Тимченко вважають, що основними функціями політичних партій є: розробка політичного курсу, спрямованого на вирішення існуючих у суспільстві проблем; рекрутування (поповнення) нових членів, виховання активістів, мобілізація виборців на підтримку партійних кандидатів, підбір лідерів та їх просування на керівні посади в органах держави; участь партії у формуванні і діяльності всіх ланок державного апарату; політичні партії дозволяють мирно вирішувати соціальні конфлікти; здійснюють в умовах становлення національних держав функції національної інтеграції; ідеологічна функція, тобто розповсюдження ідейного впливу на своїх членів і прихильників у пропаганді своїх цінностей, свого світогляду; комунікативна функція, тобто встановлення і підтримка ефективного зворотного зв'язку між правлячими верхами і суспільством загалом [210, с. 362–363].

У науці є й інші варіанти класифікацій функцій політичних партій відповідно до зазначеного критерію. Зрозуміло, що цей перелік функцій політичних партій є умовним. На практиці буває дуже важко відрізнити аспект їх діяльності. Окрім того, і конкретний зміст тих або інших функцій, їх пріоритетність не є постійними. За своєю природою функції політичної партії динамічні. Причому не тільки зміни змісту й форми політичної партії на різних етапах її розвитку впливають на функції, а й зміни в самих функціях впливають на структуру та форму політичної партії. Деякі функції трансформуються або зникають в міру виконання поставлених цілей, завдань, наслідком цього є зміни конкретних соціально-політичних умов, на які вони впливали.

З огляду на викладене можемо констатувати, що функції політичної партії – це основні напрями її діяльності на шляху досягнення статутних цілей, які зумовлені

її сутністю і соціально-історичним призначенням, здійснюються відповідно до найважливіших принципів діяльності політичної партії у властивих їй формах та методах.

У вітчизняній літературі функції політичних партій часто поділяють на політичні, пов'язані з безпосередньою реалізацією владних відносин, і соціальні, що торкаються інших складових суспільно-політичного життя. Обсяг і зміст політичних функцій значною мірою визначаються типом політико-правового режиму, нормами конституційного законодавства, а також характером сформованої в суспільстві партійної системи. Залежно від цих умов на перший план виходить той або інший напрям діяльності партій. Така класифікація пов'язана насамперед з двояким характером інституту політичних партій.

Ми погоджуємося з таким підходом до класифікації функцій політичних партій, однак з деяким застереженням: поділ функцій на політичні та соціальні не є достатньою підставою для диференціації політичного та соціального статусу партії. Змістовна цінність подібного поділу функцій, на наш погляд, полягає в тому, що політичні функції партій можуть бути повніше розкриті у правовому механізмі їхньої реалізації, тоді як соціальні функції часто лише декларуються в законодавстві як цілі діяльності партії.

Акцентуємо увагу на тому, що найважливішою політичною функцією партії є електоральна – це діяльність партії з виборцями з метою досягнення політичного результату (заволодіння, утримання та реалізація влади). На думку С. Заславського, електоральна функція партій – це діяльність, спрямована на просування кандидатів в органи представницької та виконавчої влади за допомогою їх висування і підтримки на виборах [211, с. 96]. Ця функція визначається самою їх сутністю як організацій, призначених для завоювання та здійснення державної влади [91, с. 190; 2, с. 174]. У демократичному суспільстві ця мета може бути досягнута тільки легальним шляхом, тобто через участь політичних партій у виборах. Перемога на виборах для партії є засобом одержання повноважень для втілення своєї передвиборчої програми. Державна влада є лише інструментом, за допомогою якого політична партія виконує головне своє завдання – задовольняє інтереси соціальних верств, що її підтримують.

Цього партія може також за допомогою проведення політичних акцій і тиску на уряд. Однак завоювання державної влади все ж таки є основним способом здійснення її політичної програми, тому йому приділяється найбільше уваги. Саме тому в усіх законодавчих визначеннях політичних партій, які наводилися, електоральна функція висувається на перше місце.

У демократичних системах політичні партії провадять діяльність постійно, та найбільш очевидною їхня роль і значущість стає напередодні виборчого процесу. Саме успіх на виборах є запорукою приходу до влади за демократичної системи. Лише перемагаючи на виборах і завойовуючи виборні посади, партія і її керівництво у стані затвердити свої позиції та домогтися влади для досягнення своїх цілей. Успіх на виборах є обов'язковою умовою виживання партії та мірою її ефективності і життєздатності. Тому природно, що конкурентну політичну партію відрізняє від всіх інших форм політичної організації те, що в центрі її уваги завжди постає питання про вибори. Якщо вона прагне бути дієздатним конкурентом, завоювання виборних посад мусить бути ключовим чинником у партійних рішеннях. Перемога на виборах надає політичній партії можливості керувати суспільством.

У демократичному суспільстві найвагомішим показником сили партії є певна кількість голосів виборців, які вона отримує під час виборчих кампаній. Адже однією з найважливіших функцій партії в суспільстві є організація і проведення виборчих кампаній, а отже – залучення громадян у політичний процес. Вибори є єдиним актом, коли громадяни приймають виборчі рішення в обмін на реалізацію державних і політичних рішень партіями (зумовлених інтересами громадянського суспільства) у разі їх перемоги. Вибори дозволяють виявити розміщення політичних сил у країні загалом, визначити ступінь довіри виборців до тієї чи іншої партії, конкретних її лідерів, кандидатів, програмних установок тощо. Вони дають змогу виборцям робити продуманий, усвідомлений вибір на користь тієї партії і програми, що, на їхній погляд, найбільшою мірою відповідають їх позиціям та інтересам. Вони характеризують, наскільки специфічні інтереси політичних партій і їх готовність діяти в державних структурах співвідносяться з інтересами громадянського суспільства і пересічних виборців. Отже, результати виборів слугують індикатором ефективності

взаємодії політичних партій і структур громадянського суспільства [212, с. 7].

Наприклад, відповідно до офіційних результатів виборів народних депутатів України п'ятого скликання (2006) ЦВК констатує, що до парламенту пройшли 5 політичних сил, з них: Партія регіонів набрала 8 148 745 (32,14%) голосів виборців, БЮТ – 5 652 876 (22,29%), Блок «Наша Україна» – 3 539 140 (13,95%), Соціалістична партія України – 1 444 224 (5,69%), Комуністична партія України – 929 591 (3,66%) [213, с. 25–26].

Натомість із 33 учасників парламентських перегонів, зареєстрованих Центрвиборчкомом України у 2002 р., виборчий бар'єр у 4% вдалося подолати лише трьом партіям та трьом виборчим блокам й одержати відповідний відсоток голосів виборців: Блок Віктора Ющенка «Наша Україна» – 23,57%; КПУ – 19,98%; Блок «За єдину Україну» – 11,77%; Блок Юлії Тимошенко – 7,26%; СПУ – 6,87%; СДПУ(о) – 6,27% [214].

У 1998 р. через 4-відсотковий бар'єр пройшло 7 партій та 1 виборчий блок, а саме: Комуністична партія України – 24,65% (84 мандати), Народний рух України – 9,4% (32 мандати), виборчий блок Соціалістичної партії України та Селянської партії України «За правду, за народ, за Україну» – 8,56% (29 мандатів), Партія Зелених України – 5,44% (19 мандатів), Народно-демократична партія – 5,01% (17 мандатів), партія Всеукраїнське об'єднання «Громада» – 4,68% (16 мандатів), Прогресивна соціалістична партія України – 4,05% (14 мандатів), Соціал-демократична партія України (об'єднана) – 4,01% (14 мандатів) [215, с. 25].

Варто зазначити, що результати виборів багато в чому залежать від типу виборчої системи. На перший погляд може видатися, що остання сама по собі не може і не повинна істотно впливати на підсумки виборів. Виборча система є не що інше, як визначена «технологія», що трансформує голоси в мандати, яка повинна бути нейтральною за своїм характером, не створювати переваг і перешкод ніяким партіям і кандидатам. Практика проведення виборів у нашій країні та за кордоном засвідчує, що ця ідеалізована картина досить далека від реальності.

Одні типи виборчої системи можуть заохочувати розвиток партій і багатопартійної боротьби, інші – створювати сприятливі умови для становлення двопартійної системи; деякі більш вигідні для великих, інші – для дрібних партій і

угруповань; окремі її моделі сприяють зміцненню і централізації партій, інші, навпаки, стимулюють внутрішньопартійну боротьбу. Існують види виборчих систем, що можуть ефективно застосовуватися в умовах «партійної держави» та суспільства; інші формально зберігають позапартійний характер. Нарешті, що, безумовно, потрібно брати до уваги, майже кожна з відомих різновидів виборчих систем тією чи іншою мірою спотворює волю громадян, висловлену на виборах, хоча характер і зміст цих перекручувань для різних її моделей неоднакові.

Виборча система, отже, аж ніяк не нейтральний чинник у діяльності політичних партій. Вона є своєрідним «фільтром» для політичних партій у їх прагненні зайняти позиції в органах державної влади і «каталізатором» взаємодії між партіями і структурами громадянського суспільства. Отже, становлення інституту політичних партій нерозривно пов'язане з розвитком виборчої системи. За словами М. Дюверже, «система партій і виборча система – дві реальності, нерозривно пов'язані одна з одною, часом їх важко розділити навіть з метою аналізу: велика або менша адекватність політичного представництва, наприклад, залежить від виборчої системи і системи партій, розглянутих як елементи того самого комплексу, і нерідко ці елементи неможливо ізолювати один від одного» [88, с. 265]. Цей взаємозв'язок партійної та виборчої систем виявляється в залежності від структурної організації політичних партій, типу партійної системи, від встановленого законодавством порядку організації та проведення виборів.

Відповідно до «теореми М. Дюверже», виборча система визначає внутрішню структуру політичних партій, ступінь їхньої політико-організаційної стійкості, особливості коаліційно-блокової політики і навіть кількість партій у партійній системі країни. Хоча закономірності, сформульовані М. Дюверже, з його ж слів, «визначають лише базові тенденції» і «не вичерпують усіх моментів впливу виборчого режиму на системи партій» [88, с. 265], безсумнівно, що вибір законодавцем основних параметрів виборчої системи значно впливає на найважливіші якісні характеристики партій (внутрішню структуру, ступінь їхньої політико-організаційної стійкості, особливості коаліційно-блокової політики тощо), на стримування або стимулювання їхнього розвитку в тому чи іншому напрямі. Отже, на виконання партією електоральної функції суттєво впливає виборча система, якій часто приписують вирішальний вплив

на структурні характеристики партій і партійної системи.

Запровадження тієї чи іншої виборчої системи певною мірою є результатом співвідношення політичних сил у суспільстві. Як відомо, у світі існує три типи виборчих систем, а саме: мажоритарна, пропорційна, змішана (мажоритарно-пропорційна).

Виборчі системи, які для визначення результатів голосування застосовують принцип більшості, називають *мажоритарними* і підрозділяють на три типи – абсолютної, відносної і кваліфікованої більшості. Основною перевагою і позитивним моментом мажоритарної системи вважають те, що вона дає змогу створити міцний, стабільний уряд, який спирається на надійну більшість у парламенті. До недоліків цієї системи зазвичай зараховують неможливість встановити відповідність між справжньою питомаю вагою партій у політичному житті країни і їхнім впливом у парламенті, а також великі втрати голосів. Мажоритарна система – це система відносної більшості, яка завжди є результативною, оскільки хтось із кандидатів обов'язково набирає відносну більшість. За цієї системи в парламенті зазвичай буває міцна більшість, що забезпечує стабільний уряд, – це й зумовлює привабливість і поширеність цього підвиду мажоритарної системи. Її істотним недоліком є позбавлення малих партій представництва, а також створення перекрученого уявлення про дійсне співвідношення сил. Мажоритарна система кваліфікованої більшості визначає, що кандидат повинен набрати встановлену законом кількість голосів виборців – $2/3$, $3/4$, $4/5$. У зв'язку зі складністю одержання такої кількості голосів ця система на практиці трапляється зрідка. Із застосуванням цього підвиду мажоритарної системи обирають Президента Азербайджану, якому для того, щоб бути обраним у першому турі, потрібно отримати не менше ніж $2/3$ голосів виборців [93, с. 239].

У XIX ст. в рамках загальної тенденції демократизації виборчих систем поступово почали застосовувати *пропорційні виборчі системи*, що забезпечують більш широке представництво. Нині пропорційні системи застосовують у багатьох закордонних країнах, зокрема у Фінляндії, Швейцарії, Швеції, Норвегії, Австрії, Бельгії. Головна відмінність пропорційних виборчих систем від мажоритарних полягає в тому, що вони будуються не на принципі більшості, а на принципі

пропорційності між отриманими мандатами і голосами виборців, відданими на підтримку цих кандидатів, на відносній відповідності між кількістю голосів і кількістю мандатів.

Як правило, пропорційна система досить точно відображає дійсне співвідношення політичних сил у представницькому органі. Вибори, проведені за пропорційною системою, повинні бути суто партійними; кожна партія висуває список своїх кандидатів, за який і голосують виборці. Залежно від ступеня можливості впливу виборця на розміщення кандидатів у списку партії існують різновиди пропорційної системи. Скажімо, пропорційна система із жорсткими списками, яка застосовується в Україні, не дає змоги виборцю належно оцінити того чи іншого кандидата, оскільки він обирає не людину, а політичну партію. Виборець, абстрагуючись від конкретних персоналій, передусім оцінює політичну платформу та програму дії конкретної партії. По суті, виборець у разі застосування цієї системи голосує за список загалом, не маючи змоги впливати на розміщення кандидатів у списку. Така система призводить до надмірної концентрації влади в руках партійних лідерів.

Варто наголосити на тому, що закриті списки створюють серйозні проблеми, адже є небезпека «купівлі» партійних місць у списку. Такий принцип спричинює не тільки ризик диктатури партійних лідерів, а й гальмує розвиток партій через придушення внутрішньої конкуренції, викривлення механізмів кадрової професійної селекції, перешкоджання появі нових лідерів тощо. На нашу думку, щоб запобігти обранню до парламенту за списками партій сумнівних для парламентської діяльності осіб, бажано було б використати *систему з преференціями*. Суть її полягає в тому, що виборець голосує не просто за партійний список, а робить позначку (преференцію) в списку кандидатів від партії навпроти номера того кандидата, якому він віддає перевагу. Отож система з преференціями найбільш демократично поєднує суто партійні інтереси з інтересами виборців, оскільки більша чи менша ймовірність обрання того чи іншого кандидата депутатом залежить також і від їхнього волевиявлення, а не тільки від думки партійного керівництва чи членів партії (як у випадку застосування системи із жорсткими списками). Серед недоліків вказаної системи потрібно зазначити те, що замість вироблення

ефективної парламентської більшості та сприяння створенню працездатного уряду, вона призводить до політичної фрагментації чи фіксації надмірної кількості партій та появи слабких і мінливих урядових коаліцій [216, с. 29]. Що більше партій, то важче сформувати уряд, – це незаперечна реальність. За двопартійної системи сформувати уряд дуже легко, але за пропорційної системи навіть маленькі партії можуть мати великий (і часто вирішальний) вплив на формування уряду і, отже, на ухвалення політичних рішень. Пропорційна система призводить до збільшення кількості партій, тобто схильна надавати порівняно дрібним партіям місце в представницьких органах. У багатьох країнах намагаються згладити цей недолік, а також надлишкову фрагментацію партій, вводячи «виборчий поріг» (бар'єр) – найменша кількість голосів, необхідна для обрання одного депутата. Приміром, розмір бар'єра активності у Греції становить 17%, у Туреччині – 10%, у Німеччині, Литві – 5%, у Болгарії, Угорщині, Швеції – 4%, в Аргентині, Іспанії – 3%, у Данії – 2%, в Ізраїлі – 1% [93, с. 249]. Як правило, він не перевищує 4-5%. Так, у ч. 4 ст. 1 Закону України «Про вибори народних депутатів України» передбачено, що «у розподілі мандатів депутатів беруть участь партії (блоки), виборчі списки яких за підсумками голосування на виборах депутатів набрали не менше трьох відсотків голосів виборців, що взяли участь у голосуванні» [217].

В окремих країнах існує змішана, *мажоритарно-пропорційна*, система, що означає паралельне використання під час формування парламенту різних виборчих систем. Найпоширенішим варіантом такої комбінації є так зване «лінійне змішування», за якого визначена законом про вибори частина депутатів обирається за пропорційною системою, а частина – за мажоритарною [218, с. 8]. До прикладу, у Німеччині половина складу Бундестагу обирається на основі мажоритарної системи в один тур, а половина – на основі пропорційної системи. В Австралії палата представників формується за мажоритарною системою абсолютної більшості, а сенат – за системою пропорційного представництва.

Зауважимо, що М. Дюверже у своїй книзі «Вплив виборчих систем на політичне життя» [219] вивів три «соціологічні закони», які нікому ще не вдалося спростувати. Перший – вибори за мажоритарною системою в один тур сприяють

встановленню в країні двопартійності з великими та впливовими партіями, що конкурують тільки одна з одною. Другий – мажоритарні вибори у два тури приводять до системи кількох партій, що прагнуть до об'єднання у дві коаліції. Нарешті третій – пропорційне представництво сприяє багатопартійності, складеній з безлічі невеликих організацій, що змушені проводити коаліційну політику [220, с. 309–310]. Отож було встановлено інституціональну залежність між способом голосування та конфігурацією партійної системи.

Важливо зауважити, що електоральна функція має публічний характер і її здійснення – це не тільки право, а й обов'язок політичних партій. Доказ тому – передбачене законодавством низки країн уже згадуване положення про те, що тривала неучасть політичної партії у виборах є підставою або для її розпуску, або для втрати її статусу партії. Так, згідно зі ст. 24 Закону України «Про політичні партії в Україні», «у разі невисування політичною партією своїх кандидатів на виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років орган, який зареєстрував політичну партію (в нашому випадку – це Міністерство юстиції України), має звернутися до Верховного Суду України з поданням про анулювання реєстраційного свідоцтва» [110]. Якщо ж Верховний Суд України ухвалить рішення про анулювання реєстраційного свідоцтва, у такому випадку діяльність політичної партії припиняється і тягне за собою розпуск її керівних органів, обласних, міських, районних організацій і первинних осередків та інших статутних утворень політичної партії, припинення членства в ній. Тож якщо політична партія упродовж 10 років поспіль не бере участі у виборах, то її реєстраційне свідоцтво буде анульовано, а партія припинить свою діяльність. Результати виборів до парламенту 2006 р. вкотре проілюстрували той факт, що частина партій узагалі не бере участі в політичному процесі. Так, зі 127 українських партій, які могли набути статус суб'єкта виборчого процесу, участь у парламентських виборах узяли лише 79. Натомість 28 з них були самостійними суб'єктами, а ще 51 увійшла до складу 17 виборчих блоків [221, с. 16].

Політичні партії та вибори пов'язані функціонально й організаційно на усіх стадіях виборчого процесу. Їх зв'язок відображено в сучасному виборчому

законодавстві, що повністю орієнтоване на політичні партії як головні суб'єкти цього процесу. Звичайно, партійний характер виборів залежить передусім від розвиненості наявної в країні партійної системи. Але важливе значення має й виборче законодавство. До речі, якщо Конституція України і Закон України «Про політичні партії в Україні» лише відзначають зв'язок між правовим статусом політичної партії та її участю у виборах, то виборче право орієнтоване на участь політичних партій у виборах. Практично не існує такого інституту виборчого права, який прямо або опосередковано не був би пов'язаний з існуванням політичних партій.

Аналізуючи виборче законодавство нашої держави, варто акцентувати увагу на тому, що вибори до Верховної Ради України відбуваються на пропорційній основі. Аналогічна система діє на виборах обласних, районних, міських та районних у містах рад народних депутатів. Тому, висуваючи своїх кандидатів до парламенту та в органи місцевого самоврядування, політичні партії вагомо впливають на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Особливо яскраво це виражено в державах із парламентсько-президентською формою правління, де влада парламенту й органів місцевого самоврядування значно посилюється, завдяки їх повноваженням, закріпленим Конституцією і законодавством. Потрібно зауважити, що кожен депутат, який отримав мандат за підсумками пропорційного розподілу голосів виборців, є представником усього народу, а не окремого регіону. Тобто така модель має стимулювати зростання підтримки провідних політичних партій не в окремому регіоні, а на всій території України.

На всіх етапах виборчого процесу політичним партіям, виборчим блокам партій відведено визначальну роль. Саме політичні партії беруть участь в уточненні списків виборців; утворенні виборчих комісій; висуванні та реєстрації кандидатів у депутати; проведенні передвиборчої агітації; забезпеченні офіційного спостереження за голосуванням; підрахунку голосів виборців та встановленні підсумків голосування, результатів виборів народних депутатів України.

По суті, законодавчо значно посилено роль партій у політичному житті країни та в процесі ухвалення рішень у сфері державного управління.

Для політичних партій основним етапом виборчого процесу є висування та реєстрація кандидатів у народні депутати України. Варто зазначити, що вперше в

історії формування законодавчого органу України кандидати в народні депутати України висувуються лише політичними партіями (виборчими блоками політичних партій). Висувати кандидатів може лише партія (блок), яка зареєстрована в установленому законом порядку не пізніше ніж за 365 днів до дня виборів на відповідних з'їздах за участю не менше як 200 делегатів. Враховуючи особливості пропорційної системи виборів, кількість кандидатів у депутати, котрі висувуються партією (блоком), не може перевищувати кількості депутатів конституційного складу Верховної Ради України і бути меншою від 18 осіб [222, с. 337].

Партія (блок) може висунути кандидатом у депутати особу, яка є членом цієї партії (членом партії, яка входить до блоку), або позапартійну особу, яка відповідно до виборчого законодавства України має право бути обраною депутатом. Слід врахувати, що партія, яка входить до виборчого блоку, не може самотійно висувати кандидатів у депутати чи входити до складу іншого виборчого блоку. Важливе значення під час формування списків кандидатів у депутати від політичних партій має черговість розміщення їх у списку, оскільки обраними за результатами виборів вважаються кандидати в порядку їхньої черговості у списку.

Зауважмо, що порядок формування списку кандидатів у депутати політична партія (блок) визначає самотійно, але, безперечно, згідно зі своїми статутними й установчими документами. Отже, законом не визначено умов висування кандидатів у народні депутати України, не обумовлено критеріїв відбору кандидатур до виборчого списку. Отже, громадянин, який бажає реалізувати своє пасивне виборче право (особливо безпартійний), не має для цього достатньої інформації. Вирішення цих важливих питань залишено на розсуд політичних партій або їхніх лідерів, отож вони не доступні та не прозорі для суспільства. По суті, партійний список закритий для громадськості та формується вузьким колом осіб. На наше переконання, процедура висування кандидатів у народні депутати має бути прозорою, зрозумілою і доступною виборцю, сприяти структуризації партійної системи, а не надмірному зростанню ролі політичних лідерів, і потребує регламентації на законодавчому рівні з метою забезпечення реалізації конституційних виборчих прав саме громадян, а не політичних партій.

Вважаємо, що основною вадою української моделі виборчої системи є закритість партійних списків. У країнах Західної та Центральної Європи, де застосовують змішані системи, існує практика складання регіональних списків політичних партій та блоків, завдяки чому виборці голосують за конкретних кандидатів, а не за партійний список загалом. Застосування регіональних списків дало б змогу б усунути проблему забезпечення реального представництва виборців та покращило б комунікацію виборців із депутатами, сприяло б формуванню політичної відповідальності. Цю ваду можна виправити, внівши зміни до виборчого законодавства, зокрема з метою запровадження системи «відкритих виборчих списків» (регіональних списків), відтак виборці могли б самі шляхом голосування вирішувати, яке місце повинен посісти в партійному списку конкретний кандидат у депутати [222, с. 336].

З огляду на зміни, що внесені до українського законодавства, докорінно змінюється роль, місце та значення політичних партій у процесах державотворення, формування й реалізації політики. Завдяки запровадженню пропорційної системи виборів до парламенту та органів місцевого самоврядування політичні партії одержали потенційні можливості впливати на перебіг політичних процесів майже в усій вертикалі влади. Це стосується насамперед питань кадрових (розподілу посад очільників уряду) та спроможності впливати на формування державної і місцевої політики.

Ще однією важливою політичною функцією партії є політичне рекрутування (кадрова). Вона передбачає підбір, фільтрацію та висунення кадрів для самої партії, для формування політичної еліти, підготовку до політичної діяльності, збагачення політичного досвіду. Іншими словами, йдеться про підбір і висунення кадрів і для самої партії, і для інших організацій, що входять до політичної системи, зокрема висунення кандидатів у представницькі органи влади та у виконавчий апарат держави. Ця функція спрямована на відбір осіб, які поділяють погляди партії, мають найкращі здібності до керування суспільними процесами та спроможні реалізувати програму партії в державній практиці. Її реалізація дозволяє формувати циркуляцію еліт і не допустити монополізації влади певною групою. Як зазначає М. Дюверже, «режим без партій увіковічує правлячу еліту, яка прийшла до влади завдяки грошам або стану» [223, с. 217].

Партії слугують головним механізмом у комплектуванні та поповненні еліт, через який кандидати на політичні посади готуються і відбираються на всіх рівнях партійної піраміди та через який, зокрема, обирається державне політичне керівництво. Відбір кандидатів усередині партій часто є більш вирішальним етапом, ніж подальші всенародні або регіональні вибори. Це є справедливим для усіх партійних систем, зокрема й для однопартійних. А в системах пропорційного представництва з партійними списками, що переважають у континентальній Європі, позиції кандидатів у виборчому списку практично визначають їхні шанси на виборах. Якою б не була виборча система, попередній відбір кандидатів на ті чи інші державні посади часто здійснює вузьке коло партійних діячів.

Підбір і висування кадрів керівників може здійснюватися двома шляхами: а) через добір і підтримку кандидатів для обрання в керівні органи; б) через призначення відданих справі правлячої партії кадрів на ті або інші державні посади. Причому в цих процесах головним критерієм оцінки кадрів, їхнього висування і просування є їх політичні та професійні якості. Через свої політичні кадри партія проводить політику в державному апараті та інших організаціях, поширює свій політичний вплив в інших інститутах політичної системи. Принципово важлива внутрішньопартійна діяльність, спрямована на забезпечення єдності і згоди партійних рядів, на вироблення цінностей і норм, що зближують членів і прихильників партії, на здійснення керівництва й управління діяльністю партійних рядів.

У політичному житті партій цей напрям діяльності можна вважати одним з центральних. Але оскільки українська багатопартійність перебуває ще тільки в процесі становлення, то для сформованої політичної практики найчастіше характерна відсутність стійкого зв'язку між лідером і його партією. У зв'язку з цим політичний імідж більшості партій визначається положенням і політичною репутацією їхніх лідерів, а не навпаки. Однак уже на сучасному етапі в політичній еліті вичленилась плеяда потенційних лідерів, які набули первинних навичок політичної практики безпосередньо в партійних організаціях. З виникненням покоління партійних функціонерів, політичне майбутнє яких багато в чому визначається їхньою партійною належністю, з'являються передумови для створення

ефективного механізму зворотного зв'язку. Політична еліта поступово втрачає свій позапартійний характер і долучається до процесу взаємодії партій.

Виконання функції рекрутування тісно пов'язане з добором кандидатів під час виборчої кампанії. У більшості країн західної демократії політичні партії беруть активну участь, а іноді навіть монополізують добір кандидатів, які будуть запропоновані виборцям і, можливо, посядуть місця в уряді. Переважно в сучасних партіях, згідно з більш-менш гласними процедурами, лідерів і кандидатів визначають на з'їздах чи загальнонаціональних конференціях, у яких безпосередньо чи опосередковано беруть участь члени партії. Зауважимо, що спершу у сфері відбору кандидатів партії були одними з багатьох організацій, які здійснювали цю діяльність, поряд із групами інтересів, виборчими комітетами, підприємницькими чи профспілковими організаціями. Однак з часом їх роль у цьому процесі стає домінантною, а в більшості розвинених держав навіть монопольною.

Проблемним є питання: хто в межах політичної партії має право висувати кандидатів в депутати на виборах. Спочатку провідну роль у цьому відігравали самі парламентарі, парламентська фракція, а також місцеві виборчі комітети. Офіційне партійне рішення з цього приводу ухвалювало об'єднання парламентарів та партійних керівників чи група місцевої знаті, яка визначала, хто має кандидувати в їхньому виборчому окрузі. Загалом можемо виділити чотири типи процесу відбору кандидатів: 1) нерегульований, спонтанний; 2) відбір місцевими організаціями; 3) відбір центральними органами; 4) відбір членами партії [5, с. 244]. Однак така класифікація, без сумніву, суто теоретична, на практиці не існує «чистих» типів процесу відбору кандидатів.

Перший тип відбору кандидатів простежується тоді, коли відсутні будь-які приписи щодо його проведення. Він постає результатом неформальних, закулісних домовленостей між керівниками політичної партії, у підсумку чого кандидата висуває якась певна група діячів або зацікавлена особа, а далі її підтримує решта членів партії. Інколи пізніше має місце декларація вищих органів партії, що забезпечує висуванцям певну так звану «етикетку», а подеколи і цього немає – вистачає відсутності офіційного протесту чи контркандидата [5, с. 244].

Другий тип відбору кандидатів поширеніший і вважається демократичнішим. Право висунення належить місцевим організаціям партії, які є досить близькі партійним масам і краще знають регіональну специфіку та регіональні інтереси. Акт номінації кандидатів відбувається під безпосереднім контролем членів партії, а кандидати стають відповідальними перед політичними партіями. Найчастіше право номінації кандидатів мають ті партійні органи, діяльність яких охоплює чи відповідає території відповідного виборчого округу. Надалі ця процедура відбувається в умовах консультацій з центральними партійними органами, які часто мають право відхиляти запропоновану кандидатуру. Центральні органи партії, як правило, беруть активну участь у цьому процесі, але формальне висунення кандидата має відбуватися з ініціативи місцевих партійних організацій.

Третій тип відбору протилежний до попереднього і засвідчує централізм у партії. Кандидатів визначають центральні органи партії. Демократичні політичні партії намагаються уникати настільки недемократичної процедури висунення кандидатів. Загалом вона характерна для фашистських партій, заснованих на засадах вождизму, а також у партіях із сильною авторитарною тенденцією. Вплив центральних партійних органів не є таким потужним, коли йдеться про непевні мажоритарні округи, але дуже сильним під час формування списку кандидатів від політичної партії. Те саме стосується процедури висунення кандидатів від партій до уряду або на інші публічні посади.

Четвертий тип – вибір кандидатів членами партії – трапляється на практиці лише зрідка, хоча вважається найдемократичнішим. Відбір може бути безпосереднім або опосередкованим (здійснюється спеціально створеними для цього партійними органами) [5, с. 245].

Безпосередній відбір кандидатів широко застосовується лише у США і стосується передусім виборів президента. Він одержав назву правиборів (праймеріз) і полягає у висуненні кандидата в президенти публічним, організованим державою, голосуванням прихильників певної партії.

Залежно від наявних правових приписів, кандидатів висуває або група виборців, або партійне керівництво, або має місце самовисунення. Тож процес

відбору кандидатур є багатоступеневим: спочатку відбувається висунення кандидатів, пізніше їх номінація на правиборах і лише згодом – офіційні вибори.

У системі опосередкованих виборів – через партійні з'їзди чи конференції – вплив рядових членів партії є більшим. Делегати таких з'їздів не мають імперативних мандатів і можуть голосувати за того з кандидатів, який їм більше імponує. У Європі така система відбору кандидатів трапляється надзвичайно рідко [5, с. 246].

На процес висунення і відбору кандидатів суттєво впливає виборча система. Звичайна пропорційна система дає змогу виборцям обирати ту чи іншу політичну партію, голосуючи за сформований політичною партією список, не маючи змоги змінити його. У виборчій пропорційній системі з преференціями виборці можуть визначати місце кандидатів у партійному списку. У тих країнах, де застосовують мажоритарну виборчу систему з великими виборчими округами, вплив центральних органів є незначним, вагомішого значення набуває популярний у цій місцевості кандидат [5, с. 246].

Говорячи про відбір та висунення партійних кандидатів, не можемо оминати увагою проблему впливу груп інтересів на цей процес. На жаль, нині партії формуються на бізнес-основі. Наприклад, «Наша Україна» має кілька фракцій: адміністративних, бізнесових, націонал-демократичних. Партія регіонів теж уособлює бізнесово-корпоративні інтереси, пов'язані з низкою гегемонних галузей української промисловості, насамперед металургією. Зазвичай вони стараються вплинути на процес відбору кандидатів, що дає їм у майбутньому змогу лобіювати свої інтереси. Часто ці групи пропонують підтримати власних кандидатів або тих осіб із партійного керівництва, з якими вони перебувають у більш тісних стосунках. При цьому вони послуговуються значними фінансовими ресурсами. Партійне керівництво досить часто готове прийняти таких кандидатів (вирішуючи в такий спосіб питання фінансування своїх виборчих кампаній) або підтримку цих груп інтересів на виборах. Політичних партій, які формували б суто партійні кадри, проводили б селекцію політичних еліт, формували цю політичну еліту і виставляли її на урядові посади, поки немає. У партії більшість приходить з бізнесу. Це, звісно, краще, ніж якби вони просто давали депутатські місця на відкуп старої

пострадянської бюрократії або адмініструванню. Однак особиста присутність бізнесу в політиці зараз створює значні проблеми. У цьому зв'язку виникає питання: чи зможуть партії піднятися до рівня партій загальнонаціонального значення, чи все-таки будуть «зациклені» на інтересах, що їм ближчі, з уваги на досвід їхнього бізнесу і розуміння тих завдань, що пов'язані з цим бізнесом [224, с. 30].

Водночас потрібно акцентувати увагу на тому, що, як правило, переважальний вплив на відбір кандидатів має партійна еліта. Відбираючи кращих кандидатів на керівні посади, партії сприяють поліпшенню якісного складу еліти.

Отже, політичні партії є сполучною ланкою, за допомогою якої здійснюється формування, селекція та подальша циркуляція політично активної частини громадян. Здійснюючи цю функцію, партії прагнуть залучити впливових осіб, видатних діячів, зважаючи на їхній престиж і багатство. Для таких партій якість членів має більше значення, ніж їх кількість. У науці такі партії одержали назву «кадрові партії». На думку М. Дюверже, кадрові партії – це «об'єднання нотаблів» («кращих людей») для підготовки та проведення виборів зі збереженням контактів з обраними. «Те, що масові партії досягають числом, кадрові партії домагаються шляхом добору... Пік активності кадрових партій – це час виборів, у проміжках між ними вони немовби «засипають» [225, с. 802]. Відповідно політичні партії здатні і повинні відповідати ціною свого авторитету за ділові, етичні та моральні якості підтримуваних або висунутих ними кандидатів.

У період становлення багатопартійності дедалі більшого розвитку набуває конститутивна функція, зміст якої полягає у встановленні міцних двосторонніх зв'язків між політичними інститутами та пересічними виборцями. Партія є універсальним політичним інститутом, що пов'язує державу та громадян, забезпечуючи представництво різних соціальних інтересів в органах влади. В умовах розвиненої демократії політична партія є посередником між громадянським суспільством і державою. Зміст посередницької функції партії полягає в тому, щоб виразити інтереси суспільства у вигляді політичних вимог і довести їх у тій чи іншій формі до відомих органів державної влади [94, с. 58].

Політичні партії еднають суспільство та державу в нерозривне ціле шляхом

представництва інтересів різних соціальних груп, верств населення. Посередницька роль політичних партій у суспільстві полягає в тому, що вони відіграють роль механізму «зворотного зв'язку», забезпечуючи своєчасну реакцію на проблеми конкретних груп населення. Однак реальне соціальне представництво може мати місце тільки в суспільстві з уже сформованою соціальною структурою, що охоплює великі і стабільні групи населення з відносно стійкими соціальними інтересами. Формування політичних партій в Україні як представників різних груп інтересів ускладнено нерозвиненістю самих цих інтересів, що, як правило, виявляються неоформленими, неартикульованими і суперечливими, створюючи тим самим труднощі для визначення політичними партіями своєї соціальної бази. Тому політичні партії часто у відносинах із громадськими об'єднаннями виконують патронажну роль, інколи навіть будучи ініціаторами створення тих чи інших громадських організацій. Майже всі основні політичні партії мають у ролі організацій-супутників молодіжні, ветеранські, жіночі, підприємницькі, спортивні, козацькі та інші організації. Ця форма взаємодії оптимальна для впливу на громадян, які уникають членства в партії, але здатні стати потенційними прихильниками партії. Інститут прихильників – це форма вираження взаємних інтересів партії та суспільства.

Деякі науковці вважають, що в Україні сформувалося громадянське суспільство, у якому політичні партії слугують не провідниками суспільних інтересів, а способом легітимації та легалізації окремих політичних еліт [226, с. 7]. Багато партій називають себе виразниками інтересів «середнього класу», не в змозі, однак, відповісти, які саме категорії населення до нього належать, або прямо визнаючи, що «середній клас» як такий в Україні ще не сформувався. Досить часто якась партія заявляє, що виступає від імені конкретної соціальної групи, однак при цьому сама група не поспішає делегувати цій партії таке право. Якщо навіть партії вдається заручитися підтримкою представників визначеної соціальної верстви, то, як правило, йдеться про підтримку з боку лише вузької групи всередині цієї верстви. Так, Аграрна партія України претендує на вираження інтересів усього «селянства», але реально виражає інтереси тільки управлінської ланки АПК. Те саме стосується Партії промисловців і підприємців України, що найбільш послідовно лобіює інтереси «директорату», але аж ніяк не усіх промисловців і підприємців.

Політичним партіям ще тільки треба буде пройти шлях трансформації корпоративних, кланових структур у повноцінні партії, що мають власну соціальну базу. Трансформація здійснюватиметься через взаємопроникнення партійної політики та інтересів утворюваних соціальних спільностей, у результаті якої політичні партії набувають статус суб'єкта соціального представництва.

Водночас партії не тільки відображають інтереси тих або інших соціальних груп, але й активно беруть участь у формуванні цих інтересів. Вони об'єднують інтереси різних соціальних груп і верств шляхом зведення їх до загального знаменника. Вони допомагають кристалізувати і чітко окреслити конфлікти, приховані розбіжності та суперечності в суспільстві, підштовхують громадян групуватися, об'єднуватися, і визначати ті пріоритети, що роблять їх політичними однодумцями та союзниками. Партії розробляють аргументи для перетворення розбіжностей в економічній, соціальній і культурній сферах на вимоги та конкретні дії.

Вони підштовхують представників конфронтуючих інтересів і поглядів укладати угоди, приводити у відповідність різні вимоги, погоджувати дії. Саме завдяки партіям забезпечується функціонування законодавчого органу та виконавчої влади. Можна стверджувати, що сильні партії зміцнюють державу, забезпечуючи канали зворотного зв'язку останнього із суспільством, його контроль над політичним процесом. Партії набувають функції своєрідних інтегруючих нервів і судин між суспільством і світом політичним, поєднуючи їх у нерозривне ціле.

Партії, об'єднуючи громадянське суспільство з державою, забезпечують дотримання балансу у відносинах суспільства і влади, стабільності суспільного устрою, сприяють подоланню або пом'якшенню конфліктів, іманентно властивих взаєминам між ними. Політичні партії сьогодні є одним із громадських інститутів, вплив яких на державу здійснюється в загальному контексті впливу на нього з боку громадянського суспільства. Будучи складовою цього суспільства, партії виходять за його межі і стають головним посередником між ним і державою, при цьому, з одного боку, виражають і захищають громадську думку, а з іншого – претендують на участь у здійсненні державної влади. Пронизуючи всі політичні інститути, партії забезпечують взаємозв'язок між різними рівнями та різними галузями державної

влади, виробляють компромісні політичні рішення, виконують посередницькі функції між різними соціальними групами, що формують їхню виборчу основу.

Отже, конститутивна функція партії має два істотні аспекти. По-перше, партія бере на себе обов'язок вирішувати виникаючі в суспільстві суперечності політичними засобами, тобто виступає, так би мовити, «адвокатом» соціальних груп. Відповідно політичний і соціальний баланс у суспільстві підтримується завдяки делегуванню партіям права представляти і відстоювати в межах закону будь-чий інтереси. Виступаючи посередником між державою і населенням, політичні партії є складовою частиною механізму саморегуляції суспільної системи, завдяки якому суперечності між ними утримуються в безпечних для життєдіяльності межах, а боротьба між конкуруючими партіями сприяє формуванню в демократичний спосіб загальнонаціональних інтересів і цілей. По-друге, партії сприяють перетворенню соціальних інтересів і цінностей, що найчастіше не мають політичного змісту, на програми і дії політичного характеру. Отож партії здійснюють політизацію суспільних інтересів, що безпосередньо не пов'язані з політичним процесом, але, будучи висловлені партіями, неминуче набувають політичного звучання.

Варто визнати, що конститутивну функцію політичні партії виконують поки що вкрай незадовільно. Пояснюється це перехідним характером процесу формування нової соціальної структури українського суспільства та низкою інших причин. При цьому кількість партій в Україні не свідчить про зростання соціальної диференціації суспільства, яке так і залишається атомізованим та фрагментованим. Це радше відображення політичної інституціоналізації конкуруючих груп правлячої еліти.

З огляду на сказане можемо констатувати, що партії поки що не стали тим універсальним «соціальним посередником» між народом і державою, який допомагає громадянському суспільству здійснювати свої інтереси.

У контексті нашого дослідження звертаємо увагу на низку соціальних функцій політичних партій. Зокрема, інноваційна функція політичної партії полягає у виробленні, пошуку нових, зокрема альтернативних, шляхів вирішення соціальних, економічних і політичних проблем. Партії виступають ініціаторами і є штабами

щодо розробки стратегічних і тактичних концепцій, які виражають інтереси і волю представлених ними соціальних спільнот. Прикладом можуть слугувати Концепція реформування політичної системи України [227], Стратегія національної безпеки України [228], Енергетична стратегія України на період до 2030 р. [229], Стратегія впровадження демократичного цивільного контролю над оборонною сферою України [230], Концепція державної регіональної політики [231] тощо. Істотними компонентами цих концепцій є моделі розвитку і функціонування суспільства загалом. Правлячі партії використовують для цього також ідеологічну функцію держави. У країнах Заходу в різні часи створювалися доктрини держави загального добробуту, теорія соціального та політичного плюралізму, концепція спільного ринку, план Маршалла, неоконсерватизм тощо. Теоретичні концепції, партійні програми і резолюції, лозунги часто розробляють «мозкові трести», спеціальні ідеологічні установи – наукові інститути, аналітичні центри та інститути партії. Аналітичні центри (англ. мовою «think tanks» – мозкові центри, фабрики думки) є невіддільними складовими поточного політичного процесу. З цією метою вони досліджують інтереси та нахили різних верств населення, суспільний настрій та очікування. Сучасні партійні ідеологи найчастіше поєднують ідеологічні декларації з добре відпрацьованими напрямками політики. Велике значення має здатність партії до ідеологічного поновлення, адаптування до соціальних, політичних та ідейних умов, що змінилися. Партія не тільки розробляє, а й поширює свою ідеологію та партійну інформацію, пропагує свої цінності й традиції, контролює ідеологічні суперечки, формує теми для ідейно-політичних дискусій. Особливо чітко інноваційна діяльність партій виявляється у пропагандистській роботі, зокрема: оприлюднюються в ЗМІ виступи партійних лідерів, інтерв'ю, відеофільми, аудіо- та відеокліпи, публікації та повідомлення; поширюються напрацьовані різні партійні документи, маніфести, заяви, декларації; влаштовуються публічні дебати, дискусії, «круглі столи», прес-конференції; організуються мітинги, походи, демонстрації, пікети; висвітлюється діяльність партії за допомогою електронних засобів донесення інформації тощо [232, с. 13].

Цю функцію західні політологи іноді називають «функцією мозкового тресту». Її виконання майже не залежить від чисельності партії і її представленості в

органах державної влади. І навпаки, величезного значення набуває інтелектуальний потенціал партійної еліти та експертно-аналітичних служб, які працюють на нього, а також наявність можливості та здатності довести свої розробки до відома державної влади та її конкретних носіїв, а також до суспільної думки.

Сучасний стан масової свідомості стимулює ідеологів до пошуків ідей, здатних перетворити «обивателя» на громадянина, який усвідомлює свої інтереси і порівнює їх з інтересами суспільства та інших громадян. У програмно-ідеологічних позиціях партії відрізняються одна від одної. У них наводяться соціально-філософські й ідейно-політичні настанови, що зводяться в підсумку до розуміння взаємин: особистість – суспільство – держава; формулюються національні інтереси і цілі, що випливають із цінностей, які вони поділяють, а також пропонуються шляхи досягнення цих цілей. Поряд із загальними програмами (програмами принципів) партії розробляють передвиборчі платформи, у яких вони розкривають власне бачення чергових проблем, що виникають перед суспільством і пропонують шляхи їх вирішення. По суті, це – заяви про наміри [233, с. 17].

В умовах представницької демократії політичні партії беруть на себе і формулювання колективних цінностей і цілей для соціуму, пропонуючи різні ідеології, цілі та стратегії суспільного розвитку. Найважливішою характеристикою демократичного процесу є наявність альтернатив і можливості вибору між ними.

Доводиться констатувати, що вітчизняні політичні партії здебільшого не готові до виконання цієї функції в повному обсязі. Пояснюється це насамперед ідеологічною розпливчастістю партійних програм, доктринальним характером їхнього походження і недостатньою співвіднесеністю зі злободенними питаннями політичної дійсності. Навіть будучи більш-менш довершеними взірцями польоту сучасної теоретичної думки, вивіреними й інтелектуально та змістовно місткими, такі програми не знаходять «свого» електорату, не сприймаються потенційними прихильниками як «рідні», як такі, що через партійну політику виражають їхній інтерес і в подальшому можуть бути реалізовані.

Чимало партій не усвідомлює, на кого мають бути орієнтовані їхні повідомлення, хто їхні виборці і чого очікують тощо. Така ситуація дезорієнтує

партії, особливо ті з них, що розраховують пройти до органів влади лише завдяки досить низькому (на останніх виборах – 3%) прохідному бар'єру. Коли партія ігнорує потребу у вивченні особливостей та інтересів цільової електоральної групи (верстви тощо), не здійснює постійної систематичної ґрунтовної роботи з модернізації ідеологічних засад відповідно до рівня суспільно-політичного та економічного розвитку країни, це призводить до того, що партія втрачає відчуття часу, відмежовується і віддаляється від виборців, а відтак втрачає електоральні і далі, відповідно, владні позиції. Якщо на початковому етапі формування багатопартійності сам факт виникнення некомуністичних партій, опозиційних до тодішнього політичного курсу, сприймалося як вагома альтернатива, своєрідний виклик тоталітарному режимові, то з переходом українського суспільства в якісно нову фазу самих лише політичних декларацій виявилось недостатньо.

Водночас потрібно враховувати, що нині, на тлі загальної кризи багатопартійності західної моделі, у нашій країні відбувається стрімке перегрупування політичних сил на соціальних, геополітичних і світоглядних підставах. Цей процес супроводжується появою альтернативних проектів політичних рішень. На відміну від партійних документів програмного характеру, такі рішення, будучи продуктом інтелектуальної діяльності партійних експертів, передбачали і механізм їх реалізації. Від інтерпретації інформації, артикуляції зв'язності тенденцій і сценарного прогнозування партійні консультанти стали переходити до конкретних технологій організаційного проектування, стратегічного планування, інструментальної інженерії оперативного втручання, іміджмейкінгу і бренд-билдінгу.

У внутрішньопартійній організаційній структурі відбувається виокремлюють експертно-аналітичні підрозділи, створюють спеціалізовані експертні ради, наукові інститути, аналітичні центри. Прикладом такої організації може слугувати «Антикорупційний форум», ініціативну групу зі створення якого очолював М. Азаров. Можна також згадати діяльність контрольованого радником Президента Л. Кучми О. Волковим «Фонду соціального захисту». Зокрема, до Верховної Ради України V скликання за списками БЮТ були обрані відомі політологи Д. Видрін (директор Європейського інституту інтеграції та розвитку) та В. Полохало (Інститут

політики). До першої п'ятірки виборчого списку партії «Віче» належав В. Карасьов (директор Інституту глобальних стратегій). Серед кандидатів у народні депутати України на позачергових парламентських виборах 2007 р. були, зокрема, такі представники аналітичних структур, як голова Центру досліджень політичних цінностей О. Доній (Блок «Наша Україна – Народна самооборона»), керівник аналітичного центру «Бюро економічних і соціальних технологій» І. Акімова (Партія регіонів), створений за підтримки холдингу «СКМ» Р. Ахметова та ін. Показово, що до роботи в цих структурах залучають не тільки партійних функціонерів, але й безпартійних професіоналів на контрактній основі (політологів, соціологів, економістів).

Найважливішою соціальною функцією партій, яка відображає ставлення партії до різних соціальних верств і груп, є акумуляція соціальних інтересів, їх соціальна агрегація, оформлення тих чи інших потреб певних соціальних верств і вираження їх у рамках законності та порядку. Західні політологи (зокрема Г. Алмонд) її формулюють як «агрегація інтересів» [234, с. 91]. Досить важливим для будь-якої партії є представництво інтересів відповідних соціальних спільностей. У соціально диференційованому суспільстві різні соціальні групи, спільності, верстви мають свої особливі інтереси та потреби. Партія збирає і виражає запити різних категорій населення. Зміст акумулятивної функції полягає в засвоєнні, узагальненні та вираженні різнобічних інтересів соціальних груп, формулювання їх у формі цілей та ідеалів, реалізація та захист у процесі взаємодії з іншими суб'єктами політики. Причому це має бути не просто сума інтересів, а синтезований суспільно значущий знаменник приватних інтересів і соціальних цінностей. Через поєднання приватних інтересів із загальними традиційними виробляється політична програма, загальний політичний курс партії.

Політичні партії виявляють, обґрунтовують інтереси різних соціальних груп у вигляді політичних ідеологій, програм, передвиборчих платформ. Тому кожна політична програма має охоплювати досить широкий перелік питань, які дозволяють залучити до її підтримки максимально велику кількість громадян, інтереси яких можуть гіпотетично лежати в найрізноманітніших сферах (наприклад, одних може

цікавити політика в галузі освіти, інших – військова політика, а ще когось – зовнішня політика). Політичні партії переносять окремі інтереси зі сфери громадянського суспільства у сферу політичних рішень, де вони стають фактом політичних вимог. Найчастіше узагальнення й обґрунтування соціальних інтересів відбувається в ідеологічній формі, а саме: партії декларують стратегічні цілі та шляхи їх реалізації для всього суспільства, а також формулюють розбіжності з іншими політичними силами. Партії – це єдиний легітимний інститут, що агрегує інтереси і має право на вираження загального інтересу. Якщо партія не бореться за загальнонаціональну ідею, за загальне благо, вона не може називатися партією, – це радше бізнес-асоціація. Хитрість у тім, що партія – це частина, що не може не мати претензій на ціле, претензій на владу і реалізацію національної програми так, як вона це бачить.

До речі, вказану функцію можна продемонструвати через визначення самих політичних партій. Так, політичні партії часто характеризують як провідні інституції, які ідентифікують, відбирають, формують та концентрують інтереси великих соціальних груп у сфері політичних дій [235, с. 19]. Водночас існують й інші визначення, які описують їх як «організовані політичні сили, що об'єднують громадян однієї політичної тенденції з метою мобілізації громадської думки на певні цілі», або ж «добровільні об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян» [236, с. 81; 105].

Отже, акумулятивна функція партії полягає в засвоєнні, синтезі та подальшому політичному вираженні інтересів соціальних, етнічних, вікових категорій населення у розроблених партією ідеологічних доктринах і політичних програмах. Партія є політичним «голосом» окремої суспільної групи, верстви, виразником, уособленням групового інтересу. Акумуляція соціальних інтересів є обов'язковою умовою удосконалення електоральної стратегії партії, запорукою її успішного функціонування. Тож у своїй діяльності кожна партія старається виявити і сформулювати зміст інтересів тієї соціальної групи, на яку вона зорієнтована найбільше. Вирішуючи це завдання, партія повинна орієнтуватися на реальні інтереси великих соціальних верств, коректувати програмні положення відповідно до структурних змін суспільства. Формування класової свідомості й усвідомлення своїх соціальних інтересів є суттю

вказаної функції політичної партії. Заразом, заявляючи про представництво соціальних верств, політичні партії мають визначену самостійність у сфері ухвалення рішень.

У науковій літературі із зазначеної проблеми висловлюються різні думки. Прихильники концепції «соціального представництва» вважають, що політичні партії в легітимній формі «артикулюють» конфлікт між різними соціальними й етнічними групами. Тому коли партійні ідеологи відкрито заявляють про надкласовий характер своїх партій, соціальна належність (склад) прихильників партії й об'єктивний зміст програмних документів засвідчують, чиї насправді інтереси захищає та або інша організація.

Натомість Дж. Сарторі вважає, що в такому випадку може йтися тільки про «соціально-психологічне проникнення», що за своєю природою радикально відрізняється від політичного представництва: якщо представництво має на увазі визначені дії політичної організації щодо захисту інтересів представлених верств населення, то соціально-психологічне проникнення припускає лише стійкий зв'язок між соціальним складом електорату партії і її програмних положень. Що повніше виражені у програмі інтеграційні реальні інтереси великих соціальних груп, то багатший її соціальний зміст, то сильніший і ширший соціальний статус політичної партії. У той же час фактично проведена політична лінія партії може істотно різнитися із задекларованою орієнтацією на соціальну базу та з власними програмними положеннями [85, с. 96].

Проаналізувавши дві описані позиції, можемо зауважити, що автори концепції соціального представництва аж ніяк не наполягають на її універсальному характері, обмежуючи сферу її правомірного застосування переважно партійними системами розвинених індустріальних країн. Натомість концепція Дж. Сарторі спрямована на аналіз розбіжностей у діяльності партій в умовах різних соціально-політичних систем.

Щодо вітчизняних політичних партій, то є дві обставини, які ставлять під сумнів правомірність їх формування. По-перше, реальне соціальне представництво можливе тільки в суспільстві з уже сформованою соціальною структурою, що охоплює великі і стабільні групи населення з відносно стійкими соціальними інтересами. В Україні економічні реформи призвели до глибоких змін у соціальній сфері, як наслідок – до стрімкого розвитку процесу майнового розшарування, який

виражається здебільшого в розмиванні прообразу вітчизняного «середнього класу» та появі вузьких груп з надвисокими прибутками. Тому приватний соціальний інтерес більшості населення тільки на стадії формування і по-справжньому ще не усвідомлений.

По-друге, переважна частина політичних партій виникла в умовах дореформеного соціально-гомогенного суспільства, і це зумовило академічний, «інтелігентський», а власне кажучи, несоціальний характер української багатопартійності. Ставши побічним продуктом розпаду офіційної ідеології, партії спочатку не могли бути чимось більшим, ніж «групами свідомості», що згуртувалися навколо ідеологічних фантомів – гасел, символіки, а також харизматичних лідерів. Звичайно, у таких соціальних умовах партії намагаються наповнити свої політичні програми реальним соціальним змістом. Однак ці спроби прямо протилежні соціальному представництву: нові партії прагнуть не стільки відобразити викристалізовані інтереси соціальних верств, скільки знайти «групи підтримки» своїм програмам. Іншими словами, як основний пріоритет своєї діяльності партії зробили не генерування соціальних інтересів населення, а підвищення власного політичного статусу. Подаючи себе виразниками народної волі, партії намагаються зіграти роль політичної опозиції, або, у тій чи іншій формі, пропонують співпрацю владним структурам. Це, безумовно, призводить до активного зростання в політичній системі «псевдополітичних величин», тобто квазіпартійних утворень, позбавлених будь-якої соціальної основи, але які мають чималий вплив у владних структурах. Як правило, організації такого типу недовговічні та нечисленні, що, втім, не заважає їм якийсь час відігравати досить помітну роль у політичному процесі.

За таких умов слід розглянути констатоване багатьма дослідниками зменшення ролі політичних партій і зростання, натомість, різноманітних груп тиску або, в термінах А. Бенлі, «зацікавлених груп» чи «груп інтересів» [237, с. 54]. Особливо відзначається діяльність лобістських груп, які представляють бізнесові інтереси і здатні запропонувати політикам підтримку (зокрема матеріальну, публіцистичну тощо) в обмін на сприятливе для них вирішення конкретних питань, внесення певних положень у законопроекти тощо [238, с. 106]. Мобільні та відносно

нечисленні групи, об'єднані спільним економічним або політичним (представницьким) інтересом, впливають на ухвалення рішень через переговори з представниками влади, обмін послугами з ними, а то й підкуп у прямій або непрямій (посади, послуги) формі [239, с. 716–717]. Задовольнити ж такі організовані інтереси, спрямовані на цілком конкретні рішення, значно легше, ніж прагнути «загального блага» або представляти досить широкі «суспільні» інтереси. Такі організації виражають, нехай і в досить примітивній формі, інтереси вузьких, переважно елітних угруповань (промисловців, аграріїв, приватних підприємців). Відверто корпоративний характер цих утворень не повинен закривати тієї обставини, що з їхнім виникненням міжпартійна боротьба зі сфери «чистої» політики переноситься у площину соціально-економічних відносин. Той факт, що свої специфічні інтереси першими усвідомили представники саме цих груп, легко пояснити їхньою вузькістю та нечисленністю, а також високим ступенем соціальної мобільності «нових українців».

Безсумнівно, подальша диференціація суспільства стимулюватиме самоорганізацію корпоративних об'єднань. Разом з тим, діяльність подібних структур «є не політичним представництвом, а корпоративне лобіювання, демократію не творить, демократичний процес не генерує» [240]. Мета груп інтересів полягає у представництві власне партикулярних і групових інтересів, а політична партія повинна здійснити певне вирівнювання між цими прагненнями, намагатися гармонізувати ці різноманітні чи навіть часто суперечливі інтереси. Партії мають бути виразниками інтересів соціальних класів, верств і груп, трансформуючи велику кількість цих різноманітних і специфічних потреб та вимог у більш системні, зручні для оперування пакети пропозицій. Проте тоді, коли групи тиску лише виражають певні інтереси, політичні партії зобов'язані відбирати, раціоналізувати і впорядкувати інтереси, як правило, різних груп, об'єднуючи їх у єдину систему. При цьому багато з цих вимог відкидаються залежно від їх відповідності партійній ідеології. Проблема наших політичних партій у тім, що вони не досягають того статусу, що в політології називається «хоронитель воріт». Лобізм є скрізь, бізнес в усьому світі впливає на політику, зокрема і через партії. Утім

завдяки загальнонаціональній зарядженості партія спроможна фільтрувати бізнес-лобїзм і в такий спосіб «охороняти ворота». Щось справді потрібно пролобїювати і ввести до програми, щось не вчасно, а щось узагалі не дозволено впускати в політику.

Більше того, вплив лобїстів та експертів, що орієнтуються на певних політиків чи їхні групи, стикається із впливом інших лобїстів та експертів, і саме рівнодіюча цих впливів визначає позицію партії, а надто парламенту, де стикаються інтереси декількох партій. Така множинність впливів і виникнення кінцевого результату як рівнодіючої дає підстави, зокрема американському досліднику Р. Далю, робити висновок про існування сучасної демократії як «поліархії»: влади невеликих, але численних груп, які конкурують між собою [241, с. 83]. За визначенням відомого дослідника Р. Скотта, «правлячий кабінет і його комітети представляють головний форум, де фінансовий капітал, який стоїть за «зацікавленими групами» і політичними партіями, може визначати державну політику» [242, с. 124].

Отже, партії, незважаючи на розквіт менш формальних способів представлення інтересів у владі, зберігають важливу роль – переведення в політичні рішення рівнодіючої різних впливів, створення для політиків стимулу дотримуватися позиції партії, яка має відповідати уявленням виборців про належну політику, ідентифікації для виборців елітних груп, чії дії при владі слід підтримувати чи карати голосуванням.

Наші партії функцію артикуляції не виконують, тому що мають слабкі ідеології, багато в чому дорефлексивні. Йдеться передусім про економічні ідеології, вони більше інтуїтивно описові або емпіричні, і в цьому сенсі ідеологія не виконує своєї нормативної функції. Ідеологія мусить давати норму, до чого прагнути суспільству в розумінні тієї або іншої політичної сили.

Українській багатопартійності потрібно ще пройти через поетапну трансформацію корпоративних, кланових структур у повноцінні партії, що мають власну соціальну основу. Ця трансформація можлива через взаємопроникнення партійної політики й інтересів соціальних спільностей. Партії, які не здатні до соціально-психологічного проникнення, неминуче зійдуть з політичної арени, інші,

навпаки, затвердяться на ній. Каталізатором цих процесів стали вибори до законодавчого органу на багатопартійній основі, що спонукали партії активізувати свою діяльність з акумуляції та подальшого відображення інтересів різних соціальних груп. Це виразилося, зокрема, у більш чіткій орієнтації партій на свою соціальну базу та у відповідній конкретизації програмних положень.

Із функції акумуляції можна вивести як самостійну інтеграційну функцію. Інтеграційна функція посідає ключове місце у структурі соціальних функцій, що зумовлено її величезною соціальною значущістю. Зміст вказаної функції полягає в об'єднанні людей на основі єдності цілей та інтересів політичного характеру. У традиційній науці функцію інтеграції інтересів політичною партією представляють як прагнення репрезентації загального добра над егоїстичними інтересами окремих соціальних груп. У сучасній політичній соціології вважається, що завдання партії – поєднати інтереси різних груп і створити на цій основі певний синтез чи суспільний компроміс [5, с. 240]. У найбільш загальному вигляді під інтеграційною функцією розуміють діяльність політичних партій щодо згуртування окремих індивідумів у єдину спільність. Партія намагається ввести різні групи в політичну систему, пом'якшити, примирити полярні інтереси, надати соціально-політичним конфліктам помірні форми. Забезпечується це налагодженням соціальних і політичних комунікацій між різними верствами населення, між соціальними групами й державними інститутами, погодженням позицій, знаходженням компромісів. Однак насправді такі стосунки є значно складнішими.

Без сумніву, кожна партія провадить інтеграційну діяльність, намагаючись зорганізувати групи особливих інтересів навколо загальних, спільних для них усіх проблем. Незважаючи на те, що самі групи інтересів також здійснюють певну інтеграційну діяльність, тим не менше саме партія старається і прагне інтегрувати різні інтереси (соціальні, господарські) навколо певних, спільних для них, політичних цілей. Політичні цілі є тією найбільш загальною площиною, у якій можливо віднайти порозуміння, шляхи взаємної інтеграції.

Інтеграційна функція є водночас і важливою складовою акумулятивної функції, однак має своє предметне наповнення, тому що виражається не в синтезі ідей і думок, а в об'єднанні громадян у єдину структуру, внаслідок чого виникає

новий колективний суб'єкт публічної політики. Зауважимо, що інтеграційну функцію варто відокремлювати від конститутивної. На відміну від останньої, зміст інтеграційної функції значно багатший, він не зводиться до двосторонніх відносин «партія – виборець». Підставами для інтеграції слугують або прихильність до визначених ціннісних орієнтирів, або спільність інтересів. Зміст інтеграційної функції полягає в об'єднанні і сумуванні приватних інтересів, соціальних цінностей індивідуумів і формуванні на цій основі загального групового соціального інтересу, загальної системи поглядів. У суспільстві завжди існує безліч різноманітних і різнорідних інтересів, потреб і вимог, кожне з яких претендує на самостійне політичне вираження. Однак реалізувати це неможливо і недоцільно, оскільки далеко не всі з них є загальнозначущими. Водночас загальнозначущі інтереси також треба погодити, щоб у вигляді послідовної програми винести на рівень державної політики. Цю функцію і виконують політичні партії. Наголосимо, що вказана функція здійснюється у двох напрямках: внутрішня інтеграція (зміцнення єдності організації) та зовнішня інтеграція (завоювання соціальної бази).

Західні вчені стверджують: для того, щоб «...партійна система виступала як консолідуєчий фактор, партії повинні володіти більш-менш стійким електоратом, тобто частка виборців, які змінюють свої партійні переваги від виборів до виборів, повинна бути незначною або хоча б середньою» [243, с. 57]. Партії відіграють роль своєрідного інтеграційного чинника для тих чи інших соціальних верств, спільнот і груп, які бачать у конкретній партії виразника своїх політичних потреб та інтересів, з якою вони пов'язують свої надії на вирішення певних суспільних завдань і розвиток країни, з якою, зрештою, вони ідентифікують себе у ставленні до різних проблем, що існують у суспільстві.

Можливість вироблення партіями інтеграційних положень на соціальній основі вважається малоімовірною через неусвідомлення соціальними групами своїх інтересів і слабкої соціальної структурованості суспільства. Досить часто виборець звично голосує за «свою» партію, не заглиблюючись у суть її програм або складу і якостей її кандидатів, просто тому, що психологічно він зорієнтований саме на цю конкретну партію, з якою він асоціює і свій політичний вибір. Партія стає певним

реальним явищем у пам'яті та емоціях електорату, незалежно від його думки і дій. Це підтверджує багато наукових досліджень виборчої поведінки, хоча очевидним нині є також і зниження рівня ідентифікації виборців з політичними партіями в багатьох демократіях світу.

В умовах переходу від статусно-ієрархічного типу соціальної диференціації до майнового, соціальний інтерес якщо й усвідомлюється, то на найнижчому, корпоративному рівні. Тому сьогодні головними чинниками згуртування в партію будуть: схожість корпоративних інтересів у представників різних малих кланів; консолідуючі цінності приватносоціального і несоціального характеру, які, тією чи іншою мірою, поділяє більшість населення. Для нашої країни такими традиційно були державність, колективізм, усвідомлення історичної, геополітичної і соціокультурної унікальності. В особливу групу несоціальних цінностей варто виділити також етноконфесійні орієнтації, що об'єднують індивідумів на національній або релігійній основі. Партії, що засновують свої програми на ідеях такого типу, завжди матимуть підтримку визначеної частини виборців, особливо в нашій країні, де соціальна структура тільки формується. Соціальна значущість вказаної функції досить актуальна в наш час, коли політичні лідери керуються принципом «розділяй і владаруй», коли політика будується на роз'єднанні, протиставленні різноманітних політичних сил. Але політичний курс повинен здійснюватися в інтересах народу, а не його частини, чи обстоювати вузькопартійні інтереси, у ньому має бути виражений загальнонаціональний інтерес.

Отже, інтегративна функція припускає зведення воедино приватних інтересів і соціальних цінностей індивідумів, окремих соціальних груп і формування на цій основі загального соціального інтересу. Інтеграція інтересів дає змогу партіям розгорнути діяльність щодо згуртування, об'єднання своїх прихильників у єдину спільність, і самої партійної організації, і соціальної бази. Інтегративна функція партії сприяє згуртуванню людей, особливо соціально пригнічених груп, не здатних самотужки розв'язати складні життєві проблеми.

Різноманіття партійних функцій, ускладнення форм і методів діяльності партій, зростання їх ролі в суспільстві закономірно зумовили необхідність їх юридичної інституціоналізації. Нормативно визначаються політичні, ідеологічні і

виховні завдання та функції політичних партій. До політичних зараховують: участь у формуванні та діяльності державних органів до органів місцевого самоврядування; рекрутування політичних кадрів (ст. 2 закону ФРН: партії виховують громадян, здатних брати на себе відповідальність за справи суспільства; ст. 2 закону Анголи: підготовка громадян до прийняття ними політичної відповідальності в державних органах); сприяння здійсненню політичних прав громадян (ст. 20 закону Мексики: забезпечення соціальної активності і демократичного участі громадян; ст. 2 закону Португалії: сприяння здійсненню громадянами політичних прав); забезпечення зв'язку між суспільством і державою, тобто посередницька функція (ст. 2 закону ФРН: турбота про постійний живий зв'язок між народом і державними органами; ст. 4 закону Кабо-Верде: сприяння зміцненню зв'язків між народом і органами держави або місцевих автаркій) [91, с. 51].

Важливе значення має й ідеологічна функція – агітаційно-пропагандистська діяльність, спрямована на формування громадської думки (Ангола, Мозамбик, ФРН) і політичної свідомості громадян (Ангола, Гвіне-Бісау). Характерно, що законодавство деяких країн визнає агітаційно-пропагандистську діяльність політичних партій постійною функцією, проводячи розмежування між загальною і передвиборчою агітацією (Австрія, Бельгія, ФРН). Так, у п. 2 § 4 закону ФРН йдеться про «партійну пропаганду загального характеру» і про «передвиборчу агітацію» [91, с. 52].

До виховної функції законодавство зараховує діяльність, спрямовану на «сприяння патріотичному і громадянському вихованню» (Ангола), на «посилення почуття патріотизму і зміцнення моралі нації» (Мозамбик), на «інформування й освіту народу» (Буркіна-Фасо) [91, с. 52].

Отож, визначаючи функції політичних партій, законодавство надає їм суспільного характеру. Як зазначено в законі ФРН, політичні партії «за допомогою вільної постійної участі в політичному волевиявленні народу ...виконують громадські завдання, доручені їм і закріплені за ними Основним Законом» [91, с. 52]. Натомість, зауважено, концепція «публічних функцій», які виконують політичні партії (наприклад, у процесі висування своїх кандидатів на виборні державні посади), була сформульована Верховним Судом США, який проголосив,

що дії приватних акторів можуть бути публічними за своїм характером [91, с. 52].

Перерахований комплекс функцій, реалізований політичними партіями, в узагальненій формі відображає фактичний зміст суспільних відносин, тією чи іншою мірою опосередкованих правом. Це виражається в закріпленні в чинному законодавстві положень, що визначають основні цілі політичних партій. Зазначені цілі є юридичним вираженням найбільш значущих у правовому сенсі функцій політичних партій, а також засобами виділення найважливіших об'єктів правовідносин, на які спрямована діяльність партій як суб'єктів права.

У Німеччині, яку називають «партійною державою», основні функції політичних партій перераховані в Законі «Про політичні партії»: 1) здійснюють вплив на формування суспільної думки; 2) стимулюють і поглиблюють політичну освіту; 3) підтримують активну участь громадян у політичному житті; 4) виховують громадян, здатних брати на себе відповідальність за справи суспільства; 5) висувають кандидатів на виборах у державні органи Федерації, земель і громад; 6) здійснюють вплив на політичну діяльність парламенту й уряду; 7) вносять вироблені ними політичні орієнтири у процес формування волі держави; 8) турбуються про постійний живий зв'язок між народом і державними органами [100, с. 151].

Відповідно до португальського декрету-закону про політичні партії, партії покликані сприяти здійсненню громадянами політичних прав і визначенню національної політики, зокрема беручи участь у виборах або залучаючи будь-які інші демократичні засоби; давати оцінку програмам уряду й адміністрації і критикувати їхні дії; брати участь у роботі центральних і місцевих органів влади; сприяти вихованню португальців у дусі громадянства; вивчати й обговорювати питання національного і міжнародного життя і займати щодо них власну позицію; робити внесок у розвиток політичних інститутів. Подібно до цього формулюються функції політичних партій і в законодавстві Латвії, Мексики, Польщі [244].

Загальні вимоги до основних цілей політичної партії містить російський Федеральний закон «Про політичні партії». У п. 1 ст. 3 зазначеного Закону закріплено, що політичні партії створюються «з метою участі громадян Російської Федерації в політичному житті суспільства за допомогою формування і вираження

їх політичної волі, участі в суспільних і політичних акціях, у виборах і референдумах, а також з метою представлення інтересів громадян в органах державної влади й органах місцевого самоврядування». Крім того, у ч. 4 тієї ж статті уточнено, що основними цілями політичної партії є:

- формування суспільної думки;
- політична освіта і виховання громадян;
- вираження думок громадян з будь-яких питань громадського життя, доведення цих думок до відома широкої громадськості та органів державної влади;
- висування кандидатів на виборах у законодавчі (представницькі) органи державної влади і представницькі органи місцевого самоврядування, участь у виборах до зазначених органів та в їх роботі [245, с. 14–15].

Текстуально подібні положення щодо цілей політичних партій містяться і в українському законодавстві. Приміром, у ст. 2 Закону України «Про політичні партії в Україні» зазначено, що метою політичних партій є сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, участь у виборах та інших політичних заходах [110]. Аналогічні положення передбачені і Конституцією України. Подальше викладення та конкретизація цілей і завдань політичних партій, а також шляхи їх досягнення мають бути відображені, на думку законодавця, у їхніх програмах (ст. 7 Закону про політичні партії в Україні). Наприклад, відповідно до Статуту політичної партії «Народний Рух України», основними цілями партії є:

- утвердження державної незалежності України;
- розбудова української національної демократичної держави.

Рух ставить перед собою такі завдання:

а) сприяти перетворенню України в національну демократичну правову державу, покликану забезпечити вільний розвиток особистості, захист прав людини і нації, безперешкодне здійснення демократичних свобод;

б) домагатися побудови в Україні соціально орієнтованої ринкової економіки з пріоритетом приватної власності; надійного захисту інтересів виробників і споживачів; високого життєвого рівня; інтеграції України в європейську та світову економічні системи;

в) сприяти духовному відродженню української нації, всебічному розвитку української мови і культури, подоланню наслідків політики русифікації, відродженню історичної пам'яті і національної свідомості громадян України;

г) сприяти захисту і примноженню культурних, політичних та господарських традицій українського народу, відстоювати християнські та загальнолюдські цінності; недоторканість особи та приватної власності, гармонійну взаємодію особи, родини, нації, суспільства та держави;

г) сприяти всебічному розвитку мов і культур національних меншостей та етнічних груп, що проживають на території України, стояти на захисті їхніх життєвих прав та інтересів;

д) надавати допомогу українцям в інших державах у їхньому прагненні до збереження власної національної самобутності, розвитку їхньої культури, освіти; сприяти їхнім культурним та економічним зв'язкам з Україною; сприяти поверненню українців, які того бажають, на їхню історичну батьківщину;

е) відстоювати національні інтереси України, домагатися гарантій безпеки її громадян і прагнути побудови безпечного і стабільного громадянського суспільства [246].

Отже, політичні партії є одним з основних елементів демократичної системи, оскільки, реалізуючи свої цілі, вони охоплюють своєю діяльністю багато сфер суспільного життя:

- стимулюють активну участь громадян у політичному житті;
- розвивають політичну культуру громадян і сприяють політичній освіті;
- впливають на формування політичної волі і суспільної думки. «Ті, хто виконує політичну владу, мають потребу в орієнтаціях для того, щоб влада могла за допомогою їх реалізації перетворитися в соціальну і політичну дійсність» [247, с. 14];
- забезпечують зв'язок громадянського суспільства і держави, беруть участь у діяльності виборних органів влади, готують і висувають кадри для державного апарату і громадських організацій.

Функції, що їх виконують партії, в різних країнах не однакові, оскільки вони визначаються політичною культурою в тій чи іншій країні, а також залежать від типу наявної там політичної системи. Наприклад, активність законотворчої

діяльності партій дослідники пов'язують з тією роллю, що відведена парламентам в законодавчій системі. У парламентських республіках, наприклад, у Палаті громад Великобританії, партія більшості зазвичай не критикує діяльності виконавчої влади, і самостійно не займається законотворчою роботою. Депутати, що представляють партії в парламенті, зайняті переважно обговоренням урядової політики. Розробкою законопроектів у більшості випадків керує уряд, а його парламентська партія підтримує ініціативи виконавчої влади.

У всякому разі можемо стверджувати, що політичні партії відіграють значну роль у функціонуванні сучасних політичних систем. Політичні партії відрізняються від політичних рухів, що не мають характерних для партії організаційної структури і детально розробленої політичної програми, а також від груп тиску, що прагнуть не до завоювання державної влади, а тільки до володіння впливом над тими, хто її здійснює.

Проаналізувавши різні погляди, виокремимо такі функції політичних партій: електоральну, політичне рекрутування, конститутивну, інноваційну, акумуляцію соціальних інтересів, їх соціальну агрегацію, а також інтеграційну.

Водночас наголосимо, що роль партій у політичному та громадському житті будь-якої держави зумовлена тими функціями, які вони в ньому виконують і які визначають основні напрями їхньої діяльності. Проведений аналіз теоретичних положень і думок, законодавства, що стосуються окресленого питання, дає змогу висновувати, що, попри детальне врегулювання сучасним законодавством деяких видів діяльності політичних партій, на практиці усе ще є багато дискусійних питань, які вимагають законодавчого вирішення.

Висновки до Розділу 2

Підсумовуючи проведений у другому розділі аналіз поняття політичної партії як елемента політичної системи суспільства, можемо зробити такі висновки.

1. Процес побудови демократичної, соціально-правової держави в Україні вимагає докорінної трансформації і в правовій, і в політичній системах, зокрема

здійснення політичної реформи. Найголовніше те, що це питання нерозривно пов'язане з питанням створення відповідної правової системи.

З огляду на це, маємо підстави говорити про тісну взаємодію правової та політичної систем. Правова система виступає засобом зміцнення й охорони політичної системи. Зв'язки між ними є основою діяльності держави, органів місцевого самоврядування, політичних партій, громадських організацій.

2. Здійснений аналіз засвідчує, що в науковій літературі є чимало визначень поняття «політична система». Однак всі вони зводяться переважно до того, що політичну систему можна розглядати як «інтегровану сукупність державних і недержавних соціальних інститутів, які здійснюють владу, управління справами суспільства, регулюють взаємовідносини між громадянами, соціальними групами, націями, державами, що забезпечує стабільність суспільства, певний соціальний порядок».

Натомість правова система, втілюючи нормативну основу, впливає на суспільні відносини та забезпечує стабільність, а політична система пов'язана з особливою сферою діяльності людей – політикою, що відображає сферу взаємин між класами, соціальними групами, колективами, громадянами з приводу державної влади.

3. Сьогодні в нашій державі провідною тенденцією функціонування та розвитку політичної системи є помітна політизація права. Значна кількість правових і політичних норм тісно переплелися, особливо у сфері владно-державної діяльності. Така тісна взаємозумовленість пов'язана не тільки з об'єктивним процесом політико-правового розвитку, а й з новими тенденціями в розумінні права, подоланням нормативістського та позитивістського підходів до розуміння права.

4. Важливе значення у процесі удосконалення політичної системи суспільства відіграють політичні партії, які виступають основною складовою частиною політичної системи і водночас є складним соціально-політичним феноменом. Його складність і суперечність впливають зі складності і суперечності становища партій у суспільстві; їх діяльності одночасно в різних його сферах із широким охопленням найрізноманітніших соціальних, етнічних, конфесійних груп населення (причин цього є багато).

5. Для забезпечення стабільності політичної системи потрібно, щоб вона, враховуючи інтереси учасників політичного життя, а також протиріччя, що виникають між ними, досягла найоптимальнішого узгодження інтересів, координувала зусилля наявних у суспільстві класів та соціальних груп, а також тих, що представляють інтереси організацій і рухів. Політична система суспільства є відображенням різноманітних інтересів соціальних груп, які безпосередньо або через свої організації та рухи чинять певний тиск на політичну владу. У випадку відповідного визнання ці інтереси реалізуються за допомогою політико-управлінських структур через політичний процес, через ухвалення і здійснення політичних рішень.

6. Важливим аспектом теоретико-правового аналізу політичних партій у політичній системі є вивчення змісту та практики реалізації основних принципів організації й діяльності політичних партій. Це дає змогу розкрити сутність і зміст політичних партій.

Питання про принципи політичної партії є частиною проблеми принципів права загалом. Внаслідок цього загальні уявлення, що містяться в науковій літературі, щодо принципів права стосуються і характеристики принципів політичних партій.

Ідеї та положення, що визнаються принципами політичної партії, мають високу правову форму закріплення. Якщо одні з них чітко прописані в Конституції, законах, то інші прямо в них не зазначені. Це, безумовно, залежить від способу вираження принципів (текстуальне закріплення та змістове закріплення). Тому доводиться їх формулювати відповідно до змісту або всієї Конституції (закону), або тієї її частини, у якій зафіксовано досліджуваний у конкретному випадку інститут. Проте в жодному випадку не можна принижувати ролі останніх, оскільки вони перебувають у діалектичній єдності з принципами, що мають текстуальне вираження.

7. Не менш важливим питанням у розкритті сутності інституту політичних партій, визначенні їх правової природи є функціональна характеристика. Це зумовлено насамперед тим, що функції політичних партій – це основні напрями та види їх діяльності, які здійснюються в межах компетенції цього політичного інституту. У функціях відображається їх реальна роль у політичній системі

суспільства та соціальне призначення цього інституту. Правильне розуміння функцій політичних партій важливе і для практики державно-правового будівництва, оскільки визначення функцій політичних партій дає змогу визначити аспекти взаємодії партій з державними органами та іншими об'єднаннями громадян, визначити можливість правового опосередкування напрямів діяльності політичних партій. Зрештою, без правильного вирішення питання про функції політичних партій важко окреслити пріоритетні напрями та розкрити обсяг, характер і зміст діяльності цього інституту.

РОЗДІЛ 3

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

3.1 Політичні партії як суб'єкти формування громадянського суспільства в Україні

Загальноприйнятою нормою вважається існування та діяльність у більшості сучасних держав політичних партій, які безпосередньо сприяють залученню широких верств населення до участі в політичному процесі. По суті, сучасні демократичні держави не можуть існувати без наявності в них політичних партій. Натомість політична стабільність та ефективність демократичних процесів значною мірою залежать від типу партійної системи конкретної країни.

З проголошенням незалежності в Україні відбулися значні зміни, пов'язані з її переходом від одно- до багатопартійності. Багатопартійність є однією з головних умов та ознак парламентського типу організації політичного життя суспільства, джерелом його політичної рівноваги і стабільності. Існування багатопартійності зменшує загрозу підміни влади однією політичною партією, як це відбувається в деяких державах ще й нині (Куба, Китай, КНДР). Наявність кількох сильних політичних партій уможлиблює захист інтересів різних соціальних груп, розв'язання багатьох проблем, які існують в суспільстві.

Становлення багатопартійної системи в Україні розпочалось 1989 р. Саме тоді утворився й почав активно діяти Народний Рух України за перебудову, який об'єднав різні тодішні політичні сили [248, с. 41–49].

Виникнення та розвиток багатопартійності, започаткування участі політичних партій у формуванні органів державної влади слугує перешкодою захоплення влади державою, однією з гарантій реалізації конституційного права громадян України брати участь в управлінні державними справами, одним із засобів здійснення представницької форми народовладдя та результатом втілення у життя права громадян на свободу об'єднання в політичні партії, закріплене у ст. 36 Конституції України [128].

У 90-х роках минулого сторіччя відбулося формування атмосфери примирення, яка є однією з найважливіших передумов дієвості політичного плюралізму як принципу конституційного ладу. Прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України стало важливою віхою на шляху становлення багатопартійності в Україні. Водночас дедалі помітнішу роль в політичному житті почали відігравати політичні партії, кількість яких помітно зростала. Натомість ст. 15 Конституції України закріпила принцип політичної й ідеологічної багатоманітності суспільного життя, а також встановила державні гарантії свободи політичної діяльності: «Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України» [128]. Конституція України 1996 р. визначила основоположні засади організації та діяльності політичних партій. У ст. 36 Конституції України закріплено право громадян на свободу об'єднання в політичні партії та визначено основну мету діяльності політичних партій: «Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах» [128].

Зауважимо, що здебільшого в законодавстві закріплено як основну мету діяльності політичних партій – прихід до влади законним шляхом, через вибори. І лише в деяких конституціях закріплено ще й формування політичної волі громадян у період між виборами (Основний Закон ФРН) [99, с. 47]. У цьому випадку відзначається важлива роль сучасних політичних партій у суспільстві, вирішальна роль у формуванні політичної свідомості громадян, активної їх участі в суспільному й державному житті, формуванні громадянського суспільства. Отже, політичні партії є особливим елементом громадянського суспільства. З одного боку, вони є формою самоорганізації громадян, виразником їхніх політичних інтересів. З іншого боку, приводячи своїх представників до влади в результаті виборів, політичні партії самі стають частиною влади. Саме з таких позицій, на наш погляд, потрібно вивчати політичні партії як один з елементів громадянського суспільства.

Розглядаючи політичні партії як чинник формування та розвитку громадянського суспільства, доцільно навести деякі підходи щодо визначення поняття «громадянське суспільство». Його докладно досліджували представники таких суспільних наук, як соціологія, філософія, політологія, конституційне право, теорія держави і права. Однак визначення цього поняття є надто мінливим, відносним і нечітким.

У соціології під громадянським суспільством розуміють «асоціацію вільних громадян, які взаємодіють між собою виключно на ґрунті власних інтересів, правових норм та спільно погоджених чи вироблених регуляторів (компроміс тощо). Поняття «громадянське суспільство» характеризує цілісність суспільного життя відносно політичних структур, передусім держави. Громадянське суспільство поєднує економічні, соціальні, культурні, духовні, родинно-побутові відносини та інститути, а також передбачає певні свободи, права та обов'язки особистості як необхідні умови її ствердження та самореалізації в громадському житті. Поняття держави та громадянського суспільства теоретично розчленовують цілісний соціальний організм на дві взаємопов'язані та взаємообумовлені сторони – політичну і соціальну сферу життя» [249, с. 108].

У філософії громадянське суспільство розуміють як «єдність різних осіб, яка живе в системі правової держави, де діє принцип захисту прав людини. В істинно громадянському суспільстві кожна людина є самоціль і найвища цінність» [250, с. 517].

Політологи трактують громадянське суспільство як «сукупність суспільних відносин, що розвиваються у позадержавній сфері» [251, с. 25]. А. Одінцова тлумачить громадянське суспільство «як суспільство, в якому головною діючою особою, суб'єктом розвитку виступає людина з усією системою притаманних їй потреб та інтересів, відповідною структурою цінностей» [252, с. 41].

У науці конституційного права під громадянським суспільством розуміють «як правило, соціально неоднорідне, структуроване (стратифіковане) суспільство, що є відносно незалежним від держави» [253, с. 88]. А. Любімов трактує громадянське суспільство як «спосіб здійснення, співпраці, взаєморозуміння людей, в ідеалі засноване на ідеологічному і політичному різноманітті світогляду, відсутності, державної або обов'язкової ідеології, в кінцевому рахунку – на розумі, свободі, праві» [254, с. 5], тим самим наголошуючи на взаємозв'язку громадянського суспільства з такими конституційними категоріями, як політична та ідеологічна багатоманітність.

С. Авак'ян розглядає громадянське суспільство як певний якісний рівень розвитку суспільства, у якому «є всі передумови для проповідування різних ідеологічних постулатів, якщо громадяни вільно можуть висловлювати свої думки,

якщо для поширення своїх поглядів вони можуть створювати різні, зокрема політизовані об'єднання» [131, с. 16], підкреслюючи тим самим, що ідеологічна багатоманітність, політичний плюралізм і широкий спектр громадських організацій однаковою мірою є характеристиками суспільства і держави.

А. Арінін вважає, що «громадянське суспільство формують люди як певну систему економічних, політичних, правових і культурних відносин, автономних відносно держави» [255, с. 10]. У цьому визначенні ключовим моментом є автономність і незалежність громадянського суспільства від держави.

Потрібно констатувати, що в науці теорії держави і права також існує безліч визначень громадянського суспільства, зокрема: «спільність вільних, рівноправних людей, кожному з яких держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті» [256, с. 39], «система взаємодії в межах права вільних та рівноправних громадян держави, їх добровільно сформованих об'єднань, які перебувають у відносинах конкуренції та солідарності, поза безпосереднім втручанням держави, покликаної створювати умови для їх вільного розвитку» [257, с. 63], «сукупність громадських інститутів, які сформовані на добровільних засадах, діють на самоврядних засадах у межах Конституції та законів, за посередництва яких індивіди вільно реалізують свої основні природні права і свободи» [258, с. 55].

Можна було б ще наводити визначення, але навіть на підставі вказаних висновуємо, що громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань і асоціацій, пов'язаних із суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання та регламентації, але гарантуються й охороняються державою.

Громадянське суспільство й держава в її інституціональному розумінні становлять дві невіддільні складові частини одного явища – сучасного суспільства, які не можуть існувати одна без одної і про які окремо може йтися тільки в науці. Держава від часу свого виникнення на історичній арені за будь-яких умов і в різноманітних формах здійснювала вплив на суспільство, і в цьому розумінні його

існування поза межами державної форми організації неможливе. Нині громадянське суспільство і держава настільки тісно переплетені, взаємопов'язані та взаємозалежні, що немає підстав говорити про автономію громадянського суспільства і держави. Взаємодія громадянського суспільства та держави складається з двох відповідальних впливів: держави на громадянське суспільство та громадянського суспільства на державу. Розвинена, демократична, правова держава виконує лише ті функції, які визначає для неї громадянське суспільство. Водночас взаємозв'язок демократичної держави і громадянського суспільства неможливий без певної автономії останнього, оскільки демократична влада може лише координувати, але не визначати діяльність громадянського суспільства. Тому різні елементи громадянського суспільства мають домагатися такого політико-правового статусу, який не допускав би їх підпорядкування державним органам і, водночас, не суперечив би праву останніх на владу і роль гаранта миру й арбітра основних інтересів.

Особливе місце у відносинах між демократичною державою і громадянським суспільством посідають політичні партії, які сприяють політичному волевиявленню громадянського суспільства. Політичні партії займають проміжне положення, переплітаючись і з органами влади, і з громадянським суспільством, оскільки перетворюються в межах громадянського суспільства, хоча метою їх є одержання політичної влади. Завдяки взаємодії громадянського суспільства і держави відбувається виявлення, формулювання і реалізація суспільних і загальнонаціональних інтересів. Отож політичні партії формулюють і репрезентують перед державою зорганізовані інтереси та забезпечують ефективний діалог з державою. Підтвердженням тенденції підвищення взаємодії громадянського суспільства та держави є зростання на сучасному етапі державного інтересу до врегулювання діяльності політичних партій у цій сфері.

Інститут політичних партій якраз і є показником вищезазначеного процесу. Сьогодні громадянське суспільство, на наше переконання, є сферою переважно приватного інтересу, опосередкованого, проте, державним регулюванням у формі Конституції, законів та інших нормативних правових актів. Навряд чи можна знайти сферу громадянського суспільства повністю вільну від державного втручання,

прямого або непрямого державного регулювання. І це, на наш погляд, не є показником тотального контролю держави над громадянським суспільством, радше, найефективнішою формою взаємодії громадянського суспільства з правовою державою, спрямованою на взаємовигідне поєднання їхніх інтересів.

Положення Закону «Про політичні партії в Україні», що закріпили правові основи організації і діяльності політичних партій, підтверджують висунуту тезу про політичні партії як елемент громадянського суспільства. У ст. 2 вказаного Закону політичну партію визначено (ми вже про це згадували) як добровільне об'єднання громадян – прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, що має своєю метою сприяння формуванню і вираженню політичної волі громадян, бере участь у виборах та інших політичних заходах. У цьому визначенні відображається статус політичної партії як недержавної, громадської організації, яка об'єднує громадян з метою сприяння формуванню і вираженню їх політичної волі. У такому випадку використання терміна «об'єднання громадян» дає уявлення про генезу політичної партії як організації. Для того, щоб зрозуміти суспільну природу політичної партії потрібно звернути увагу на її основну мету, яка є одночасно і завданням громадянського суспільства.

Формування політичної волі здійснюється в межах демократичного ладу. Змагання між ідеями приводить до плюралістичного обміну думками. Політика має вирішувати принципові питання співіснування та конфлікти. Розв'язання конфліктів відбувається відповідно до правил ухвалення рішень більшістю. Крім того, існують правила досягнення домовленості та взаєморозуміння. Здатність і бажання досягати компромісів – це суттєві елементи культури демократії. Ті, хто прагне досягти впливу на формування політичної волі, повинні мати що запропонувати. Саме тому важливим є питання про політичні програми партій, які мають містити концепції та механізми, за допомогою яких партії хочуть поширити на практиці свій політичний вплив. Відповідно до своєї ідеології політичні партії формують у громадян певний тип політичної культури, ставлення до партій, партійної системи, уявлення про відносини між партіями і державою. Наголосимо, що роль партій полягає не в тому, щоб використовувати з власною метою вже наявний рівень політичної культури

населення, а формувати і підвищувати її. Ті, хто здійснює політичну владу, потребують орієнтирів для того, щоб через владу перетворити їх на соціальну та політичну дійсність. Ідеї впорядкування, що їх пропонує політична партія для формування суспільства, економіки та політичної системи, набувають центрального значення. Процес формування політичної волі – це цілий цикл і зворотний зв'язок з народом. Інтереси та вплив виникають у найрізноманітніших точках. Їхня дія зіштовхується з повною або частковою підтримкою або ж із несприйняттям з боку суспільства. Із цього динамічного процесу виникає широка мережа зв'язків, політичних комунікацій та рішень. Різні ролі та компетенції всередині політичних партій та поза ними взаємодіють із здатністю інтегрувати інтереси, ідеї та здобути завдяки цьому більшість голосів.

Отже, політичні партії, не будучи безпосереднім носієм державної влади, є важливим елементом громадянського суспільства та виконують функції посередників між державою і суспільством, опосередковують інтереси громадян шляхом формування ідеології та програм. Вони у своїх програмах узгоджують й узагальнюють суспільні цінності та пропонують шляхи розвитку суспільства. На жаль, партійна ідеологія є найуразливішою ланкою партійної системи. Відсутність системи чітко ідеологічно ідентифікованих політичних партій призводить до формування антипартійних стереотипів масової свідомості. Натомість ідеологія заміщується постаттю харизматичного лідера, при відході чи зміні якого нерідко розпадається вся партійна структура. Політичні партії виявляються хронічно неспроможні сформулювати чітку, переконливу і реалістичну програму, яка вирізняла б її з-поміж інших партій і давала виборцям відповіді на питання щодо курсу і намірів цієї партії. На думку 31% громадян, опитаних Міжнародною фундацією виборчих систем (IFES) у липні 2011 року, жодна політична партія не має чітких пропозицій щодо розв'язання проблем, які стоять перед країною. Лише 9% опитаних вважають, що такі пропозиції має більшість політичних партій, а 51% – що «деякі» з партій [259, с. 14]. Така ситуація викликала недовіру громадян до політичних партій. Зрештою, недовіра до партій у суспільстві виникає ще й через їх зіпсованість владою, олігархічний, клановий або закритий характер та корумпованість,

невиконання обіцянок. Відповідно знижується роль політичних партій як головного каналу політичної участі громадян, оскільки дедалі рідше формуються політико-ідеологічні ідентичності. Так, соціологічні опитування демонструють, що тільки 4% громадян мають членство в політичних партіях [260, с. 13].

Нині політичні партії щораз більше концентруються на здобутті влади, перетворюючись на владну структуру і привносячи цивілізовану, легітимну змагальність у владний процес у випадку використання демократичних відкритих процедур. Погоджуємося з позицією Н. Ротар, яка досить точно зауважила, що українські політичні партії функціонують за електорально-професійним принципом, приділяючи більшу увагу організаційно-технічним аспектам виборчих кампаній, ніж артикуляції й агрегації інтересів громадян, а цей досвід мобілізаційного функціонування викликає негативне ставлення громадян України до партій [261, с. 120].

Державне регулювання відносин, пов'язаних із встановленням правових основ організації і діяльності політичних партій, не треба розглядати як спробу держави жорстко регламентувати ті чи інші елементи громадянського суспільства, тим самим втручаючись у «суверенну» сферу громадянського суспільства. Багатопартійність та політичний плюралізм, відповідно до ст. 15 Конституції України, є основою конституційного устрою, що зумовлює необхідність докладнішого визначення правових основ діяльності політичних партій. Адже закони про політичні партії існують і в зарубіжних країнах з розвиненою демократією та стабільним громадянським суспільством.

Оскільки політичні партії є обов'язковим елементом громадянського суспільства, то існують засоби взаємного впливу громадянського суспільства і політичних партій одне на одного. Щобільше, не тільки держава покликана гарантувати стабільність громадянського суспільства, але й громадянське суспільство повинно турбуватись про стабільність конституційного ладу. На нашу думку, можна виділити такі напрями впливу громадянського суспільства на діяльність політичних партій:

- запобігання політичній корупції;
- громадський контроль за організацією і проведенням референдумів, виборів;

- підтримання політичної та соціальної стабільності в суспільстві;
- структурування соціальної і політичної активності громадян;
- сприяння формуванню і реалізації соціальних інтересів різних груп населення;
- вплив на державу у сфері прийняття правових актів, які стосуються інтересів громадянського суспільства.

Політичні партії є запорукою стабільності громадянського суспільства, яке, своєю чергою, є запорукою стабільності держави загалом. Громадянське суспільство стає основою демократичної держави лише тоді, коли його інтереси й інтереси держави не протиставляються, а становлять єдність протилежностей. Натомість демократична держава покликана вирішувати суперечності між загальнодержавними інтересами та інтересами різних суб'єктів громадянського суспільства. З іншого боку, у процесі діяльності політичних партій інтереси громадянського суспільства повинні трансформуватися в інтереси держави.

У політичній системі сучасної Української держави політичні партії посідають одне з провідних місць, вони є важливим складником політичної системи держави, яка вагомо впливає на формування та становлення громадянського суспільства. В науці досі висловлюються сумніви щодо можливості формування дієвого громадянського суспільства в сучасних соціокультурних умовах. На нашу думку, громадянське суспільство і політичні партії перебувають на етапі становлення. Основне завдання політичних партій як елемента громадянського суспільства зводиться до консолідації політичних інтересів громадян і в такий спосіб до впливу громадянського суспільства на конституційно-правові основи держави.

Водночас вважаємо, що політичні партії є особливим елементом громадянського суспільства та з часом стають посередниками між суспільством і державою. Вони виходять за межі громадянського суспільства і претендують на участь у формуванні та здійсненні державної влади. Це означає, що місце політичних партій у політичній системі зумовлено їх двоякою природою: як елемента громадянського суспільства і частини державного механізму. Це надає політичній партії унікальну властивість агента двостороннього зв'язку громадянського суспільства та держави.

3.2 Роль політичних партій у механізмі стримувань і противаг в умовах формування громадянського суспільства

Перш ніж розглядати політичні партії як складову механізму стримувань і противаг у правовому контексті, звернімося до сутності поняття системи стримувань і противаг. Наявність ефективного механізму стримувань і противаг є фундаментальною ознакою демократичного суспільства. Саме ця система забезпечує демократичний, правовий характер держави та ефективність її функціонування.

Система стримувань і противаг є складовою частиною політико-правової доктрини поділу влади, яка створює підґрунтя організації та функціонування органів державної влади. Одним із суперечливих моментів в оцінках системи стримувань і противаг є ототожнення її із системою поділу влади. Скажімо, А. Мішин писав, що «...проблема поділу влади, іншими словами, система «стримувань і противаг», знаходиться в центрі уваги юристів...» [262, с. 34]. Метою запровадження принципу поділу влади в політико-правову практику є забезпечення політичної стабільності та безперервності функціонування державної влади, узгодження дій всіх гілок влади, запобігання кризі системи органів державної влади [75, с. 346]. Реалізація системи стримувань і противаг пов'язана з необхідністю не лише забезпечити стабільність і сталість діяльності державних інститутів, слугувати ефективнішій їх організації та злагодженості діяльності, подоланню можливого протистояння всередині державного механізму, а й запобігти надмірній концентрації влади.

Концепцію поділу влади, побудовану на принципі балансу повноважень гілок влади, сформулювали в епоху кризи феодальних монархістських режимів у Західній Європі XVII–XVIII ст. Дж. Локк та Ш.-Л. Монтеск'є. Так, Ш.-Л. Монтеск'є писав, що для створення поміркованого правління потрібно комбінувати влади, регулювати, стримувати, приводити їх у дію, додавати, так би мовити, баласту одній, щоб вона могла урівноважувати іншу [263, с. 294–296]. Ідеї Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є лягли в основу всіх конституцій кінця XVIII – початку XIX ст. Зокрема ідеї теорії поділу влади були втілені в Декларації прав людини і громадянина, прийнятої 1789 р. Національними зборами Франції. Принцип балансу стримувань і противаг уперше і найбільш послідовно був втілений у Конституції США 1787 р.

За висновками багатьох дослідників, концепція поділу влади Ш.-Л. Монтеск'є є ідеальною конструкцією. Втім у XIX–XX ст. європейські юристи і політики, узагальнюючи досвід конституціоналізму, прийшли до однозначного висновку: принцип рівноваги влади в чистому вигляді на практиці важко реалізувати [264].

Справді, втілення принципу поділу державної влади, доповненого системою стримувань і противаг, має на меті створити такий механізм, який забезпечував би взаємодію всіх органів єдиної державної влади.

В окремих випадках систему стримувань і противаг виділяють як засіб обмеження однієї гілки державної влади іншою [265, с. 436]. Проте таке обмеження загрожує встановленню свавілля з боку тієї гілки, яка буде надмірно обмежувати іншу гілку (або гілки) державної влади. Більш вдалою з цього приводу, на наш погляд, є теза американських дослідників, які відзначають, що і сам принцип розподілу державної влади, і доповнювальний його механізм стримувань і противаг мають своєю метою запобігти неправомірному підвищенню будь-якого органу завдяки повноваженням іншого [266].

В. Чиркін наголошує на тому, що система стримувань і противаг, з одного боку, підтримує співробітництво та взаємне пристосування органів влади, а з іншого – створює потенціал для конфліктів, які найчастіше вирішуються шляхом перемовин, угод та компромісів [265, с. 441]. На наш погляд, дещо спірним є положення про те, що система стримувань і противаг створює підґрунтя для конфліктів, оскільки цей механізм актуалізується лише за умови наявності останнього. Взагалі система стримувань і противаг своєю наявністю впливає на гілки влади і діє лише у виняткових випадках, хоча чимало її елементів активні і без наявності конфліктів.

На думку деяких дослідників, система стримувань і противаг припускає конкурентність різних органів державної влади, наявність засобів для їх взаємного стримування і підтримки відносної рівноваги сил [267, с. 146]. Справді, механізм стримувань і противаг може використати будь-яка гілка державної влади, але головне його завдання – не допустити такий стан справ, коли події, що розвиваються, мають безповоротний характер, внаслідок чого застосування стримувань і противаг стає неминучим.

Отже, призначення системи стримувань і противаг – сприяти урівноваженню гілок влади, не допускати узурпації повноважень однієї з них на шкоду іншій, запобігати можливим конфліктам, забезпечувати тісну взаємодію гілок влади під час підготовки правових рішень. Ця система виступає основою суперечливої єдності поділеної державної влади, головною рушійною силою політичного процесу, однією з умов якого є висока політична та правова культура поділу влади.

Зауважимо, що нині багато вчених мають інші погляди щодо змісту доктрини поділу влади. Заслуговує на увагу тлумачення теорії розподілу влад англійського дослідника М. Вайле. Він не обмежується формально-юридичним дослідженням взаємовідносин законодавчих, виконавчих і судових органів, розглядає також взаємодію правових, соціальних і політичних інститутів (політичних партій, засобів масової інформації, «груп впливу» тощо). Розв'язання цих принципових проблем він бачить не у вузьких рамках держави, а в організації та функціонуванні всієї політичної системи, у досягненні «рівноваги» між державою та суспільством [268, с. 1–10].

Висвітлюючи специфіку цього розуміння змісту концепції поділу влад, звертаємо увагу на визначення системи стримувань і противаг, наведене в політичному словнику: «це така система взаємовідносин органів влади і людей, що наближені до них, у відповідності з якою кожен учасник цих взаємовідносин не тільки урівноважує, але й обмежує інших учасників. Вважають, що така система розподілу влади притаманна демократії, коли немає єдиного центру управління державою, а за різні аспекти влади відповідають різні люди, які не пов'язані один з одним» [269].

Варто зазначити, що класична система поділу влади зазнала суттєвих змін під впливом політико-правової практики. Тобто нині в процесі практичної реалізації системи стримувань і противаг політичні механізми набувають не меншого значення, ніж правові. Доповнення конституційної системи механізмів стримувань і противаг певними політичними механізмами в країнах з парламентською формою правління призводить до порушення класичної моделі поділу влади. Як зазначає французький учений М. Дюверже, особливості реалізації принципу поділу влади виявляють «значно більшу залежність від партійної системи, ніж від положень, записаних в конституціях... Реальний поділ влади є результатом взаємодії партійної

системи і конституційних норм» [88, с. 474]. Водночас А. Мішин, досліджуючи систему стримувань і противаг, зауважує, що «під час багаторічної практики здійснення державної влади і підтримання динамічного балансу між трьома її гілками склалися такі позаконституційні інститути, які здійснюють значний вплив не тільки на діяльність конгресу, президента і Верховного суду, але й на порядок їх формування і на їх персональний склад. До таких позаконституційних «центрів влади» відносяться федеральна бюрократія, політичні партії, групи впливу і засоби масової інформації, без врахування фактичної ролі яких в політичній системі США неможливо дати об'єктивної наукової оцінки реального стану сучасної системи «стримувань і противаг» [262, с. 141]. Отже, функціонування системи стримувань і противаг охоплює не лише три гілки влади, але й «центри влади», зокрема політичні партії.

Окресливши основні позиції щодо розуміння системи стримувань і противаг в сучасних умовах розвитку та становлення політичних систем, можемо стверджувати, що класичне розуміння системи стримувань і противаг себе вичерпало. Нині система стримувань і противаг – це система, яка забезпечує баланс, стабільність, безперервність та узгодженість дій між усіма суб'єктами політичної системи суспільства.

Натомість розвиток державності в Україні переконливо свідчить на користь того, що втілення принципу поділу влади на практиці, функціонування сучасної системи стримувань і противаг тісно пов'язані з діяльністю політичних партій. Роль партій у поділі влади визначається насамперед тим впливом, який вони справляють на формування та діяльність державних органів, існуванням у парламенті стабільної партійної більшості, блокуванням партіями дій органів державної влади тощо. В Україні проблему впливу політичних партій на поділ державної влади і взаємовідносини між її гілками вивчено ще недостатньо. У зв'язку з цим доцільно звернутися до досвіду функціонування системи стримувань і противаг з урахуванням ваги політичних партій у зарубіжних країнах. Варто дослідити шляхи впливу партій на державний апарат та з'ясувати їхній вплив на поділ державної влади. Не менш важливою проблемою є запобігання спробам встановлення партійного правління з концентрацією всієї повноти влади в руках однієї політичної партії. Як

наочно демонструє сьогоднішня практика, принаймні дві гілки влади з трьох – законодавча і виконавча – формуються за їх прямої та безпосередньої участі.

До речі, у конституціях демократичних країн політичним партіям не відводиться особлива роль у формуванні та функціонуванні органів державного апарату. Водночас досвід підтримування динамічного балансу між трьома гілками влади свідчить про вплив партій на порядок формування і на склад державних органів, стосовно яких вони відіграють стримувальну роль.

На відміну від багатьох країн із давніми демократичними традиціями Україна пішла шляхом підвищеної уваги до впливу партій на функціонування державного апарату. У зв'язку із запровадженням пропорційної виборчої системи політичні партії стали фактично монопольним джерелом формування державної влади.

Чинниками, що надають особливого значення партіям у фактичному поділі влади та впливають на їх роль у системі стримувань і противаг, є тип виборчої системи, партійна система, форма правління, партійна дисципліна, внутрішня структура партії тощо.

Стосовно значення виборчої системи щодо впливу політичних партій на систему стримувань і противаг можна зауважити таке. Запровадження тієї чи іншої виборчої системи продиктоване необхідністю розвитку інституту багатопартійності, який сприяв би становленню загальнонаціональних партій. Історія становлення виборчого законодавства в Україні визнає запровадження усіх різновидів виборчих систем, зокрема мажоритарної виборчої системи, змішаної та пропорційної моделі «закритих списків». Запроваджуючи змішану та пропорційну виборчі системи, прихильники реформ виборчого законодавства розраховували на те, що в такий спосіб буде посилено роль політичних партій у політичній системі суспільства. Вважалося, що за мажоритарної системи депутати більше зацікавлені в репрезентуванні інтересів виборців конкретного виборчого округу. Окрім того, у своїх аргументах прихильники реформи покликалися на істотні недоліки мажоритарної системи, зокрема на можливість впливу на виборчий процес «тіньового» капіталу і місцевих органів влади на депутатів [270, с. 151]. Наводились й інші аргументи на користь інтересів одного з учасників політичного процесу –

політичних партій. Проте, на нашу думку, слухною є позиція Л. Гонюкової, яка зазначає, що «про реформи виборчих систем говорять ті партії, яким загрожує втрата влади. Тобто від виборчих реформ більше залежать долі політичних партій, ніж суспільства в цілому» [271, с. 329].

Пропорційна система передбачає голосування за партійними списками, розподіл місць у парламенті між партіями пропорційно кількості поданих за них голосів виборців. Це дає змогу партіям бути представленими у представницьких органах залежно від їх впливу в політичному житті держави та популярності серед виборців [244, с. 104]. При цьому встановлюється бар'єр, який партія мусить подолати, щоб бути представленою в законодавчому органі (як правило, 4-6%). До того ж за такої системи створюється можливість для формування коаліційного (партійного) уряду, проявляється чітка політична структуризація парламенту.

Особливістю пропорційної виборчої системи є те, що її можливо застосувати лише під час виборів депутатів. Оскільки за пропорційної виборчої системи саме політичні партії є головним суб'єктом виборчого процесу, то часто держави встановлюють певні умови допуску їх до виборів. Скажімо, у Чехії та Словаччині встановлено мінімальну чисельність членів партії – не менше ніж 10 тис. Якщо чисельність менша, то партія повинна подати петицію, підписану тією кількістю виборців, якої не вистачає. У низці держав певні пільги надаються партіям національних меншин (Данія, Польща, ФРН).

Важливо констатувати, що, незважаючи на спроби влади посилити роль політичних партій у політичній системі суспільства через запровадження змішаної та пропорційної систем, вирішити низку проблем не вдалося. Це стосується, зокрема, залежності партій від харизми їхніх вождів або політичних амбіцій фінансово-промислових груп. Пропорційна складова засвідчила, що плани звільнити політичні партії від впливу фінансово-промислових груп виявилися примарними. Політичні партії були більше пристосовані до їх «купівлі» капіталом, аніж окремі кандидати або виборчі комісії; суттєвим недоліком пропорційної складової став закритий механізм формування виборчих списків. Досвід виборів переконливо довів, що модель «закритих виборчих списків» не здатна забезпечити автентичну репрезентацію інтересів соціальних прошарків [270, с. 151].

Безумовно, тип виборчої системи, зокрема пропорційна складова, суттєво впливає на статус партій у політичній системі суспільства. Однак, на наш погляд, не тип виборчої системи має посилювати роль партій у політичній системі, а тісна взаємодія з виборцями, розширення і зміцнення їх соціальної бази.

Оскільки головним призначенням партій є боротьба за владу, то в процесі такої боротьби партії постійно стикаються в певних взаємовідносинах, які і визначають тип партійної системи. Типовою є класифікація партійних систем за кількісною ознакою, а саме, за кількістю діючих політичних об'єднань у певній країні та кількістю політичних об'єднань, що беруть участь у політичній боротьбі й формуванні інститутів державної влади. Партійна система впливає передусім на виконавчу гілку влади. Співвідношення представлених партіями політичних сил виявляється в процесі формування уряду, під час узгодження кандидатур на окремі посади в апараті органів виконавчої влади.

Найпоширенішими є так звані плюралістичні партійні системи. Системи цього типу відзначаються найбільшою гнучкістю, оскільки вони породжують «політичну гру» з максимально можливою кількістю альтернативних стратегій. Заведено вважати систему плюралістичною, коли жодна з партій не здатна поодиноці перемогти на виборах і тому йде на створення коаліцій; коли на виборах не протистоять один одному два табори як обов'язкова альтернатива; коли тільки одна коаліція здатна сформувати уряд або, навпаки, на владу претендує відразу кілька коаліцій.

Розрізняють також партійні системи поміркованого і поляризованого плюралізму. В умовах системи поміркованого плюралізму боротьбу за владу ведуть від трьох до п'яти партій і жодна з них не може самостійно перебувати при владі. Для утворення коаліційного уряду кожна з партій-конкурентів має виявити певну поміркованість і у виборчій платформі, і у ставленні до можливих партнерів по коаліції.

Вказаним системам властиві такі риси: порівняно незначна ідеологічна дистанція між основними партіями; схильність до коаліційних утворень між партіями з різними позиціями. Основною рисою поміркованого плюралізму є не альтернативний уряд, а коаліційне правління з перспективою альтернативних коаліцій.

Натомість система поляризованого плюралізму (яка характеризує нинішню Україну) відзначається: наявністю релевантних антисистемних партій (тих, що дотримуються екстремістської ідеології), боротьбою за владу шести і більше партій, значною ідеологічною дистанцією між партіями, існуванням двосторонньої деструктивної опозиції (зліва і справа), наявністю однієї або кількох партій, що займають положення «центру» і завдяки саме цьому володіють «урядовим потенціалом» [132, с. 240–243].

Так звані атомізовані системи характеризуються: наявністю багатьох політичних партій або їх повною відсутністю; наявністю легальних позасистемних партій [272, с. 24]. Політичні партії нечисленні і не впливові. Уряд формується, як правило, на позапартійній основі або на основі широкої коаліції, демократичним або авторитарним політичним режимом. Атомізована система найменш стабільна й ефективна серед усіх інших партійних систем. На стан і тенденції розвитку партійних систем безпосередньо впливає держава за посередництвом механізмів інституціоналізації політичних об'єднань і виборчого законодавства. Так само має місце і зворотна залежність. Межі між різними типами партійних систем досить прозорі [272, с. 35].

Заслугує особливої уваги питання про вплив політичних партій на механізм стримувань і противаг залежно від форми правління. Усі форми правління, що існують у світі, мають і своїх прихильників, і опонентів. Але вони не можуть існувати без народної довіри. Народну довіру президентам, урядам, парламентам покликано забезпечити політичні партії. Взаємодіючи між собою, між інститутами громадянського суспільства та органами влади, політичні партії створюють сприятливі умови для певної форми правління в конкретній країні.

Партійний характер формування та діяльності уряду, президента за парламентських та змішаних режимів виявляється через конкретний механізм представництва партій у кабінеті та висування кандидата на вищу посаду в державі.

У політико-правовій теорії республіканські форми правління різняться, головню, тим, який із вищих органів держави – парламент чи президент – формує уряд (має прерогативи у формуванні) й односторонньо (переважно) спрямовує його

діяльність, і перед ким – парламентом чи президентом – уряд несе відповідальність. Тож у кваліфікації форми правління визначальним моментом є правовий і політичний статус виконавчої влади, який розкривається за допомогою визначення місця його в системі стримувань і противаг.

За президентської системи правління президент є і главою держави, і головою уряду, а виконавча влада формується позапарламентським шляхом – через призначення членів уряду президентом незалежно від партійного представництва в парламенті. Демократичність влади забезпечують політичні партії як колегіальний орган вироблення державної політики, яку впроваджує президент. В іншому випадку президентська влада перетворюється на одноосібне авторитарне правління. Посада президента дуалістична за своїм характером. З одного боку, президент – глава держави і представник усього народу, з іншого – обстоює партійний політичний вибір [273, с. 810–811].

Кожна країна світу, де застосовується президентська форма правління, має свою специфіку, що залежить від багатьох чинників, зокрема стану розвитку політичних партій та інтенсивності їх діяльності в цих країнах.

Варто зазначити, що деякі вчені розглядають президентську систему правління як внутрішньо нестабільну тому, що об'єднання, які виступають проти правлячої партії, можуть вважати себе маргіналізованими і намагатися підірвати легітимність президентської влади. Адже за президентських систем багатопартійну демократію підтримувати набагато важче, ніж двопартійну.

У тому випадку, коли партія президента становить меншість, надзвичайно важко ефективно організувати управління державними справами. За президентської моделі методи компромісу, переговорів і поділу влади відіграють провідну роль у відновленні демократії (Колумбія, Венесуела, Бразилія). Для компромісу потрібна політична воля, якої бракує українським політикам [271, с. 293].

У латиноамериканському варіанті інститут президентства домінує над іншими, що частково спричинено слабкістю політичних партій у цих країнах, їх декоративністю та нерозвиненістю.

Афро-азіатська модель президентської форми правління вирізняється авторитаризмом, який часто набуває рис диктаторства, де лідер поєднує посади

глави держави, голови уряду і керівника правлячої партії [274, с. 11]. Окремі країни пострадянського простору тяжіють саме до такої моделі.

Водночас слід наголосити на тому, що багатопартійність суттєво перевтілює структуру президентського режиму: вона поглиблює його особистісний характер. За дуалістичного режиму партії досить потужні, щоб утримувати президента в певних межах – він виступає радше як лідер однієї з них, ніж незалежний кандидат. За багатопартійного режиму навпаки – особа президента стоїть над багатьма партіями. Належність до однієї з дрібних і невливових партій не додає авторитету першій особі в країні, оскільки жодна з партій не здатна одноосібно управляти державою. У такій ситуації парламентська більшість є результатом міжпартійних альянсів. Але особу президента висуває впливова партія, лідером якої він є.

«Партійне питання» у країнах з парламентською формою правління – це питання першорядної значимості, оскільки ефективне функціонування державного механізму здійснюється у них лише тоді, коли суспільство має досить високий рівень політичної організації. Обов'язково типовою рисою парламентських форм правління взагалі та республік зокрема є те, що одним з головних елементів політичної системи країн з такою формою державного правління є політична партія [275, с. 195]. Політичні партії відіграють провідну роль у формуванні парламентів, а їх парламентські фракції – в утворенні виконавчих органів та здійсненні державної влади. Уряд, за номінальною участю глави держави, формується парламентом (нижньою палатою) з обов'язковим урахуванням позиції політичної партії або коаліції партій, котрі мають більшість у законодавчому органі [276, с. 164]. Якщо в державі немає монарха або президента, то парламент затверджує або керівника уряду і за його поданням склад уряду, або тільки главу уряду, який згодом одноосібно формує уряд. Якщо в державі є монарх або президент, то він підтверджує кандидатуру глави уряду, але це лише формальний акт, оскільки кандидатуру керівника уряду реально затверджує парламентська більшість.

Натомість у парламентській моделі діє відмінна від президентської система стримувань і противаг. За такої системи уряд несе відповідальність перед парламентом, парламент має право висловити недовіру уряду, що фактично означає

його відставку. У визначених ситуаціях сам парламент може бути розпущений, наприклад, якщо не сформована парламентська більшість, або парламент не здатний сформувати уряд, чи коли парламент із-за внутрішніх суперечностей недієздатний.

Серед ознак системи стримувань і противаг, характерних для парламентських республік, виокремлюють такі: здійснення повноважень глави держави (президента) і глави уряду різними особами; обмеженість повноважень глави держави і водночас передання реальної компетенції у сфері виконавчої влади урядові та його главі; формування уряду парламентом за участю глави держави, яка є переважно майже номінальною; формальна політична відповідальність уряду (колективна та індивідуальна) перед парламентом; право глави держави розпустити парламент, яке, як правило, ефективно контролює уряд; фактичним центром здійснення державної влади завжди є не представницький орган, а уряд; різні терміни повноважень ключових органів державної влади.

Аналіз системи стримувань і противаг у країнах з парламентською формою правління дає змогу стверджувати, що всі важелі реальної влади мають керівники політичних партій, яким належить більшість місць у парламенті. Водночас сам парламент виступає в ролі своєрідного механізму, за допомогою якого політика правлячої партії або партій офіційно оформляється. Суто партійним характером тут наділений і уряд, глава якого очолює партію парламентської більшості або, у випадках утворення коаліційного уряду, є лідером чи входить до складу керівництва однієї з партій правлячої коаліції. У типово континентальній парламентській системі центр протистояння переміщується із взаємовідносин між виконавчою і законодавчою гілками влади на відносини між партіями.

Однією із сучасних форм державного правління в розвинених країнах є так звана змішана республіканська форма, або, враховуючи різноманітність конкретних форм, змішані республіканські форми правління, які нерідко називають парламентсько-президентськими (президентсько-парламентськими) або, що не зовсім вдало, напівпрезидентськими республіками. Типовою ознакою змішаних форм правління є сполучення рис президентської і парламентської республік. Змішана форма правління не має стійких типових рис, як парламентська і

президентська республіки, а в різних країнах істотно відрізняється. Її головна риса – подвійна відповідальність уряду перед президентом і перед парламентом.

Сутність тієї чи іншої змішаної форми правління визначається не арифметичними підрахунками якостей, що відрізняють її від інших сучасних форм. Найважливішим є співвідношення конституційних і реальних повноважень у сфері виконавчої влади, якими наділені президент і прем'єр-міністр. За таким критерієм окремі країни зі змішаною республіканською формою правління мало чим відрізняються від парламентських чи президентських республік. Конституції більшості відповідних держав припускають можливість своєрідного «дрейфу» форми правління в межах зміни співвідношення повноважень між президентом і прем'єр-міністром.

У країнах зі змішаною формою правління уряд має значно більшу незалежність від глави держави, оскільки він спирається на парламентську більшість (партійну більшість), прем'єр і кабінет міністрів загалом керують виконавчою владою, уряд відповідальний перед парламентом. Незважаючи на це, все-таки президент за цієї системи має низку повноважень, що дає йому змогу впливати на політику уряду. Але в усіх країнах він є лідером політичної партії, яка організовує йому виборчу кампанію та розробляє стратегію суспільного розвитку. Одержавши владу, президент втілює політичну програму своєї партії у життя.

Специфікою пострадянських країн зі змішаною формою державного правління є те, що прем'єр-міністра може бути звільнено з посади за рішенням президента. Крім цього, президент може звільняти на власний розсуд й інших членів уряду. Уряд має складати повноваження перед новообраним президентом. Тим самим акцентується увага на підконтрольності й фактичній підпорядкованості уряду президентові.

З-поміж характерних ознак системи стримувань і противаг, властивих країнам зі змішаною формою правління, виокремлюють такі: обрання президента та парламенту на загальних виборах; право президента розпустити парламент; широке коло спільних повноважень президента та парламенту країни, передусім установчих (формування уряду, судової гілки влади), контрольних (подвійна відповідальність

уряду – і перед президентом, і перед парламентом); вкрай обмежені можливості відправити президента країни у відставку (досить складна процедура імпичменту); право відкладального вето президента країни; контрасигнування актів президента країни главою уряду або профільним міністром; двопалатна структура парламенту і у федеративних державах, і в багатьох унітарних за типом територіального устрою країнах.

Конституція України від 28 червня 1996 р. закріпила президентсько-парламентську форму правління. Існує переконання, що «змішана» модель дозволить поєднати переваги президентської (неперервність виконавчої вертикалі, можливість швидкого ухвалення і втілення рішень виконавчою владою) та парламентської (відповідальність уряду перед парламентом, ідентифікація політичних сил, відповідальних за стан справ у державі) моделей. Проте Конституція України не містить ретельно відпрацьованого механізму вирішення протиріч і розбіжностей між окремими гілками влади, механізму їх узгодженого функціонування.

Система поділу влади й взаємодії її структурних елементів в Україні має загалом асиметричний і незбалансований характер з очевидними переважаннями повноважень і домінантної ролі Президента України у вирішенні державних справ і з функціональними обмеженнями інших гілок влади на користь Глави держави.

З уваги на встановлену Конституцією України республіканську форму державного правління змішаного, президентсько-парламентського типу, яка закономірно пов'язана з так званим дуалізмом виконавчої влади, слід зазначити, що в основу управлінської вертикалі покладена модель «складного центру» [277, с. 49], який складається з двох функціонально поєднаних суб'єктів – Президента та Кабінету Міністрів України. Специфічність цієї моделі полягає насамперед у відношенні цих суб'єктів до гілки виконавчої влади: якщо уряд входить до неї як окрема структурна ланка системи органів, то Президент – через певний обсяг своїх повноважень у сфері виконавчої влади.

Науковці висловлюють думку, що перелік повноважень Президента України щодо органів виконавчої влади створює враження, що для Президента конституційно визначено всеохопні функції та повноваження у сфері виконавчої

влади і що саме він реально повинен очолити цю гілку державної влади [278, с. 45], з чим важко не погодитися. Адже навіть у Законі України «Про Кабінет Міністрів України» міститься положення про те, що програма діяльності Кабінету Міністрів України базується на передвиборчій програмі Президента України [279]. Натомість зв'язок між програмними засадами парламентської коаліційної більшості та Програмою діяльності уряду ніде не простежується.

Фахівці стверджують, що дуалізм виконавчої влади є радше позитивною, аніж негативною характеристикою її організації, оскільки виступає запобіжником виявів узурпації влади і Президентом, і партійною більшістю у представницькому органі, привносить елементи взаємоконтролю між главою держави й очільником уряду, у підсумку слугуючи підконтрольності влади суспільству [9, с. 201]. Не варто забувати, що такий стан речей потребує і законодавчих актів, які встановлюють обов'язкові механізми взаємодії вищих органів державної влади у здійсненні їхніх сумісних повноважень, і високого рівня політико-правової культури державних посадовців.

Під час запровадження в Україні змішаної форми правління не було враховано того, що така форма правління не надає переваги ні Президенту України, ні Парламенту, що вона призводить до утворення нетривкої й відносної рівноваги між ними, за якої жодна зі сторін не мала вирішальних повноважень. Фактично в Конституції України було закріплено механізм протистояння Глави держави та законодавчої гілки влади.

Нині частково вдалося зменшити виникнення суперечностей і конфліктів у відносинах між гілками влади, запровадивши пропорційну виборчу систему. Остання дала змогу певній політичній силі одержати більшість у парламенті та посаду глави держави. Така ситуація спричинила повне стирання конституційного поділу влади.

Безсумнівно, будь-яка держава потребує сильної виконавчої влади. Водночас демократична держава повинна мати парламент, який здатний відстоювати інтереси соціальних верств і груп населення, здійснювати контроль над урядом. Провідниками інтересів соціальних прошарків і груп населення є політичні партії.

Отже, від їх зрілості та дієздатності залежить парламентська дієвість, а відповідно і дієздатність виконавчої гілки влади.

Нині складовими частинами системи стримувань і противаг, передбаченими Конституцією України, є: право Президента України припинити повноваження Верховної Ради України; можливість усунення Президента України з поста в порядку імпічменту; право вето Президента України на етапі промульгації закону; право Верховної Ради України прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України, наслідком чого є його відставка; діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; формування складу Конституційного Суду України Президентом України, Верховною Радою України, з'їздом суддів України тощо.

Відповідно до вказаних положень зазначимо, що однією з ознак форми правління держави є правове регулювання взаємодії політичної партії з урядом. У парламентських державах і багатьох державах зі змішаною формою правління політичні партії відіграють вирішальну роль у формуванні уряду, його відносинах з главою держави і парламентом [277, с. 252–253].

Доцільно проаналізувати механізми стримувань і противаг, адже політичні партії набувають, певною мірою умовно, «установчих функцій». Ідеться про те, що партії беруть безпосередню участь у формуванні уряду, передусім через розподіл кадрових квот (у разі формування коаліційного уряду); межі впливу партії (фракції, яка входить до проурядової коаліції) на міністра, посада якого є квотою відповідної партії; основні засади ротації членів уряду в разі зміни конфігурації парламентської більшості.

Формування і функціонування державного апарату залежно від виключної волі політичних партій приховує в собі певну небезпеку для демократії. Виконання партіями ролі посередників між суспільством і державою надає їм певні переваги і, відповідно, може бути використане ними у своїх корпоративних інтересах [280, с. 38].

На небезпеку концентрації державної влади в руках правлячої партії сьогодні звертає увагу багато науковців. У сучасній парламентарній системі партія, що перемогла на виборах, підпорядковує своєму впливу і законодавчу, і виконавчу

гілки влади. Внаслідок цього «вона через партійне керівництво може «об'єднати» гілки влади і створити єдиний центр з ухвалення рішень [281, с. 105].

Отже, зовсім недавно саме на партії покладалася роль «сполучної ланки» державного апарату, у літературі дедалі частіше лунають вигуки здивування й обурення з приводу надмірної могутності партій у сфері державної влади. Покликані бути стримувальним державну владу чинником, партії здатні стати тією силою, для запобігання «переваги» яких над державою потрібні спеціальні засоби.

Показником певної концентрації влади виступає фактична відсутність альтернативної опозиції. Тому особливої ваги щодо цього набуває питання про парламентську опозицію. Основними її завданнями (цілями) є: обстоювання та захист інтересів суб'єктів опозиційної діяльності через забезпечення участі у здійсненні парламентського контролю; критичний аналіз дій правлячої більшості; виявлення та викриття недоліків у державній політиці; оприлюднення й обґрунтування критичних оцінок діяльності глави держави або уряду; вироблення альтернативи офіційному політичному курсу; напрацювання і внесення на розгляд парламенту (або його палат) альтернативних рішень щодо соціально-економічного та політичного життя суспільства; забезпечення стабільності соціальних відносин через виявлення та відстоювання інтересів меншості серед виборців.

Відповідно до вказаних цілей можемо визначити функції парламентської опозиції: розроблення альтернатив політиці правлячих сил з метою забезпечення балансу влади; здійснення контролю над урядом і керованими ним органами управління; критика урядової програми; формування «тіньового кабінету» на випадок заміни уряду чи інших відповідних політичних структур; мобілізація на свій бік громадської думки певних прошарків населення; інформування виборців про свою діяльність і перебіг політичного процесу; підготовка та добір кадрів, їх презентація в парламенті [282, с. 53].

Нині опозиція, виконуючи свої завдання критики та контролю влади, забезпечує її баланс і є невіддільною складовою частиною демократичної, правової держави.

Дійсність засвідчує, що українська парламентська опозиція не виконує названих функцій, а радше зацікавлена у дестабілізації політичної ситуації в країні. Вона сповідує принцип «що гірше країні – то краще нам» [271, с. 254].

Інституціоналізована опозиція в державі з парламентською формою правління діє в межах законодавчого органу, і основними її суб'єктами виступають політичні партії. Відносини між владою й опозицією чітко окреслені і виникають між двома основними політичними силами, що пройшли до парламенту.

У країнах із президентською та змішаною формами правління відбувається розподіл владної й опозиційної сил на кількох рівнях, враховуючи виконавчу і законодавчу гілки влади, проурядову партію та партію опозиції, фракційну більшість різних палат парламенту. Єдине джерело опозиції неможливо визначити.

Системна опозиція, що працює в парламенті, виконує важливу функцію акумуляції соціального, економічного, політичного незадоволення громадян офіційним політичним курсом, переводить його у площину політичних відносин, де його й нейтралізує.

На інституціоналізацію політичної опозиції впливають: форма державного правління, партійна система, виборча система, структура законодавчого органу, політична і правова культури суспільства. Партійна і виборча системи тісно взаємопов'язані. За двопартійної системи статус опозиції одержує друга сила за результатами виборів. За багатопартійної системи опозицією стає політична партія або кілька з них, які не увійшли до правлячої коаліції.

Однією з нових світових тенденцій правової інституціоналізації політичних партій є відведення особливого правового статусу опозиційним партіям. Цей статус визначається не тільки конституцією або загальними законами про політичні партії, а й спеціальними законами про правовий статус опозиції. Законодавчо визначається саме поняття опозиції, розрізняють позапарламентську та парламентську опозиції. Частково це питання вирішується в Законі України «Про політичні партії в Україні», зокрема у ст. 12 зазначено, що політичним партіям гарантується свобода опозиційної діяльності [110]. Питання правової інституціоналізації парламентської більшості й опозиції стає щораз актуальнішим для України. Адже це дасть змогу

зробити крок уперед у напрямі зміцнення політичних партій та їх становлення як повноцінного інституту громадянського суспільства (опозиція) та політичного інституту (правляча більшість). Питаннями правової інституціоналізації парламентської опозиції законодавці почали опікуватись 1998 р. Про це свідчить напрацьована база законопроектів: «Про організовану політичну опозицію» (Ю. Тимошенко, О. Єльяшкевич), «Про парламентську опозицію» (В. Філенко), «Про політичну опозицію у Верховній Раді України» (В. Коваль), «Про парламентську більшість та парламентську опозицію» (президентський проект закону), «Про політичну опозицію» (Г. Крючков, С. Гуренко), «Про парламентську більшість та опозицію» (Р. Зварич), «Про парламентську більшість та парламентську опозицію у Верховній Раді України» (С. Гавриш, К. Ващук, О. Карпов), «Про парламентську опозицію» (С. Правденко), «Про опозиційну політичну діяльність» (Р. Богатирьова), «Про парламентську опозицію» (Ю. Тимошенко) тощо [271, с. 260].

Утім досі народні обранці не вирішили питання інституціоналізації опозиції, що є виявом подвійних стандартів української політики. Складається враження, що ніхто не хоче чесної гри за правилами. Чітке законодавче визначення суті опозиції, її функцій, механізмів діяльності дасть змогу громадянам України розширити канали участі в політичній діяльності та сприятиме функціонуванню відкритого політичного дискурсу.

Отже, парламентська опозиція в системі стримувань і противаг між органами державної влади і багатопартійною системою виконує функцію своєрідної з'єднувальної ланки та водночас реалізує той механізм, який закладений у цій системі. В. Бабкін зазначає, що система стримувань і противаг є важливим інструментом діяльності для опозиції [283, с. 197].

Послідовне і гарантоване здійснення принципу поділу влади здатне нейтралізувати «всевладдя» окремої партії в державному апараті, причому на всіх трьох рівнях поділу влади: по горизонталі, по вертикалі, у розподілі сфер публічного і приватного права. Роль противаги партії в парламенті А. Шайо вбачає в обраній в інший час і за іншими виборчими принципами другій палаті; у федераціях – у наявності сильних суб'єктів федерації; «але передусім і в державі будь-якої форми – в конституційному суді, що зберігає політичне співвідношення сил» [281, с. 105].

Натомість система стримувань і противаг містить елементи, які спроможні запобігти зосередженню всієї повноти влади в руках однієї партії. Цьому покликано сприяти передусім різні терміни повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади, а також незбіжність дат виборів до їх органів. Доцільно запровадити верхню палату в парламенті, яка допоможе запобігти ухваленню політизованих рішень нижньої палати та законодавчо закріпити статус парламентської опозиції. Такі складники механізму стримувань і противаг забезпечують можливість того, що рівновага інститутів влади слугуватиме взаємообмеженню впливу партій і зменшенню можливостей переплітання їхніх позицій.

Нарешті, за спостереженнями зарубіжних дослідників, знизити вплив партій на державний апарат здатні такі чинники, як піднесення альтернативних політичних рухів; зростання впливу лобі, що відстоює справжні громадські інтереси; атомізація, дроблення парламенту [284, с. 377].

Отож інтереси та напрями діяльності партій охоплюють різноманітні сфери державного життя. Маємо погодитися з А. Мішиним у тому, що «будучи інтегральною... частиною... політичної системи... правлячі політичні партії результативно впливають на діяльність усіх складових елементів системи «стримувань і противаг» [262, с. 168].

Зрозуміло, проблема місця і ролі політичних партій у поділі влади має різне значення для держав зрілої демократії і тих, що тільки нещодавно стали на шлях демократичного розвитку. Якщо для останніх вирішальне значення мають становлення і розвиток справжньої багатопартійності, то для держав розвиненої демократії ця проблема актуальна з позицій запобігання надмірному і виключному впливу партій на державний апарат і пошуків альтернативних форм виявлення й реалізації волі громадян.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати, що поділ влади, наявність дієвої системи стримувань і противаг між її гілками – це критерій розвиненості права, ознака демократичної, правової держави. За умов демократії розмежування гілок влади здійснюється за допомогою правових інструментів так, щоб кожна з них виконувала лише свою функцію, а сукупно виконували функцію обмеження кожної

зі сфер влади. Роль політичних партій у реалізації механізму стримувань і противаг пов'язана насамперед із забезпеченням стабільності діяльності державних інститутів, запобіганням можливому деструктивному протистоянню між гілками влади. У цьому контексті постає низка теоретико-методологічних і практичних проблем, які потребують правового вирішення. Вироблення зазначеного механізму залишається актуальним завданням правової науки. У цьому аспекті видається особливо важливим внесення в перспективі поправок і доповнень до Основного Закону України, які нормативно оформили б таку систему стримувань і противаг, таку структуру механізму влади, за якої баланс влади був би чітко розподілений і кожна гілка влади мала б нормативно визначені можливості для взаємного контролю. Забезпечення такого механізму значною мірою залежить від розвитку партійної системи України. Тож система розподілу влади і партійна система як механізм стримувань і противаг підтримують та доповнюють одна одну, захищають політичну владу від узурпації одним органом держави або однією партією.

3.3 Політичні партії у процесі модернізації політичної системи України: проблеми та перспективи

У сучасних умовах в Україні відбувається процес становлення демократичної політичної системи. Нині у вітчизняній науковій літературі немає цілісного дослідження динаміки політичних процесів, які відбуваються в нашій країні. Тому в контексті нашого дослідження доцільно розглянути основні етапи модернізації політичної системи України, а також проаналізувати роль політичних партій у цьому процесі.

За роки незалежності у вітчизняній політичній системі відбулися істотні зміни, що полягали в переході від директивної комуністичної ідеології, політико-державного моноцентризму до визнання на конституційному рівні свободи політичної діяльності та реальної багатопартійності, до цілком реального впливу партій на формування державної влади.

Першим етапом становлення політичної системи українського суспільства вважається період з 1990 р. до 1991 р., змістом якого стала боротьба за незалежність. Політичні зміни відбувалися еволюційним шляхом. Визначальними подіями цього періоду було юридичне закріплення державності України, визначення її міжнародно-правового статусу та формування органів влади. Перші кроки в цьому напрямі – це ліквідація монополії формування державної політики з боку КПРС через скасування ст. 6 Конституції УРСР.

Другим етапом формування конституційних основ політичної системи України є період з 1991 р. по 1994 р. Історичними здобутками цього етапу, на нашу думку, є запровадження демократичних інститутів влади – парламентаризму й інституту президентства; створення умов для появи багатопартійності як інституту громадянського суспільства; зародження засад місцевого самоврядування; зародження та розвиток конституційного процесу. Правовим підґрунтям діяльності партій на цьому етапі стали Конституція УРСР (зі змінами від 24 жовтня 1990 р.) [285] та Закон «Про об'єднання громадян» (1992) [109]. Зокрема, ст. 49 Конституції УРСР проголошувала право громадян на об'єднання в політичні партії, яким гарантувались умови виконання статутних завдань; ст. 7 надавала партіям, громадським організаціям і рухам право через їх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах «брати участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами» [285]. Партії створювалися переважно «знизу», як оформлення громадських ініціатив, і, як правило, мали чіткі ідеологічні засади. Беручи участь у виборах, партії мали право висувати своїх кандидатів. Вплив бізнес-структур на партійну систему був незначним, проте після парламентських виборів 1994 р. почав набувати інтенсивнішого характеру.

Третій етап формування політичної системи тривав з 1994 р. по 2004 р. Цей період характеризується ухваленням низки законів, які вибудували «кістяк» політичної системи, зокрема Основний Закон держави. Ухвалена 28 червня 1996 р. Конституція України не містила чіткого визначення встановлюваної в країні форми правління, однак згідно з визначеними у ній статусом та повноваженнями органів державної влади її можна було зарахувати до президентсько-парламентської.

Встановлення такого «симбіозу» було зумовлено співвідношенням політичних сил на момент прийняття конституції та фактором запозичення європейського зарубіжного досвіду [286, с. 105–106].

Згідно з Конституцією Президент отримав повноваження одноосібно призначати Прем'єр-міністра України, членів уряду, керівний склад центральних органів виконавчої влади, призначати і звільняти керівників місцевих органів виконавчої влади. Проте Венеціанська комісія зазначила, що «хоча Конституцією запроваджується сильна виконавча влада під керівництвом потужного Президента, присутні стримування і противаги, що має запобігти зверненню до авторитарних рішень» [287]. При цьому в умовах несформованої партійної системи України і, внаслідок цього, неструктурованості Верховної Ради Президентові упродовж другої каденції вдалося суттєво розширити свої повноваження в межах конституційної моделі.

Отже, на практиці Конституція 1996 р. призвела до концентрації влади в руках Президента і до постійної конфронтації між законодавчою та виконавчою гілками влади, політичних сил та політико-економічних угруповань, чий інтереси вони обстоювали, та до особистих протистоянь. Боротьба за владу між різними органами держави загострилася після проведення Всеукраїнського референдуму 2000 р., на який було винесено обговорення таких положень: розширення підстав для розпуску Президентом парламенту; обмеження депутатської недоторканності; зменшення числа народних депутатів; запровадження двопалатного парламенту.

Потрібно зазначити, що модель влади за редакцією Конституції 1996 р. виявилась досить ефективною. Вона забезпечувала виконання прийнятих главою держави управлінських рішень. Однак ця ефективність істотно знижувалася за умов, коли проведення урядом певної політики чи реалізація ухвалених політичних рішень були неможливі без законодавчого оформлення. Ставлення парламенту до законодавчих ініціатив уряду значною мірою залежало від ситуативних чинників і далеко не всі урядові пропозиції набували вигляду законів [288, с. 70].

На цьому етапі на розвиток політичної системи та діяльність політичних партій в Україні позитивно вплинули конструктивні зміни в законодавстві про

політичні партії. Помітною подією в суспільному житті було прийняття Законів України «Про політичні партії в Україні» та «Про вибори народних депутатів України» (у частині запровадження мажоритарно-пропорційної виборчої системи), реалізація яких сприяла формуванню та розвитку політичних партій. Характер утворення партій, порівняно з попереднім етапом, суттєво змінився. З'явилися перші «партії влади», для створення яких були використані структури державного апарату. У процесі партійного будівництва значно підвищується активність бізнес-структур, що великою мірою сприяло зміні конфігурації партійної системи, зокрема утворенню в ній полюсу центристських партій. Помітну кількість партій, створених упродовж етапу, можна вважати «особистими проектами» окремих політиків, зокрема бізнесменів [289, с. 20].

На жаль, суспільна практика виявила недосконалість наявної моделі державної влади. Тому постала необхідність реформувати політичну систему України з метою оптимізації системи державної влади й усунення суперечностей і конфліктів між її гілками.

Четвертий етап реформування політичної системи тривав з 2004 р. по 2010 р. Для нього характерне було запровадження пропорційної системи виборів до Верховної Ради та більшості органів місцевого самоврядування й ухвалення 8 грудня 2004 р. Закону України № 2222–IV «Про внесення змін до Конституції України» [290]. У результаті конституційних і законодавчих змін, партії стали єдиним механізмом формування Парламенту та більшості органів місцевого самоврядування, одержали максимальні можливості для реалізації власних політичних програм на загальноукраїнському та місцевому рівнях.

Конституційні зміни надали потужний імпульс для трансформації української політичної системи від президентсько-парламентської системи до більш парламентської [287]. Політична реформа створила передумови для вирішення низки принципово важливих на цьому етапі розвитку політичної системи України завдань державотворення. Вона запроваджує парламентсько-президентську форму правління через посилення установчих та кадрових функцій представницького органу, обмежує відповідні прерогативи Глави держави, закріплює парламентський спосіб формування Уряду, створює адекватніші режимові парламентаризму умови

досягнення функціональної самостійності і збалансованого положення в системі стримувань і противаг Кабінету Міністрів України. Реформа суттєво обмежила установчі повноваження Глави держави на користь представницького органу, зокрема в урядовій сфері, та можливості Президента України визначати зміст діяльності Кабінету Міністрів України, чим організаційно забезпечила посилення позицій Уряду. Однією з найсуттєвіших переваг нової моделі організації механізму влади було те, що вона, за достатньої стабільності конфігурації партійних сил у Парламенті, дозволяла забезпечити чітку, прозору ідентифікацію виборцями політичної сили, що відповідальна за державну політику (а отже, за стан справ у країні), а відтак – можливість свідомого вибору між різними політичними силами під час виборів.

Взагалі інституціональні характеристики конституційної моделі 2006–2010 рр. ставили її дієдатність у сильну залежність від узгодженості політичних позицій глави держави та уряду і парламентської коаліції більшості. Модель могла б бути цілком дієдатною за умови, коли Президент і парламентська більшість виступали б представниками однієї політичної сили або, належачи до різних політичних сил, мали б спільні погляди на розвиток держави. Однак більшість часу конституційна модель існувала в умовах коабітації, коли Президент і парламентська більшість були в опозиції одне до одного, що й спричинило, по суті, перманентну політичну кризу.

Конструкція реформованої політичної системи мала створити запобіжники від авторитарних тенденцій, головним ініціатором яких був Президент. Запроваджена реформою конструкція влади концептуально відповідає парламентсько-президентській республіці: унеможлививши надмірну концентрацію повноважень в особі глави держави, реформа зосередила основний обсяг владних важелів у руках партійно-політичних сил, що становлять коаліційну більшість у представницькому органі. Однак режим парламентаризму – це привілей для політично структурованих суспільств із розвиненою партійною системою та усталеними традиціями демократії, що, зокрема, виражається у здатності владарюючих політичних партій до співпраці [291, с. 233]. Тому утвердження парламентсько-президентської форми правління в Україні супроводжувалося суттєвими труднощами, оскільки така форма

правління, як «правління партій», може реально функціонувати лише за умови існування сформованої та стабільної партійної системи.

Необхідно констатувати, що більшість політичних партій в Україні нечисельні, не мають широкої соціальної бази, не справляють серйозного впливу на політичне життя України і повноцінно не виконують належних їм, як політичним партіям, функцій. Отже, конституційна реформа від 8 грудня 2004 р. надала політичним партіям статусу визначальних суб'єктів державно-політичного життя країни. Однак, з огляду на нерозвиненість самого інституту політичних партій, «правління партій» обернулося не посиленням комунікації державної влади із соціальними групами, а використанням повноважень органів державної влади в корпоративних інтересах політичних угруповань.

На жаль, модифікована форма правління не запровадила дієвого механізму вирішення суперечностей і розбіжностей між окремими гілками влади, механізмів їх узгодженого функціонування. Фрагментарність і непродуманість внесених до Конституції України поправок, які приймалися у ситуації масштабної за своєю глибиною політичної кризи і які є результатом «критичного компромісу», залишили відкритими низку питань щодо практичного здійснення нової системи поділу влади і, на нашу думку, поставили під сумнів ефективність запровадженої форми правління загалом. Наслідком конституційних змін 2004 р. стало розбалансування системи державної влади в Україні, що призвело до перманентного загострення протистояння між органами державної влади в країні та системної політичної кризи.

До того ж конституційні зміни були прийняті дуже швидко і з процедурними порушеннями. Це було зазначено в рішенні Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 р. щодо неконституційності змін до Основного Закону, ухвалених у 2004 р. [292].

Слід зазначити, що важливою подією цього етапу розвитку політичної системи України стали президентські вибори 2010 р., що означали не лише формальну зміну влади, а й її консолідацію та стабілізацію. Глава держави, керівництво уряду, парламентська більшість, більшість у значній частині обласних

та міських рад є представниками однієї політичної партії і не мають принципових суперечностей у баченні перспектив розвитку країни.

На наш погляд, причинами відносно невдачі політичної системи розглянутого періоду була низка чинників, з-поміж яких: відсутність повноцінної партійної системи, недосконалий поділ влади, недостатня розвиненість громадянського суспільства, несприятливі для демократичного розвитку складові вітчизняної політичної культури.

Наступний етап у реформуванні політичної системи розпочався з 30 вересня 2010 р. Конституційний Суд скасував конституційну реформу 2004 р. і країна повернулася до Конституції зразка 1996 р., а політична система країни – до президентсько-парламентського формату. Отже Україна, рухаючись у бік парламентаризованих форм державного правління, зробила радикальний крок у зворотному напрямку, тобто на користь президентської форми державного правління [286, с. 107].

Рішення Конституційного Суду України внесло визначеність у питання щодо напрямів розвитку політичної системи – відновлено президентсько-парламентську форму правління. Відбулося повернення до зрозумілої та більш дієвої – якщо давати інтегральну оцінку за весь період її існування – конфігурації відносин між Президентом, Верховною Радою та Кабінетом Міністрів.

Однак Конституційний Суд дав оцінку лише способу, у який було ухвалено конституційні зміни 2004 р., вказавши на процедурні порушення ухвалення. Зміна конституційної моделі через судові рішення, а не в результаті широкого суспільного обговорення і консенсусного рішення політичних еліт, залишає, по суті, відкритими питання якості і нещодавньої парламентсько-президентської, і «нової старої» президентсько-парламентської форм правління, а також того, якою має бути сучасна політична система України. Від часу проголошення незалежності постійно виникають дискусії про доцільність запровадження тієї чи іншої форми правління, але зупинитись на чомусь конкретному політикум не може. Можливо, це пов'язано з недосконалістю політичних інститутів, зокрема політичних партій. Проаналізувавши політичний процес та його специфіку в Україні, потрібно відзначити величезну роль у ньому саме

політичних партій. Проблема полягає в неспроможності вітчизняних політичних партій забезпечити ефективне функціонування певної форми правління в Україні.

Отже, необхідність подальшого реформування політичної системи країни та зміни Конституції України очевидна. Конституційні зміни 2010 р. не дали відповіді на виклики сьогодення, оскільки лише реанімували (з певними змінами) модель влади, що існувала упродовж 1996–2006 рр., і, що найголовніше, адекватність якої новим викликам розвитку країни аж ніяк не є очевидною. Сучасну політико-правову ситуацію можна розглядати як своєрідну паузу, яка дає змогу розвести в часі вирішення питань забезпечення дієздатності політичної системи України. Конституція 1996 р. може стати тією політико-правовою моделлю, від якої слід відштовхуватися під час модернізації політичної системи країни.

Проаналізувавши основні етапи модернізації політичної системи України і роль політичних партій у цьому процесі, зауважимо, що системними вадами президентсько-парламентської форми правління, які виявилися з 1996 р по 2006 р. і які ще можуть виявитися в найближчому майбутньому, є такі: відсутність інституціональних передумов для формування стійкої більшості в парламенті; дублювання керівництва виконавчою владою; розмитість сфер відповідальності органів державної влади; недосконалість механізмів стримувань і противаг між главою держави, парламентом та урядом.

Окрім двох останніх системних вад президентсько-парламентської владної моделі 1996 р., для парламентсько-президентської моделі 2006 р. були характерні і такі недоліки, як: відсутність ефективних механізмів організації й діяльності коаліції депутатських фракцій зокрема та політично структурованого і відповідального парламенту загалом; суперечлива процедура формування, функціонування та відставки коаліційного уряду.

Отже, проведений аналіз дає змогу стверджувати, що президентсько-парламентській і парламентсько-президентській моделям державної влади властиві системні недоліки, які потрібно врегулювати під час подальшої роботи над побудовою в Україні стійкої політичної системи.

Сучасний етап реформування політичної системи об'єктивно потребує від державотворців подальшого розвитку ідеї розподілу функцій державної влади і зосередження їхніх реформаторських зусиль на чіткому розподілі повноважень між суб'єктами державної влади, державою та органами місцевого самоврядування. Водночас Президент України Віктор Янукович зазначив, що основними елементами нової стійкої політичної системи мають стати:

- сильний Президент, у якого є практичні важелі координації і контролю над реалізацією ключових питань реформ та стратегічного курсу держави;
- компетентний і політично структурований парламент із сильною більшістю та впливовою опозицією;
- відповідальна та професійна виконавча влада, у якій немає «недоторканих» міністрів чи глав адміністрацій [293].

Окрім того, разом з реформою інститутів державної влади потребує уваги і розвиток складових політичної системи, від яких безпосередньо залежить результативність модернізації політичної системи суспільства. Однією з основних причин невдачі попередньої конституційної моделі була нерозвиненість вітчизняної партійної системи. Політична реформа 2004 р. робила політичні партії ключовим суб'єктом політичного процесу. На жаль, українські партії виявилися не готовими до цієї ролі, дуже відстаючи від стандартів партійних систем країн розвинутої демократії за низкою параметрів: представництво інтересів соціальних груп, наявність стійкої суспільної підтримки, ідеологічна послідовність, розвинена внутрішньопартійна демократія, відтворення партійної еліти тощо.

При цьому слід зауважити, що незалежно від напряму та конкретного змісту подальших конституційних змін, рух України шляхом демократизації неминуче приводитиме до посилення ролі політичних партій у політичному процесі (у розвинених демократичних країнах саме партії є основними агентами політичного представництва суспільних інтересів). Тому важливою передумовою успішного демократичного розвитку політичної системи України є удосконалення партійної системи. Пріоритетними кроками державної політики мають стати: забезпечення прозорості фінансування партій, сприяння розвитку внутрішньопартійної демократії,

сприяння підвищенню дієвості партій, забезпечення прозорого державного і громадського контролю за додержанням партіями вимог профільного законодавства.

Позитивний вплив на функціонування політичної системи суспільства здійснює партійна система. Суттєвий імпульс розвитку партійної системи України надало прийняття Закону «Про вибори народних депутатів України» 25 березня 2004 р., який закріпив пропорційну виборчу систему. Перехід до пропорційної системи виборів має стимулювати формування в Україні потужних політичних партій, зорієнтованих на довгострокову політичну перспективу, на формування стійкої електоральної бази, популярність у загальнонаціональному масштабі, а зрештою – на утвердження принципу політичної відповідальності партій.

Водночас особливості розвитку партійної системи в Україні, низка тенденцій політичного життя 2007 р., події у Верховній Раді V скликання не дають підстав говорити про те, що політичні партії України стали повноцінними представниками та захисниками інтересів населення, яке делегувало їм владні повноваження. Перебіг політичних подій навколо формування більшості, організації роботи парламенту, масові явища депутатських переходів з однієї фракції в іншу, відсутність програмної й ідеологічної складової в діях політичних сил засвідчують певну невідповідність змісту діяльності парламентських партій тим завданням, які були на них покладені. Причини цієї невідповідності – інституційна слабкість політичних партій, їхня внутрішня недемократичність, відірваність партій від власних виборців, відсутність політичної і правової культури у відносинах між партіями, між більшістю і меншістю в парламенті тощо. Ці характеристики партійної системи України позначилися на змісті та результатах політичної кризи, що розпочалася одразу після завершення виборчої кампанії 2006 р.

Найнебезпечнішою з-поміж них названих причин є внутрішня недемократичність українських партій, які не тільки слабо зорієнтовані на інтереси своїх виборців, але часто у своїй діяльності не спираються й на волю рядових членів партії. Кадрове просування партійних активістів, як правило, повністю залежить від волі керівництва. Система формування списків кандидатів у депутати не є прозорою та відкритою.

Тісно пов'язаний із цією специфікою парламентських партій інший суттєвий недолік – яскраво виражена персоніфікація політичного життя в Україні. Щоправда, аналогічна тенденція простежується і в країнах розвиненої демократії, де ця тенденція врівноважується існуванням потужних партійних інституцій, на які спираються партійні лідери і від яких вони залежать. В Україні ж надмірна персоніфікація політичного простору є наслідком слабкості самих партійних інституцій, адже популярність партій сьогодні залежить здебільшого від популярності їхніх лідерів, оскільки виборець орієнтується не стільки на партію (її ідеологію, авторитет, діяльність), скільки на авторитет та вчинки її лідера. Одним із наслідків такого внутріпартійного авторитаризму є вкрай ускладнене просування нових партійних лідерів. Партії фактично не зацікавлені в наявності ініціативної середньої ланки та позбавлені внутріпартійної конкуренції. Натомість керівництво партійних структур заохочує особисту відданість рядових членів, проблема якої особливо гостро постала в умовах ескалації політичних конфліктів.

Майже в усіх політичних партій немає програмно-ідеологічних настанов, які відображали б інтереси основних соціальних груп. Відсутність необхідної суспільної бази партій зумовлена несформованістю соціальної структури суспільства, передусім недостатньою розвиненістю середнього класу, який в усталених демократіях становить суспільну основу діяльності політичних партій. Самі партії недостатньо послідовно орієнтовані на реалізацію власних програм. Партійні програми радше є деклараціями намірів, аніж стратегічним планом реформування держави. Інший показовий момент – задеклароване ідеологічне спрямування партії не завжди відповідає її реальній діяльності. Ідеологічний поділ політичних партій взагалі є часто досить умовним. Як наслідок, блокування та політичні об'єднання ґрунтуються переважно не на ідеологічній близькості, а на ситуативних інтересах, часто пов'язаних з явищами політичної корупції. Діяльність багатьох партій значною мірою підпорядкована політичному обслуговуванню потреб партійних лідерів і функціонерів, фінансово-промислових груп, а також певних прошарків адміністративно-господарського апарату. Зміцнення суспільної бази політичних партій, їхніх зв'язків з широкими верствами населення слід вважати одним з найважливіших і відповідальних завдань розвитку партійної системи в Україні.

Виявом незрілості вітчизняних партій є форми і методи політичної боротьби, які вони використовують, зокрема, в умовах політичної кризи. Ця боротьба досі не має своїх надійних правил. Незважаючи на постійні заклики парламентської опозиції і чітко виражену позицію громадськості, у Верховній Раді України так і не було ухвалено жодних вагомих рішень щодо унормування статусу політичної опозиції. Правове визначення статусу опозиційних партій має суттєвий вплив на демократичний характер розвитку партійної системи, оскільки створює фундамент для консолідації і внутрішньої інтеграції суспільства, сприяє виникненню вільної партійної конкуренції та запобігає формуванню привілейованих умов для окремих партій та політиків.

Отже, на підставі проведеного аналізу можемо стверджувати, що партії в Україні поки що недостатньо ефективно впливають на формування засад, напрямів та реалізацію державної політики; представляють інтереси громадян в органах влади; забезпечують політичними кадрами органи державної влади і місцевого самоврядування. Наявна фрагментарність партійної системи ускладнює свідомий вибір громадян і визначення суб'єкта політичної відповідальності.

Відсутність впливових загальнонаціональних політичних партій, які мають розгалужену регіональну мережу та тісно пов'язані зі своїм виборцем, створює суттєві перешкоди для реалізації ідеї політичної реформи, а також є джерелом суспільно-політичних криз.

Існує нагальна потреба у формуванні стратегії становлення в країні партійної системи європейського зразка, основою якої є потужні загальнонаціональні, політично відповідальні партії. Для цього потрібно:

- підвищити демократичність та прозорість внутрішньопартійного життя;
- на демократичній та конкурентній основі розвивати кадровий потенціал партій;
- утвердити програмний принцип у діяльності партійних фракцій у парламенті та органах місцевого самоврядування;
- забезпечити реальну участь партій у суспільному житті на регіональному і місцевому рівнях;

– підтримувати тісний зв'язок партій зі своїми виборцями, представляти і захищати їхні інтереси.

Не менш важливим у контексті розвитку партійної системи є чітке дотримання Закону України «Про політичні партії в Україні». Необхідний контроль за виконанням партіями вимог щодо неприбутковості, обов'язкового опублікування фінансового звіту в загальнодержавних ЗМІ, функціонування регіональної партійної мережі. З іншого боку, досі неврегульовано питань гарантування та захисту прав членів партій, зокрема їхнього права на одержання інформації про фінансову діяльність партії, права обирати й бути обраними до керівних органів партій.

Водночас важливо усвідомлювати, що в основі стабілізації політичної системи має лежати економічна стабілізація, подолання глибоких розбіжностей між матеріальним становищем людей, створення потужного стабілізаційного прошарку у вигляді середнього класу. Тільки це може забезпечити формування політичної більшості в суспільстві, посилення відповідної партійної ідеології, а отже, і реформування політичної системи [294, с. 12].

Натомість ефективність функціонування політичної системи суспільства прямо залежить від типу виборчої системи. Після повернення до конституційної моделі 1996 р. та з розгортанням дискусії про подальші напрями конституційної реформи постала необхідність наповнити новим змістом зв'язок між логікою реформування політичної системи та логікою реформування виборчої системи, надати їм синхронності та взаємної узгодженості. Тип виборчої системи має корелювати з моделлю політичної системи.

Запровадження пропорційної виборчої системи із «закритими» партійними списками призвело до обмеження прав позапартійних громадян бути обраними, диктатури партійних лідерів під час формування виборчих списків та в голосуваннях у представницьких органах, до недостатнього представлення виборців різних регіонів України, політизації й недієздатності Верховної Ради та особливо місцевих рад. Тобто в Україні формується корпоративна політична система, яка перетворюється на систему закритих від впливу громадянського суспільства політичних відносин, де рішення ухвалює вузьке коло політиків з метою реалізації власних корпоративних інтересів.

На нашу думку, модернізація виборчої системи дасть змогу подолати негативні тенденції в електоральній сфері. Тому з-поміж найважливіших завдань реформування виборчої системи назвемо такі:

- забезпечення адекватного представництва інтересів різних соціальних груп;
- підвищення відповідальності депутатів рад різних рівнів перед виборцями;
- посилення контролю громадян за діяльністю представницьких органів;
- сприяння дальшому розвитку партійної системи, зокрема становленню справді загальнонаціональних політичних партій;
- підвищення ролі громадян у формуванні представницьких органів влади.

Досягненню означених завдань сприятимуть, зокрема, такі зміни виборчої системи на загальнонаціональному рівні:

1. Запровадження відкритих партійних списків із преференціями.

Зважаючи на високий рівень і системність політичної корупції, що досить часто призводить до «торгівлі прохідними місцями» та появи так званих «квот партійних донорів», потрібно зробити виборчі списки максимально прозорими. Одним з ефективних інструментів вирішення цього питання є «відкриття» виборчого списку, коли виборець бачить весь список та має право віддавати перевагу конкретному кандидату, незважаючи на те, під яким порядковим номером у списку він зазначений.

2. Запровадження системи загальнонаціонального голосування за регіональними списками як засіб подолання диспропорційності регіонального представництва у Верховній Раді України.

Така система уможливить вирішення однієї з найголовніших проблем – зміцнити зв'язок народних депутатів з виборцями, адже в такому разі голосування відбуватиметься не за абстрактну політичну силу, а за конкретних осіб, яких поважають у відповідному регіоні. Таке нововведення підштовхне партії до зміни підходів до кадрового рекрутування та збільшення уваги до регіонів.

3. Запровадження диференційованого прохідного бар'єра на виборах до Верховної Ради для партій і блоків як засіб стимулювання партійного будівництва та набуття партійною системою України більшої сталості.

Прохідний бар'єр має

бути диференційованим – для партій 4%, а для блоків 5% (з поступовим зростанням на 1% для кожної нової партії, що входить до блоку, крім перших двох). Це запобігатиме потраплянню до парламенту маргінальних політичних сил і стимулюватиме партійне будівництво.

4. Закріплення практики державного фінансування парламентських партій. Закріплення державного фінансування партій здатне захистити перспективи розвитку вітчизняного партійного будівництва від диктату вузького кола «партійних донорів». При цьому є сенс пов'язати розмір фінансування статутної діяльності українських політичних партій, що одержали місця в парламенті, з кількістю набраних кожною з них голосів.

Запропоновані новели виборчого законодавства дозволять стабілізувати політичну систему України, підвищити легітимність законодавчої влади, ефективність ухвалення політичних рішень, рівень регіонального представництва у Верховній Раді України. Важливим наслідком удосконалення вітчизняного виборчого законодавства, як видається, формування інституту політичної відповідальності і політичних партій та окремих депутатів, а також посилення ролі виборця у процесах формування представницьких органів влади.

Отже, у розвитку політичної системи в Україні простежуються прогресивні зміни. Вони, зокрема, ролі політичних партій в удосконаленні владних відносин, посиленні їх впливу на всі сторони суспільно-політичного життя. Важливо, щоб в основі всіх кроків, що їх здійснюють політичні партії, простежувався високий рівень відповідальності за розвиток демократії в Україні.

Висновки до Розділу 3

Підсумовуючи проведений у третьому розділі аналіз політичних партій як чинника формування та розвитку громадянського суспільства, можемо зробити такі висновки.

1. Партії, «пронизуючи» всі політичні інститути, забезпечують взаємозв'язок між різними гілками державної влади, виробляють компромісні політичні рішення,

виконують посередницькі функції між різними соціальними групами, які створюють їх виборчу базу. Партії проводять також мобілізацію громадської думки щодо висунутих ними проблем, ідейно та організаційно забезпечують виборчі кампанії і висувають кандидатів на виборні посади на всіх рівнях влади. У забезпеченні балансу між суспільством і владою, стабільності суспільного устрою вбачається головний обов'язок політичних партій.

2. Політичні партії є одним із невіддільних інститутів демократії, який виступає важливим провідником у процесі взаємодії держави та громадянського суспільства. Саме завдяки політичним партіям розбудовується цілісна система зв'язків держави з народом на засадах, з одного боку, врахування його інтересів, а з іншого – реалізації програмних цілей партії. Виступаючи універсальним посередником між громадянським суспільством та державною владою, політичні партії здатні сприяти налагодженню загальної взаємодії в цій системі, що дозволить одночасно зміцнити демократію та сприятиме консолідації суспільства.

3. Ефективний механізм стримувань і протипаг є фундаментальною ознакою демократичного суспільства. Система стримувань і протипаг забезпечує: розподіл повноважень між органами державної влади; відносну самостійність ключових органів державної влади під час здійснення їхніх повноважень; надання відповідних контрольних повноважень кожній гілці влади. Отже, призначення системи стримувань і протипаг – сприяти урівноваженню гілок влади, не допускати узурпації повноважень однієї з гілок влади на шкоду іншій, запобігати можливим конфліктам, забезпечувати тісну взаємодію гілок влади під час підготування правових рішень.

4. Функціонування сучасної системи стримувань і протипаг тісно пов'язане з діяльністю політичних партій. Роль партій у поділі влади визначається насамперед тим впливом, який вони справляють на формування та діяльність державних органів, існуванням у парламенті стабільної партійної більшості, блокуванням партіями дій органів державної влади тощо. На роль партій у системі стримувань і протипаг найбільше впливають: тип виборчої системи, партійна система, форма правління, партійна дисципліна та внутрішня структура партій.

5. Основними причинами недосконалості політичної системи в Україні є: відсутність повноцінної партійної системи, недосконалий поділ влади, недостатня

розвиненість громадянського суспільства, несприятливі для демократичного розвитку складові вітчизняної політичної культури. Тому важливою передумовою успішного демократичного розвитку політичної системи України є удосконалення партійної системи.

6. Гострі конфлікти в системі влади були за кожної з форм правління, що існували в Україні. Причини зазначеної конфліктності варто шукати не тільки в типі форми правління, а й в іншій царині. Насамперед потрібно вказати на певний конфліктний тип політичної культури, який панує в сучасній Україні. Відповідно відносну гармонізацію діяльності органів влади слід забезпечувати не лише інституціональними кроками, а й через заходи, спрямовані на зміну панівного в сучасній Україні типу політичної культури.

7. Головні напрями реформування політичних партій: формування стабільної соціальної бази партій на основі представництва інтересів соціальних груп; стимулювання розвитку організаційних структур партій в усіх регіонах України, забезпечення відповідності партій їх загальнонаціональному статусу; запровадження дієвих механізмів підзвітності та відповідальності перед громадянами представників партій, обраних до органів влади та органів місцевого самоврядування; забезпечення прозорості фінансування партій, запобігання та протидія політичній корупції й обмеження впливу на політичні партії з боку фінансово-промислових груп; розвиток внутрішньопартійної демократії; передбачення чітких вимог до змісту програм політичних партій.

ВИСНОВКИ

У дисертації вирішено актуальне наукове завдання, а саме: комплексно на загальнотеоретичній основі досліджено феномен політичних партій у політичній системі суспільства, відтак сформульовано пропозиції щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики України.

За результатами наукових пошуків зроблено такі висновки:

1. Ґрунтовний аналіз наукових поглядів щодо проблематики політичних партій дає підстави стверджувати про її значущість для теорії держави і права, адже досі представники цієї науки не приділяли їм належної уваги. Складність феномену політичних партій зумовила використання сучасного методологічного інструментарію, який формує систему філософсько-світоглядних підходів, загальнонаукових, спеціально-наукових та спеціально-юридичних методів, що, своєю чергою, забезпечує об'єктивний аналіз предмета дослідження.

2. Узагальнення сучасних підходів щодо розуміння сутності політичної системи суспільства дає підстави констатувати, що її головним завданням є забезпечувати неперервність, взаємопов'язаність та координацію діяльності різних політичних суб'єктів для досягнення поставлених цілей і реалізації їхніх інтересів. З позиції теорії держави і права виділено п'ять складових елементів структури політичної системи: інституційний, нормативний, функціональний, ідеологічний, комунікативний, які перебувають у тісній, органічній єдності.

Наголошено, що політичні партії як дієвий інститут політичної системи суспільства повноцінно функціонують лише тоді, коли суспільство досягає відповідного рівня соціально-політичної диференціації, коли соціальні групи населення більш-менш чітко усвідомлюють свої інтереси. Утім нині ще рано говорити про структурування інтересів різних суспільних сил в Україні.

3. Політичні партії мають дуалістичну правову природу, виступаючи водночас і важливим елементом громадянського суспільства, і публічно-правовим інститутом. Відзначено, що політичні партії є, з одного боку, ланкою вертикального зв'язку держави і суспільства, його складовим елементом, який визначає фази політичного

процесу (від артикуляції групових інтересів до ухвалення й реалізації рішень), з іншого – партії в демократичній системі формують складні горизонтальні зв'язки громадянського суспільства, сприяють раціоналізації й інтенсифікації механізмів саморегуляції і саморозвитку. Політичні партії беруть активну участь у розподілі владних ресурсів у державі і суспільстві, забезпечуючи цілісність та стабільність політичної системи.

4. Виділення й аналіз принципів організації та діяльності політичних партій на сучасному етапі розвитку суспільства є важливим завданням дослідження сутності цього суспільно-правового явища, а отже, і загальноправової категорії. Вони мають не тільки настановче та методологічне, а й практичне значення, оскільки матеріалізуються в реальній діяльності політичних партій. Принципами визначення правового статусу політичної партії, зауважено, можна вважати лише безсумнівні правила, які визнані суспільством та державою, зараховані до найважливіших правових ідей.

Аби не допустити утворення партій тоталітарного типу, пропоновано закріпити в Законі України «Про політичні партії в Україні» перелік демократичних принципів внутрішньої організації партій, а саме: виборність керівних органів; періодичність проведення з'їздів (конференцій); порядок ухвалення рішень; недопущення дискримінації в політичних партіях за національними, расовими, статевими, освітніми, релігійними та іншими ознаками.

5. Функціональний аналіз правового статусу політичних партій доводить, що вони не тільки виражають інтереси тих чи інших соціальних груп, а й активно беруть участь у формуванні цих інтересів. Політичні партії визначають аргументи для переведення розбіжностей в економічній, соціальній і культурній системі у вимоги та конкретні дії; об'єднуючи громадянське суспільство і державу, вони сприяють розв'язанню соціально-правових конфліктів. Означені функції політичних партій мають бути відображені в нормативно-правових актах, які регулюють їхній статус. Дослідження основних функцій політичних партій дозволяє стверджувати, що найважливішою функцією є електоральна. Вона має публічний характер, а тому її здійснення є не тільки правом, а й обов'язком політичних партій. Зокрема, згідно

із Законом України «Про політичні партії в Україні», партіям для підтвердження свого політичного статусу необхідно брати участь у виборах Президента України та народних депутатів України не рідше ніж один раз на десять років.

6. На сучасному етапі розвитку політичної системи в Україні політичні партії не можуть ефективно виконувати низку властивих їм функцій, зокрема конститутивну й інтегруючу функцію у взаємозв'язках із громадянським суспільством. Партії в Україні, як правило, утворюються за допомогою адміністративних ресурсів і зорієнтовані на максимізацію реалізації власних інтересів у результаті перемоги на чергових парламентських виборах. Тож більшість партій виражає радше інтереси держави, аніж громадянського суспільства.

7. З позиції теорії держави і права обґрунтовано, що політичні партії є особливою складовою частиною громадянського суспільства. Акцентовано, що основним завданням діяльності політичних партій є забезпечувати зворотний зв'язок між громадянським суспільством і державою. Такий взаємозв'язок полягає у виробленні єдиної позиції з певних питань; практиці спільних політичних дій; реалізації довготривалих політичних програм, що відображають інтереси суспільства та держави. Політичні партії, на відміну від інших суб'єктів громадянського суспільства, мають реальні можливості брати участь у формуванні органів державної влади, впливати на внутрішню та зовнішню політику держави, тому їхня роль у взаємовідносинах держави і громадянського суспільства особливо значуща.

8. Роль політичних партій у реалізації механізму стримувань і противаг пов'язана насамперед із забезпеченням стабільності діяльності державних інститутів, запобіганням можливому деструктивному протистоянню між гілками влади. Концепція розподілу влади і партійна система як елемент стримувань і противаг підтримують та доповнюють одна одну, захищають політичну владу від узурпації одним органом держави або однією партією. Недопущенню зосередженню влади в руках однієї партії сприятимуть різні терміни повноважень виконавчої і законодавчої гілок влади, а також неможливість збігу дат виборів до їх органів; наявність верхньої палати в парламенті, яка допоможе запобігти ухваленню

політизованих рішень нижньої палати; законодавче закріплення статусу парламентської опозиції.

Класичне розуміння механізму стримувань і противаг зазнало змін. Нині система стримувань і противаг – це система, яка забезпечує баланс, стабільність, безперервність та узгодженість дій між суб'єктами політичної системи суспільства.

9. Важливою передумовою успішного демократичного розвитку політичної системи України є удосконалення партійної системи. Вона повинна ґрунтуватись на кількох політичних партіях, які мали б широку соціальну базу та виражали б суспільні прагнення основних верств та регіонів України. Пріоритетними кроками державної політики мають стати: забезпечення прозорості фінансування партій, сприяння розвитку внутрішньопартійної демократії, сприяння підвищенню дієвості партій, забезпечення прозорого державного і громадського контролю за додержанням партіями вимог профільного законодавства. Законодавство про політичні партії не повинно обмежувати право на свободу об'єднань, і політичні партії, що є уособленням цього права, мають перебувати під особливим захистом. Виправданим є регулювання державою діяльності політичних партій настільки, наскільки це необхідно для забезпечення їх ефективного, репрезентативного і демократичного функціонування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Политология. Энциклопедический словарь / [Ю. И. Аверьянов, С. Г. Айвазова, Т. А. Алексеева, А. П. Андреев и др.]; редкол. : Ю. И. Аверьянов, А. П. Афанасьев, В. С. Глаголев, И. И. Кравченко, Б. Ш. Надиров, И. Н. Пузин. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
2. Примуш М. В. Історія і теорія політичних партій / Микола Васильович Примуш. – Донецьк : КИТИС, 2000. – 260 с.
3. Русинов В. И. Конституционное право граждан на объединение в политические партии в Российской Федерации. (Проблемы теории и практики) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Владимир Иванович Русинов. – Екатеринбург, 1997. – 154 с.
4. Евдокимов В. Б. Политические партии в зарубежных странах : (политико-правовые аспекты) : [учеб. пособие] / Вячеслав Борисович Евдокимов. – Екатеринбург : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1992. – 97 с.
5. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем / Юрій Романович Шведа ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
6. Бекназар-Юзбашев Т. Б. Политические партии и развитие буржуазной государственно-правовой доктрины. (Политические партии как объект исследования в буржуазных политико-правовых учениях) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Тигран Беникович Бекназар-Юзбашев ; ИГиП АН СССР. – М., 1983. – 213 с.
7. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; [пер. Л. А. Зими́на]. – М. : Академический Проект, 2000. – 558 с.
8. Гаджиев К. С. Политическая наука : [учеб. пособие для вузов] / Камалудин Серажудинович Гаджиев. – М. : Междунар. отношения, 1995. – 400 с.
9. Бекназар-Юзбашев Т. Б. Партии в буржуазных политико-правовых учениях / Тигран Беникович Бекназар-Юзбашев ; отв. ред. В. М. Чхиквадзе ; АН СССР, Ин-т государства и права. – М. : Наука, 1988. – 174 с.
10. Себайн Дж. Історія політичної думки / Дж. Себайн, Т. Торсон ; [пер. с англ.]. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

11. Політична система сучасної України : особливості становлення тенденції розвитку / [редкол. Ф. М. Рудич та ін.]. – К. : Парламентське вид-во, 1998. – 352 с.
12. Вебер М. Избранные произведения / Макс Вебер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1990. – 700 с.
13. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Йозеф Алоиз Шумпетер ; [пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук]. – К. : Основи, 1995. – 528 с.
14. Маркович Д. Общая социология / Даниил Маркович. – М. : ВЛАДОС, 1998. – 432 с.
15. Здіорук С. І. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин : монографія / С. І. Здіорук, В. В. Бичек. – К. : НІСД, 2001. – 144 с.
16. Основы политологии : (наука о политике) : [учеб. для вузов] / [науч.-информ. предприятие «Поиск» и др.] ; [под ред. Артура Боднара]. – К. : ППП УкрНИИ НТИ, 1991. – 143 с.
17. Чичерин Б. Н. О народном представительстве / Борис Николаевич Чичерин. – М. : Тип. Т-ва И. Д. Сытина, 1899. – 810 с.
18. Берлин П. А. Политические партии на Западе, их доктрины, организация и деятельность / Павел Абрамович Берлин. – СПб. : Дело, 1907. – 268 с.
19. Гамбаров Ю. С. Политические партии в их прошлом и настоящем / проф. Юрий Степанович Гамбаров. – [2-е изд.]. – СПб. : Тип. Альтшулера, 1905. – 48 с.
20. Линский Б. Политический словарь : популярная энциклопедия социологических и политических сведений и словотолкователь политических и парламентских терминов / Б. Линский. – С.-Петербургъ: Иодко, 1906. – 320 с.
21. Сорин В. Учение Ленина о партии. (Организационные основы большевизма) / Владимир Сорин. – М., 1924. – 261 с.
22. Марченко М. Н. Буржуазные политические партии : (Социал.-филос. анализ) / М. Н. Марченко, М. Х. Фарукшин. – М. : Высш. шк., 1987. – 133 с.

23. Государственное право буржуазных и освободившихся стран : [учеб. для вузов по спец. «Междунар. отношения» и «Междунар. право» / Л. М. Энтин, В. Н. Даниленко, М. В. Баглай и др.] ; под ред. И. П. Ильинского, Л. М. Энтина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Междунар. отношения, 1988. – 478 с.
24. Евдокимов В. Б. Партии в политической системе буржуазного общества / Вячеслав Борисович Евдокимов. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1990. – 158 с.
25. Джанда К. Сравнение политических партий: исследования и теория // Современная сравнительная политология : хрестоматия / К. Джанда ; науч. ред. Г. В. Голосов, Л. А. Галкина. – М. : МОНФ, 1997. – 378 с.
26. Сэнфорд Д. Хорват. Политические партии и переход к демократии / Хорват Д. Сэнфорд. – М., 2000. – 340 с.
27. Лук'янов Д. В. Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Д. В. Лук'янов ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 20 с.
28. Шаповал Т. В. Конституційний інститут політичних прав і свобод в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Т. В. Шаповал ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 21 с.
29. Кафарський В. І. Конституційно-правове регулювання організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / В. І. Кафарський ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2010. – 36 с.
30. Примуш М. В. Політичні партії : механізми інституалізації і структурної трансформації : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / М. В. Примуш ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 35 с.
31. Саміло А. О. Правові засади становлення та розвитку політичних партій в Україні з кінця ХІХ ст. до 2001 р. (на матеріалах Запорізького регіону) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. О. Саміло ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2004. – 20 с.
32. Щедровицкий Г. П. Проблемы методологии системного исследования /

- Георгий Петрович Щедровицкий. – М. : Знание, 1964. – 48 с.
33. Попов Г. Х. Проблемы теории управления / Гавриил Харитонович Попов. – М. : Экономика, 1970. – 207 с.
34. Гишинский Я. Девиантология : социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Яков Гишинский. – [2-е изд., испр. и доп.]. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2007. – 528 с.
35. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : Перун, 2005. – 1728 с.
36. Балинська О. М. Проблеми теорії держави і права : навч.-метод. посіб. / О. М. Балинська, Т. З. Гарасимів. – Львів, 2008. – 320 с.
37. Загальна теорія держави і права : навч. посіб. / Анатолій Миколайович Колодій [та ін.] ; ред. В. В. Копейчиков ; Укр. держ. педаг. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К. : Юрінком, 1997. – 317 с.
38. Сливка С. С. Вступ до методології філософії права : методичні вказівки для самостійної роботи для студентів магістратури / Степан Степанович Сливка. – Львів, 2008. – 24 с.
39. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підруч. / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – [5-те вид., стер.]. – К. : Знання, 2006. – 307 с.
40. Маркарян Э. С. Глобальное моделирование, интеграция наук и системный подход / Э. С. Маркарян // Системные исследования : методологические проблемы. Ежегодник. 1980. – М., 1981 – С. 135–154.
41. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / Норт Альфред Уайтхед ; [пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. М. А. Кисселя]. – М. : Прогресс, 1990. – 716 с.
42. Поппер К. Открытое общество и его враги. Т. 2 : Время лжепророков : Гегель, Маркс и другие оракулы / Карл Поппер ; [пер. с англ. ; под ред. В. Н. Садовского]. – М. : Феникс, Междунар. фонд «Культурная инициатива», 1992. – 528 с.
43. Тоффлер Э. Метаморфозы власти Powershift : Knowledge, Wealth and Violence

- at the Edge of the 21st Century / Элвин Тоффлер. – М. : АСТ, 2004. – 672 с.
44. Карапетян Л. М. Политические партии в судьбе России / Людвиг Мнацаканович Карапетян. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2009. – 266 с.
45. Политология : учеб. пособие для студ. вузов. Ч. 5 : Политология в вопросах и ответах / В. Е. Пушкин, М. В. Зенкин, Л. Н. Колосова и др. ; под ред. В. Е. Пушкина ; М-во образования и науки Украины, Нац. горный ун-т, Ин-т гуманитарных проблем. – 2-ге изд., перераб. и доп. – Днепропетровск : НГАУ, 2002. – 198 с.
46. Лузан А. А. Политическая жизнь общества : вопросы теории / Анатолий Александрович Лузан. – К., 1989. – 152 с.
47. Волчан О. Грани политической жизни: теория и практика / Ольга Волчан. – Симферополь, 2001. – 179 с.
48. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – [2-ге вид., допов. і переробл.]. – К., 2004. – 735 с.
49. Захаров В. И. Роль общественных интересов в социальном познании / В. И. Захаров // Проблемы познания социальных явлений. – М. : Мысль, 1986. – 260 с.
50. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / Андрей Григорьевич Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 221 с.
51. Антология мировой политической мысли : в 5 т. Т. 2 : Зарубежная политическая мысль. XX в. / рук. проекта Г. Ю. Семигин ; Нац. общественно-науч. фонд, Акад. полит. науки. – М. : Мысль, 1997. – 831 с.
52. Філософія політики : підруч. / кер. авт.-упоряд. В. П. Андрущенко ; кер. ред. кол. Л. В. Губерський ; НАН України, АПН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Знання України, 2003. – 399 с.
53. Политические системы современности : очерки / Ф. М. Бурлацкий, С. А. Егоров, В. Г. Каленский, Л. С. Мамут и др. ; отв. ред. : Ф. М. Бурлацкий, В. Е. Чиркин. – М. : Наука, 1978. – 252 с.
54. Кудряченко А. І. Політична система і громадянське суспільство : європейські

- і українські реалії / [А. І. Кудряченко, В. М. Бебик та ін.]; за заг. ред. А. І. Кудряченка. – К., 2007. – 396 с.
55. Рябов С. Г. Політологічна теорія держави / Сергій Геннадійович Рябов ; Міжнар. фонд «Відродження». – К. : Тандем, 1996. – 239 с.
56. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права / Тарас Григорович Андрусак. – Львів, 1997. – 196 с.
57. Крестовская Н. Н. Теория государства и права : элементарный курс / Н. Н. Крестовская, Л. Г. Матвеева. – Харьков : Одиссей, 2007. – 384 с.
58. Введение в теорию государственно-правовой организации социальных систем / общ. ред. Е. Б. Кубко ; НАН Украины, Ин-т государства и права им. В. М. Корещко. – Киев : Юринком, 1997. – 192 с.
59. Теорія держави і права : академічний курс : підруч. / О. В. Зайчук [та ін.] ; відп. ред. О. В. Зайчук. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
60. Абетка української політики : довід. / уклад. : Микола Володимирович Томенко. – К. : Смолоскип, 2000. – Вип. 3. – 268 с.
61. Мірошніченко Ю. Р. Адміністративна реформа і політичні партії / Юрій Романович Мірошніченко // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2002. – Вип. 15. – С. 230–235.
62. Політологія : підруч. / Остап Іванович Семків ; за ред. О. І. Семківа. – Львів : Світ, 1993. – 573 с.
63. Гелей С. Політологія : навч. посіб. / С. Гелей, С. Рутар. – 3-тє вид., переробл. і допов. – К. : Знання, 1999. – 426 с.
64. Козюбра М. І. Теорія держави і права : деякі актуальні завдання / М. І. Козюбра , Є. В. Бурлай, С. В. Бобровник // Правова держава : респ. міжвід. зб. наук. пр. – К. : Наук. думка, 1992. – Вип. 1. – С. 12–19.
65. Кресіна І. Політична реформа : проблеми і перспективи / І. Кресіна, Є. Перегуда // Віче. – 2003. – № 2 (131). – С. 22–27.
66. Примуш М. Політичні партії та виборчий процес / Микола Примуш // Право України. – 2001. – № 3. – С. 124–129.
67. Линецкий А. В. Российские институты политического представительства в

условиях радикальных общественных трансформаций. Опыт сравнительного анализа / Алексей Вячеславович Линецкий. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 375 с.

68. Політична система і громадянське суспільство : європейські і українські реалії / [А. І. Кудряченко та ін.] ; заг. ред. А. І. Кудряченко. – К. : НІСД, 2007. – 396 с.
69. Гаджиев К. С. Сравнительная политология / К. С. Гаджиев // Вестник Моск. ун-та. – 1996. – № 2. – С. 3–12. – (Сер. 12 : Политические науки).
70. Волинка К. Г. Теорія держава і права : [навч. посіб.] / Катерина Григорівна Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
71. Брайс Дж. Американская республика : в 3 ч. Ч. 2 : Правительство Штатов. Политические партии / Д. Брайс. – М. : Изд. К. Т. Солдатенкова, 1890. – 515 с.
72. Schattschneider E. E. Party Government / Elmer Eric Schattschneider. – New York : Holt, Rinehart and Winston, 1942. – 219 p.
73. Рябов С. Г. Політичні вибори : навч. посіб. / Сергій Геннадійович Рябов. – К. : Тандем, 1998. – 96 с.
74. Політологія : посіб. для студ. вузів / О. В. Бабкіна [та ін.] ; ред. О. В. Бабкіна, В. П. Горбатенко. – К. : Академія, 1998. – 368 с.
75. Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея / пер. с англ. Н. Н. Яковлев [и др.] ; ред., предисл. Н. Н. Яковлев. – М. : Весь мир, 2000. – 592 с.
76. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии : Соединенные Штаты Америки : учеб. пособие / Моисей Яковлевич Острогорский ; под ред. Е. Пашуканис (предисл.) ; пер. с фр. А. М. Демьянова. – М. : Изд-во Ком. акад., 1930. – Т. 2. – 376 с.
77. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре : трактаты : пер.с фр. / Ж.-Ж. Руссо. – М. : КАНОН-пресс-Ц : Кучково поле, 1998. – 416 с.
78. Макьявелли Н. История Флоренции / Никколо Макьявелли. – Л. : Наука (Ленинград. отделение), 1973. – 439 с.
79. Доган М. Падение традиционных ценностей в Западной Европе : религия, государство-нация, власть / Матей Доган // Мировая экономика и

- международные отношения. – 1999. – № 12. – С. 23–30.
80. Кулик А. Н. Политические партии постсоветской России : опера демократии или костыль режимной системы? / А. Н. Кулик // *Мировая экономика и международные отношения*. – 1998. – № 12. – С. 47–58.
81. Солженицин А. И. Как нам обустроить Россию. Посильное соображение / Александр Исаевич Солженицин. – Л. : Сов. писатель, 1990. – 64 с.
82. Домхоф У. Кто правит Америкой? / Уильям Домхоф // *За рубежом*. – 1968. – № 51.
83. Каддафи М. Зеленая Книга / Муаммар Каддафи. – [Репр. изд. 1989 г.]. – Киев : Феникс, 2006. – 160 с.
84. Эбзеев Б. С. Конституция. Правовое государство. Конституционный суд : учеб. пособие для вузов / Б. С. Эбзеев. – М. : Закон и право: ЮНИТИ, 1996. – 349 с.
85. Sartory G. Parties and party systems: a framework for analysis / Giovanni Sartory. – London : Cambridge University Press, 1976. – 383 p.
86. Lawson K. The comparative study of political parties / Kay Lawson. – New York : St. Martin's Press, 1976. – 261 p.
87. Люхтерхандт-Михалева Г. М. Избирательный процесс и партии в российских регионах / Г. М. Люхтерхандт-Михалева // *Выборы и партии в регионах России* / под ред. Г. Люхтерхандт-Михалева и С. Рыженкова. – СПб. : ИГПИ : Летний сад, 2000. – С. 142–169.
88. Дюверже М. Политические партии / М. Дюверже ; пер. с фр. Л. А. Зимина ; науч. ред. А. Д. Кириллов. – М. : Академический Проект, 2002. – 560 с.
89. Матвеев Р. Ф. Теоретическая и практическая политология / Р. Ф. Матвеев. – М. : РОССПЭН, 1993. – 239 с.
90. Neumann S. Toward a Comparative Study of Political Parties / S. Neumann // *Modern Political Parties Approaches to Comparative Politics*. – Chicago, 1957. – P. 370–403.
91. Юдин Ю. А. Политические партии и право в современном государстве / Ю. А. Юдин. – М. : Форум – Инфра-М, 1998. – 288 с.

92. Шмачкова Т. В. Мир политических партий / Т. В. Шмачкова // Полис. – 1992. – № 1/2. – С. 226–233.
93. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран: учебник / В. Е. Чиркин. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – 622 с.
94. Лапаева В. В. Право и многопартийность в современной России / В. В. Лапаева. – М. : Норма, 1999. – 304 с.
95. Конституция Швеции (Королевства Швеция) от 27 февраля 1974 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.sweden4rus.nu/rus/info/juridisk/konstitucija_shvecii.asp.
96. Конституция Португальской Республики от 2 апреля 1976 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://worldconstitutions.ru/archives/141>.
97. Конституция Французской Республики от 4 октября 1958 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://vivovoco.rsl.ru/VV/LAW/FRANCE_W.HTM.
98. Конституции государств Европейского Союза / под общ. ред. Л. А. Окунькова. – М. : Инфра-М – Норма, 1997. – 816 с.
99. Федеративная Республика Германия. Конституция и законодательные акты : пер. с нем. / сост. : Т. Г. Морщакова ; [редкол. : Г. В. Барабашев, О. А. Жидков, И. П. Ильинский, Г. П. Калямин, Б. А. Страшун, В. А. Туманов, В. Е. Чиркин] ; пер. : Р. К. Балод, А. А. Попова ; под ред. и со вступ. ст. Ю. П. Урьяс. – М. : Прогресс, 1991. – 472 с.
100. Зарубежное законодательство о политических партиях : сб. нормат. актов / Рос. акад. упр., каф. теории полит. партий и обществ. движений Политол. центра, Рос. АН, Центр сравнит. права Ин-та государства и права. – М. : Луч, 1993. – 195 с.
101. Автономов А. С. Правовая регламентация деятельности партий в капиталистических и развивающихся странах / А. С. Автономов // Совет. государство и право. – 1990. – № 6. – С. 130–139.
102. Порівняльна таблиця окремих положень законів про політичні партії зарубіжних країн : Додаток 2 // Парламент. – 2001. – № 5. – С. 34–38.
103. О политических партиях : закон Азербайджанской Республики от 3 июня

- 1992 года № 147 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx?regnom=2839.
104. О политических партиях : закон Республики Казахстан от 15 июля 2002 года № 344-II [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.dialogue.kz/www/File/zakonodatelstvo/2002_zakon_o_politicheskix_partiyah.doc.
105. О политических партиях : закон Киргизской Республики от 25 мая 1999 года № 50 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.icnl.org/car/Laws/KG_files/8.rtf.
106. О политических партиях : закон Республики Узбекистан от 26 декабря 1996 г. (в ред. Закона №337-I от 20.08.99 г.) [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.cac-civillaw.org/gesetz/usbekistan/PolitparteienG.USB.ru.rtf>.
107. Аверьянов А. Н. Комментарий к Федеральному закону «О политических партиях» / А. Н. Аверьянов, Н. А. Васецкий, Ю. К. Малов. – М. : Юрайт-Издат ; Новая правовая культура, 2003. – 256 с.
108. Постсоветский Южный Кавказ. Библиография и обзор публикаций по социальным и политическим наукам. – М., 2002. – 374 с.
109. Про об'єднання громадян : закон України від 16 червня 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2460-12>.
110. Про політичні партії в Україні : закон України від 5 квітня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2365-14>.
111. Про громадські об'єднання : закон СРСР 1990 р. // Відомості З'їзду народних депутатів СРСР і Верховної Ради СРСР. – 1990. – № 42 – Ст. 839.
112. Ромовська З. Закон України про політичні партії (бути чи не бути? Бути! Але яким?) / З. Ромовська // Право України. – 1999. – № 8. – С. 54–58.
113. Порівняльна таблиця деяких положень прийнятого 5 квітня 2001 року Закону України «Про політичні партії в Україні» та законопроектів про політичні партії, що розглядалися Верховною Радою України : Додаток 1 // Парламент. – 2001. – № 5. – С. 24–34.

114. Гейда О. В. Теоретико-правові основи організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ольга Володимирівна Гейда ; Нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2005. – 19 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.dissland.info/catalog_ukr/teoretiko-pravovie_osnovi_organizatsii_i_deyatelnosti_politicheskikh_partiy_v_ukraine_avtor_eferat.html.
115. Полевий В. І. Конституційна відповідальність політичних партій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Володимир Іванович Полевий ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2004. – 20 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-gu.net/inode/17517.html>.
116. Лук'янов Д. В. Держава і політичні партії (проблеми співвідношення та взаємодії) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Дмитро Васильович Лук'янов ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 202 с.
117. Висоцький В. М. Поняття політичної партії : порівняльно-правовий аналіз / В. М. Висоцький // Митна справа. – 2010. – № 4, ч. 2. – С. 18–24.
118. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / Анатолій Миколайович Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
119. Словарь иностранных слов. – 11-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1984. – 607 с.
120. Лившиц Р. З. Современная теория права : граткий очерк / Роман Зиновьевич Лившиц ; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права. – М. : Изд-во ИГиПРАН, 1992. – 92 с.
121. Александров Н. Г. Социалистические принципы советского права / Н. Г. Александров // Советское государство и право. – 1957. – № 11. – С. 17–18.
122. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие / Леонид Дмитриевич Воеводин. – М. : Изд-во Моск. ун-та : Инфра М-Норма, 1997. – 304 с.
123. Правоохранительные органы в СССР : учеб. для вузов по спец. «Правоведение» / В. В. Андреев, В. И. Басков, К. Ф. Гуценко и др. ; под ред. К. Ф. Гуценко. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 287 с.

124. Гуценко К. Ф. Правоохранительные органы : учеб. для студ. юрид. фак. / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев ; под ред. проф. К. Ф. Гуценко. – М. : БЕК, 1995. – 320 с.
125. Судебные и правоохранительные органы Украины : учеб. для вузов МВД Украины / А. М. Бандурка [и др.] ; ред. А. М. Бандурка ; Ун-т внутр. дел. – Харьков : [б. и.], 1999. – 350 с.
126. Журавський В. С. Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : [підруч. для студ. вищ. навч. закладів]. – К. : Ін Юре, 2003. – 672 с.
127. Юридична енциклопедія : [в 6 т.] / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К., 2003. – Т. 5 : П-С. – С. 111–112.
128. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
129. Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
130. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
131. Авакьян С. А. Политический плюрализм и общественные объединения в Российской Федерации : конституционно-правовые основы / С. А. Авакьян. – М. : Рос. юрид. изд. дом, 1996. – 359 с.
132. Исаев Б. А. Теория партий и партийных систем : учеб. пособие для студ. вузов / Борис Акимович Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 367 с.
133. Порядок створення та реєстрації політичних партій згідно з Законом України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р. № 2365-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.minjust.gov.ua/0/11728>.
134. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
135. Про прокуратуру : Закон України від 5 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
136. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 р. // Відомості Верховної Ради

України. – 1991. – № 4. – Ст. 20.

137. Про розвідувальні органи України : Закон України від 22 березня 2001 р. № 2331-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
138. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 7 липня 2010 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.
139. Avril P. Essai sur les partis politiques / P. Avril. – Paris : Petite bibliothèque Payot, 1990. – 208 p.
140. Примуш М. Правова регламентація ідеологічних та організаційних засад політичних партій / Микола Примуш // Право України. – 2000. – № 11. – С. 25–29.
141. Зверева А. Ф. Из истории исследования бюрократизации политических партий / А. Ф. Зверева // Государство и право. – 1991. – № 2. – С. 94–98.
142. Хессе К. Основы конституционного права ФРГ / Конрад Хессе ; [пер. с нем. Е. А. Сидоровой]. – М. : Юрид. лит., 1981. – 368 с.
143. Лапаева В. В. Становление многопартийности в России / В. В. Лапаева // Государство и право. – 1995. – № 8. – С. 3–14.
144. Порівняльна таблиця деяких положень прийнятого 5 квітня 2001 року Закону України «Про політичні партії в Україні» та законопроектів про політичні партії, що розглядалися Верховною Радою України : Додаток 1 // Парламент. – 2001. – № 5. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.parlament.org.ua/ndex.php?action=magazine&id=9&ar_id=101&iar_id=59&as=2].
145. Конституция Республики Молдова от 29 июля 1994 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.base.spinform.ru/show_doc.fwx? regnom=3249&oidn=_0XL0PC2JU#_0XL0PC2JU.
146. Заброда Д. Г. Форми взаємодії суб'єктів боротьби з корупцією / Д. Г. Заброда // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк : ДІВС, 2002. – № 1. – С. 62–68.

147. Лук'янов Д. В. Державне фінансування політичних партій (спірні питання правового регулювання) / Д. В. Лук'янов // Актуальні проблеми формування правової держави в Україні (До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини та основних свобод) : тези доп. та наук. повід. Всеукр. наук.- практ. конф. молодих учених / за ред. проф. М. І. Панова. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – С. 5–7.
148. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку із запровадженням державного фінансування політичних партій в Україні : Закон України від 27 листопада 2003 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1349-15>.
149. Bogdanor V. Constitutions in democratic politics / Vernon Bogdanor ; Policy studies inst. – Aldershot etc. : Gower, Cop., 1988. – 395 p.
150. Favoreu L. Les grandes decisions du Conseil Constitutionnel / Louis Favoreu, Loïc Philip. – Paris : Sirey, 1993. – 929 p.
151. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 2–15.
152. Окрема думка судді Конституційного Суду України Савенка М. Д. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про вибори народних депутатів України» від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 // Вісник Конституційного Суду України. – 1998. – № 2. – С. 16–18.
153. Очерки парламентского права (зарубежный опыт) / под ред. и с предисл. акад. Бориса Николаевича Топорина. – М. : ИГПАН , 1993. – 178 с.
154. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк ; ред. В. Г. Стрекозов. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : [б. и.], 1995. – 384 с.
155. Спиридонов Л. И. Теория государства и права : учеб. / Л. И. Спиридонов. –

- М. : Проспект, 1997. – 304 с.
156. Теория государства и права : курс лекций / М. И. Байтин [и др.] ; ред. Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
157. Мичко М. І. Функції та організаційний устрій прокуратури / М. І. Мичко. – Донецьк : Донеччина, 2001. – 272 с.
158. Кафарський В. І. Політичні партії і конституційна реформа : системне оновлення чи спроба перерозподілу повноважень / В. І. Кафарський // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 39. – С. 180–186.
159. Павленко Р. Динаміка громадянського суспільства в Україні / Р. Павленко // Нова політика. – 1996. – № 5. – С. 17–23.
160. Кафарський В. І. Політичні партії та громадські організації у правовому полі України / В. І. Кафарський // Держава і право. Юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 33. – С. 132–139.
161. Політична реформа – гарантія демократичного розвитку українського суспільства : наук.-метод. матеріали на допомогу лекторам / [В. Д. Бакуменко, В. І. Борденюк, О. Л. Валевський, Л. В. Гонюкова, Ю. Г. Кальниш] ; Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2003. – 160 с.
162. О политических партиях : Закон Республики Молдова от 21 декабря 2007 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.id-moldova.org/zakon/ru/polpart.htm>.
163. Конституция Республики Хорватия от 22 декабря 1990 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.concourt.am/armenian/legal_resources/world_constitutions/constit/croatia/croati-r.htm.
164. Конституція України : наук.-практ. коментар / [В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.] ; [редкол. : В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін.]. – Х. : Право ; К. : Ін Юре, 2003. – 808 с.
165. Конституция Испании от 27 декабря 1978 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.humanities.edu.ru/db/msg/6480>.
166. Основи демократії : посіб. / М. Бессонова [та ін.] ; за заг. ред. А. Колодій ; АПН України, Ін-т вищої освіти, Укр.-канад. проект «Демократична освіта». – К. : Ай Бі, 2002. – 680 с.

167. Бойцова В. В. Служба защиты прав человека и гражданина: мировой опыт / В. В. Бойцова. – М. : БЕК, 1996. – 408 с.
168. Sorauf F. The Political Party / Frank J. Sorauf // Gelb J. The Policy of Social Change / J. Gelb, M. Palley. – London, 1971. – P. 30–38.
169. Ожегов С. И. Словарь русского языка : Ок. 57000 слов / С. И. Ожегов ; под ред. чл.-кор. АН СССР Н. Ю. Шведовой. – 20-е изд., стер. – М. : Рус. яз., 1988. – 748 с.
170. Словник іншомовних слів / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енциклопедії, 1977. – 776 с.
171. Тодыка Ю. Н. Президент Украины : конституционно-правовой статус / Ю. Н. Тодыка, В. Д. Яворский ; Нац. юрид. акад. Украины им. Я. Мудрого, Акад. правовых наук Украины. – Харьков : Факт, 1999. – 256 с.
172. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов и фак. / С. С. Алексеев [и др.] ; отв. ред. В. М. Корельский, В. Д. Перевалов. – М. : Инфра М-Норма, 1997. – 570 с.
173. Рабінович П. М. Загальна теорія права і держави : учбовий посіб. для студ. юрид. фак. / П. М. Рабінович, Г. Г. Шмельова, Л. А. Луць. – Чернівці : Укр. вільний ін-т менеджменту і бізнесу, 1992. – 61 с.
174. Венгеров А. Б. Теория государства и права : учеб. для юрид. вузов / А. Б. Венгеров. – М. : Новый юрист, 1998. – 624 с.
175. Розенфельд В. Т. О функциях и организации деятельности прокуратуры / В. Т. Розенфельд, А. В. Фролов // Журнал российского права. – 1999. – № 2. – С. 69–83.
176. Георгіца А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Аурел Зиновійович Георгіца ; Чернів. держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 1999. – 444 с.
177. Савенко М. Д. Правовий статус Конституційного Суду України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Микола Дмитрович Савенко ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2001. – 189 с.
178. Серьогіна С. Г. Теоретично-правові та організаційні засади функціонування інституту президентства в Україні : монографія / Світлана Григорівна

- Серьогіна. – Х. : Ксілон, 2001. – 280 с.
179. Погорелко В. Ф. Местные Советы в механизме осуществления функций Советского общенародного государства / Виктор Федорович Погорелко. – К. : Наук. думка, 1986. – 232 с.
180. Гуценко К. Ф. Правоохранительные органы : учеб. для студ. юрид. вузов и фак. / К. Ф. Гуценко, М. А. Ковалев ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Зерцало, 1997 – 367 с.
181. Правоохранительные органы Российской Федерации : учеб. для высш. юрид. учеб. заведений и юрид. фак. / В. Н. Аргунов [и др.] ; ред. В. П. Божьев. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Спарк, 1997. – 399 с.
182. Фурман А. Е. Материалистическая диалектика : (основные категории и законы) / Алексей Евгеньевич Фурман. – М. : Изд-во МГУ, 1969. – 222 с.
183. Глебов А. П. Функции прокурорского надзора / А. П. Глебов // Совершенствование прокурорского надзора в СССР : сб. науч. тр. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке мер предупреждения преступности, 1973. – 378 с.
184. Мычко Н. И. Прокуратура Украины : роль и место в системе государственной власти / Николай Иванович Мычко. – Донецк : Донеччина, 1999. – 302 с.
185. Комаров С. А. Общая теория государства и права : учеб. / Сергей Александрович Комаров. – [3-е изд. перераб. и доп.]. – М. : Юрайт, 1997. – 387 с.
186. Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні : проблеми теорії і практики : до 10-ї річниці незалежності України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 356 с.
187. Гейда О. В. Теоретичні підходи до класифікації функцій політичних партій / О. В. Гейда // Право і безпека. – 2005. – Т. 4, № 2. – С. 13–15.
188. Wilson W. Congressional Government : a study in American politics / Woodrow Wilson. – New York : Meridian Books, 1956. – 222 p.
189. Lowell A. Governments and parties in continental Europe / Abbott Lawrence Lowell. – Boston, 1896. – Vol. 2. – 464 p.
190. Ford H. Representative Government / Henry Jones Ford. – New York : H. Holt and

company, 1924. – 318 p.

191. Політологія : підруч. / за ред. О. В. Бабкіної, В. П. Горбанінка. – [3-тє вид., переробл., допов.]. – К. : Академія, 2006. – 568 с.
192. Піча В. М. Політичні партії в Україні (історія та сучасність) / В. М. Піча, Н. М. Билень // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Політична культура і політичні партії України. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / кер. автор. кол. А. І. Комарова, О. М. Рудакевич. – К., 1997. – Т. 6. – С. 497–574.
193. Юрій М. Ф. Основи політології : [навч. посіб.] / Михайло Федорович Юрій. – К. : Кондор, 2005. – 340 с.
194. Холодковский К. Г. Политические партии России / К. Г. Холодковский // Гражданское общество в России. Структура и содержание. – М. : Наука, 1998. – С. 175–178.
195. Гаджиев К. С. Политическая наука : пособие для преподавателей, аспирантов и студентов гуманитар. фак. / К. С. Гаджиев. – М. : Междунар. отношения, 1994 – 397 с.
196. Даниленко В. Н. Политические партии и буржуазное государство / В. Н. Даниленко. – М. : Юрид. лит., 1984. – 192 с.
197. Дмитриев Ю. А., Токманов К. К. Россия: становление многопартийности / Ю. А. Дмитриев, К. К. Токмаков. – М. : Манускрипт, 1992. – 223 с.
198. Рудакевич О. Політологія : (навч.-метод. посіб.) / Олег Михайлович Рудакевич. – Тернопіль : Астон, 2000. – 172 с.
199. Музика І. В. Конституційно-правовий статус політичних партій в Україні / І. В. Музика ; відп. ред. В. Ф. Погорілко. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 1998. – 32 с.
200. Партии и выборы в капиталистическом государстве. Практика 70-х годов / В. Н. Даниленко, Н. С. Крылова, И. С. Крылова, И. А. Ледях и др. ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1980. – 280 с.
201. Политическая теория : тенденции и проблемы / О. Ф. Шабров. – М. : Луч, 1993. – Т. 1. – 170 с. (Сер. : Труды политического центра).
202. Политические партии в России и на Западе : функционирование партийных

- систем: проблем.-темат. сб. / [отв. ред. В. П. Любин]. – М. : ИНИОН, 1995. – 178 с.
203. Politikwissenschaft. Grundlegung. Bd. 2. Der demokratische Verfassungsstaat / Hrsg. von Klaus von Beyme. – Basel-Stuttgart, 1987. – 139 s.
204. Холодковский К. Г. Парламентские выборы 1999 года и партийное структурирование российского общества / К. Г. Холодковский // Полис (Политические исследования). – 2000. – № 2. – С. 45–53.
205. Цыганков А. П. Политический режим / А. П. Цыганков // Социально-политический журнал. – 1996. – № 1. – С. 82–85.
206. Чиркин В. Е. Правовое положение политических партий: Россия и зарубежный опыт / В. Е. Чиркин // Общественные науки и современность. – 1999. – № 4. – С. 54–64.
207. Алисова Л. Н. Взаимодействие партий в политической жизни реформируемого общества : дис. ... д-ра полит. наук : 22.00.05 / Любовь Николаевна Алисова ; Ин-т соц.-полит. исследований РАН. – М., 1997. – 311 с.
208. Кочетков А. П. Политические партии и партийные системы / А. П. Кочетков // Вестник Моск. ун-та. – 1998. – № 6. – С. 3–18.
209. Гаєва Н. П. Місце та роль політичних партій у системі безпосередньої демократії / Н. П. Гаєва // Конституційно-правові форми безпосередньої демократії в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-ї річниці незалежності України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 206–248.
210. Бостан С. К. Державне право зарубіжних країн : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. К. Бостан, С. М. Тимченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 504 с.
211. Заславский С. Е. Политические партии России : проблемы правовой институционализации / Сергей Евгеньевич Заславский. – М. : Ин-т права и публичной политики, 2003. – 300 с.
212. Гринюк Р. Ф. Поняття «правового державного ладу» та «правового громадянського суспільства» І. Канта у контексті розвитку теорії правової держави / Р. Ф. Гринюк // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. –

№ 4. – С. 5–15.

213. Основні статистичні відомості виборчого процесу 2006 року // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2006. – № 2 (4). – С. 24–26.
214. Статистичні дані Центвиборчкому України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=41017.
215. Політичні партії в Україні : інформ.-довід. вид. / [редкол. : М. М. Рябець та ін.]. – К. : Центральна виборча комісія, 2001. – 360 с.
216. Кіс Т. І. Виборчі системи та їхні політичні наслідки / Т. І. Кіс // Нова політика. – 1996. – № 2. – С. 23–32.
217. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 25 березня 2004 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 27/28. – Ст. 366.
218. Мазур О. Виборча система України : у пошуках оптимального варіанту / О. Мазур // Нова політика. – 2001. – № 1. – С. 6–8.
219. Дюверже М. Политические институты и конституционное право / Морис Дюверже // Антология мировой политической мысли : [в 5 т.]. Т. 2 : Зарубежная политическая мысль. XX в. / Нац. обществ.-науч. фонд. Акад. полит. наук ; рук. проекта Г. Ю. Семегин и др. ; ред.-науч. совет : пред. совета Г. Ю. Семегин и др. – М. : Мысль, 1997. – 916 с.
220. Категории политической науки : учеб. – М. : Моск. гос. ин-т междунар. отношений ; Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 656 с.
221. Конончук С. Комунікаційний потенціал українських політичних партій / Світлана Конончук // Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями в контексті формування публічної політики : пріоритети розвитку / Ю. Тищенко, Я. Варивода, С. Конончук, А. Дуда, С. Горобчишина. – К. : Укр. незалежний центр політ. дослідж., 2007. – С. 14–26.
222. Висоцький В. М. Політичні партії та виборчий процес в Україні / В. М. Висоцький // Регіональне і місцеве самоврядування в нових умовах : матер. 3-ї Укр.-пол. наук.-практ. конф. [«Партійна публічна адміністрація і безпосередня демократія»] (2-4 березня 2006 р.). – Львів. – С. 335–348.
223. Мухаев Р. Т. Политология : [учеб. для студ. юрид. и гуманит. фак.] / Рашид

- Тазитдинович Мухаев. – М. : Приор, 1997. – 400 с.
224. Місцеве самоврядування і політичні партії в Україні : монографія / П. В. Ворона ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Харк. регіон. ін-т держ. упр. – Х. : Магістр, 2008. – 184 с.
225. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации : учеб. / С. А. Авакьян, Л. Г. Алехичева, В. В. Альхименко, Р. Т. Биктагиров и др. ; отв. ред. : А. В. Иванченко ; науч. ред. : Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко. – М. : Норма, 1999. – 856 с.
226. Француз А. Й. Політичні партії і проблеми посилення їх ролі у здійсненні державної влади в Україні / А. Й. Француз // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2004. – № 8. – С. 5–15.
227. Про підготовку проекту Концепції реформування політичної системи України : Розпорядження Президента України від 27 березня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uazakon.com/document/spart32/inx32627.htm>.
228. Про Стратегію національної безпеки України : Указ Президента України від 12 лютого 2007 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=105%2F2007>.
229. Енергетична стратегія України на період до 2030 р. : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/signal/kr06145a.doc>.
230. Стратегія впровадження демократичного цивільного контролю над оборонною сферою України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.defense-ua.com/rus/news/?id=3039>.
231. Про Концепцію державної регіональної політики : Указ Президента України від 25 травня 2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=341%2F2001>.
232. Теория партий и партийных систем : хрестоматия / сост. Б. А. Исаев. – М. : Аспект Пресс, 2008. – 400 с.
233. Кулик А. Н. Партийная демократия : политические партии в формировании

- открытого общества на Западе и в России / Анатолий Никифорович Кулик. – М. : Магистр, 1997. – 47 с.
234. Никифоров А. Л. Философия науки: история и методология : учеб. пособие / Александр Леонидович Никифоров. – М. : Дом интеллектуал. кн., 1998. – 276 с.
235. Примуш М. Конституціоналізація політичних партій / М. Примуш, Т. Нагорняк // Людина і політика. – 2004. – № 2. – С. 18–22.
236. Аляев Г. Є. Політологія : конспект лекцій / Геннадій Євгенович Аляев. – Полтава, 2006. – 488 с.
237. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду : світовий та український досвід / Ростислав Миколайович Павленко. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. – 253 с.
238. Сидоров Н. А. Центральные государственные органы ФРГ / Николай Андреевич Сидоров. – М. : Изд-во ИМО, 1961. – 215 с.
239. История политических и правовых учений / под общ. ред. В. С. Нерсесянца. – М. : ИНФРА-М, 1996. – 736 с.
240. Коргунюк Ю. Г. Российская многопартийность : становление, функционирование, развитие / Ю. Г. Коргунюк, С. Е. Заславский. – М. : Фонд ИНДЕМ, 1996. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.partinform.ru/ros_mn/rm_1.htm.
241. Скоблик Н. Роберт Даль : шлях у політичну науку / Н. Скоблик // Людина і політика. – 2000. – № 3. – С. 83–85.
242. Латигіна Н. А. Елітні теорії : сучасне бачення / Н. А. Латигіна // Віче. – 1998. – № 8. – С. 119–126.
243. Шнайдер Э. Политическая трансформация в России / Э. Шнайдер // Политая. – 1999-2000. – № 4. – С. 53–64.
244. Конституційне право зарубіжних країн : [навч. посіб.] / ред. : В. О. Ріяка. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 511 с.
245. Комментарий к Федеральному закону «О политических партиях» / под ред. В. В. Лапаевой. – М., 2002. – 250 с.
246. Статут політичної партії «Народний Рух України» [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.vybory.com.ua/vip_site/parties/ustav_nru.html.

247. Тезинг Й. Политические партии в условиях демократии / Й. Тезинг, В. Хофмайстер. – Санкт Аугустин : Фонд Конрада Аденауэра, 1995. – 557 с.
248. Кафарський В. Правова регламентація парламентської діяльності політичної партії / В. Кафарський // Право України. – 2006. – № 2. – С. 3–8.
249. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. В. І. Волович [та ін.] ; ред. В. І. Волович. – К. : Укр. Центр дух. культури, 1998. – 728 с.
250. Спиркин А. Г. Философия : учеб. для студ. вузов / А. Г. Спиркин. – М. : Гардарики, 2001. – 816 с.
251. Короткий політологічний словник / ред. С. Г. Рябов, З. І. Тимошенко. – К. : Укрвузполіграф, 1991. – 95 с.
252. Одинцова А. В. Гражданское общество : прошлое, настоящее, будущее / А. В. Одинцова // Социально-политические науки. – 1991. – № 12. – С. 40–48.
253. Конституційне право України : підруч. для студ. вищ. юрид. закладів і фак. / В. Я. Тацій [та ін.] ; ред. В. Я. Тацій [та ін.] ; Акад. правових наук України, Укр. Правнича Фундація. – К. : Укр. центр правничих студій, 1999. – 376 с.
254. Любимов А. П. Представление интересов – новый антикоррупционный институт / А. П. Любимов // Представительная власть – XXI век : законодательство, комментарии, проблемы. – 2000. – № 4 (38). – С. 3–12.
255. Права и свободы человека в программных документах основных политических партий и объединений России. XX век / ред. А. Н. Аринин [и др.] ; Ин-т федерализма и граждан. общества. – М. : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – 496 с.
256. Основи загальної теорії права і держави : навч. посіб. для студ. спец. «Правознавство» / П. М. Рабінович ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка. – 3-тє вид., зі змін. й допов. – К., 1994. – 228 с.
257. Скакун О. Ф. Теория государства и права : учеб. для вузов / О. Ф. Скакун ; Ун-т внутр. дел. – Харьков : Консум, 2000. – 704 с.

258. Загальна теорія держави і права : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закладів освіти / М. В. Цвік [та ін.] ; ред. М. В. Цвік [та ін.] ; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
259. Громадська думка в Україні : головні результати опитування, проведенного IFES, у липні 2011 р. / Р. Шарма [и др.] ; USAID. – [Б. м.] : IFES, 2011. – 18 с.
260. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації : політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина ; Укр. незалежний центр політ. дослідж. – К. : [Україна], 2010. – 147 с.
261. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія / Н. Ротар. – Чернівці : Рута, 2007. – 315 с.
262. Мишин А. А. Принцип разделения властей в конституционном механизме США / А. А. Мишин. – М. : Наука, 1984. – 188 с.
263. Монтескье Ш.-Л. Избранные произведения / Шарль-Луи Монтескье. – М., 1955. – 799 с.
264. Чиркин С., Кравченко Е. Мировой опыт функционирования политических систем, основанных на принципе разделения властей / С. Чиркин, Е. Кравченко // Разделение властей : учеб. пособие / А. П. Алексин, А. Г. Бережков, Н. В. Кирсанова, В. В. Клименко и др. ; отв. ред. : М. Н. Марченко. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Изд-во МГУ, Юрайт-Издат., 2004. – 428 с.
265. Чиркин В. Е. Конституционное право зарубежных стран : учеб. / В. Е. Чиркин ; РАН, Ин-т государства и права. – М. : Юристъ, 1997. – 567 с.
266. Corwin E. S. The Constitution and What it Means Today / Edward Samuel Corwin. – London : Humphrey Milford Oxford University Press, 1920. – 114 p.
267. Burdeau G. Droit Constitutionnel et Institutions politiques Text / par Georges Burdeau. – Paris : Librairie générale de droit et de jurisprudence, 1976. – 674 p.
268. Vile M. J. Constitutionalism and the Separation of Powers / M. J. C. Vile. – 2nd ed. – Indianapolis : Liberty Fund, 1998. – 456 p.
269. Политический словарь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://mirslovarei.com/content_pol/sistema-sderzhek-i-protivovesov-733.html.

270. Валевський О. Окремі аспекти визначення функцій механізму стримувань і противаг у розвитку політичної системи / Олексій Валевський // Збірник наукових праць Національної Академії державного управління при Президентіві України / за заг. ред. О. Ю. Оболенського, С. В. Сьоміна. – К. : Вид-во НАДУ, 2008 – Вип. 1. – С. 147–154.
271. Гонюкова Л. В. Політичні партії як інститут державної політики та управління : теоретико-методологічний аналіз : монографія / Лілія Гонюкова ; Нац. акад. держ. упр. при Президентіві України. – К. : НАДУ, 2009. – 392 с.
272. Білоус А. О. Політичні об'єднання України / А. О. Білоус. – К. : Україна, 1993. – 108 с.
273. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 802–827.
274. Белов Д. Конституційно-правове регулювання інституту президента в Україні та Франції : монографія / Д. Белов, Ю. Бисага. – Ужгород : Ліра, 2007. – 217 с.
275. Бостан С. К. Парламентарна форма республіканського правління: європейський досвід та політична реформа в Україні / С. К. Бостан // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів : ЛІВС, 2003. – № 2. – С. 190–198.
276. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія / Сергій Костянтинович Бостан. – Запоріжжя : Юридичний ін-т, 2005. – 540 с.
277. Державне управління : теорія і практика / В. Б. Авер'янов [та ін.] ; ред. В. Б. Авер'янов ; НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 431 с.
278. Державне управління в Україні : організаційно-правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. проф. Н. Р. Нижник. – К. : Вид-во УАДУ, 2002. – 164 с.
279. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 7 жовтня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2591-17>.

280. Гражданское общество и правовое государства : предпосылки формирования / под ред. Г. Н. Манова. – М. : Ин-ут государства и права АН СССР, 1991. – 119 с.
281. Шайо Андраш. Самоограничение власти (краткий курс конституционализма) / А. Шайо ; пер. с венгер. А. П. Гуськовой, Б. В. Сотина. – М. : Юристь, 2001. – 292 с.
282. Совгиря О. В. Правовий статус парламентської опозиції : навч. посіб. для студ. ВНЗ / О. В. Совгиря ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 262 с.
283. Бабкін В. Д. Державна влада і політична опозиція / В. Д. Бабкін // Правова держава : щорічник наук. пр. / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К. : Ін Юре, 1996. – Вип. 7. – С. 193–199.
284. Шлезингер-младший А. М. Циклы американской истории / А. М. Шлезингер-младший ; пер. с англ. закл. ст. В. И. Терехова – М. : Изд. группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. – 688 с.
285. Конституція УРСР від 20 квітня 1978 р. (зі змінами від 24 жовтня 1990 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=888-09>.
286. Бостан С. К. Форма правління незалежної Української держави: етапи розвитку, проблеми, перспективи / С. К. Бостан // Форум права. – 2011. – № 2. – С. 103–110 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-2/11bckrpp.pdf>
287. Висновок «Про конституційну ситуацію в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://judgment.leschishin.org/jud030.php>.
288. Зелінська М. Етапи трансформації інституту президентства в Україні / Марина Зелінська // Політичний менеджмент. – 2010. – № 1. – С. 68–75.
289. Політичні партії України напередодні парламентських виборів : стан і тенденції. (Аналітична доповідь УЦЕПД) // Національна безпека і оборона. – 2001. – № 12 (24). – С. 15–61.

290. Про внесення змін до Конституції України : Закон України від 8 грудня 2004 р. № 2222-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
291. Мартинюк Р. С. Конституційна реформа в Україні : спроба критичного аналізу / Р. С. Мартинюк // Актуальні питання реформування правової системи України : зб. наук. ст. за матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (1–2 червня 2007 р., м. Луцьк) : у 2 т. – Луцьк : «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1. – С. 232–236.
292. Рішення Конституційного Суду України у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України від 30 вересня 2010 р. № 20-рп/2010 // Офіційний вісник України. – 2010. – № 72/1 (Спец. вип.).
293. Виступ Президента України Віктора Януковича на урочистих заходах з нагоди Дня Незалежності України на Майдані Незалежності від 24 серпня 2010 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/17881.html>.
294. Журавський В. С. Становлення політичних партій в українському суспільстві та їх роль у політичному структуруванні парламенту / В. С. Журавський. – К. : Парламентське вид-во, 2002. – 107 с.

ЗАТВЕРДЖЕНО
 Ректор Львівського державного
 університету внутрішніх справ
 полковник міліції
 кандидат юридичних наук, доцент
 О. К. Марін

АКТ

м. Львів

« 19 » 10 2011 р.

№ 64

Про впровадження результатів
 дисертаційного дослідження
 Висоцького В.М. «Політичні партії в
 політичній системі суспільства
 (теоретико-правове дослідження)»
 у навчальний процес

ПІДСТАВА: наказ ректора Львівського державного університету внутрішніх
 справ № 290 від 27.10.2009 р.

Уклала експертна комісія з виявлення, узагальнення та впровадження позитивного
 досвіду роботи у складі:

голови: директор навчально-наукового інституту права, психології та
 економіки доктора юридичних наук, професора Грищука В.К.;

секретаря: полковника міліції, начальника відділу організації наукової
 роботи, кандидата юридичних наук Балинської О.М.;

членів: полковника міліції, начальника навчально-методичного центру,
 кандидата юридичних наук Строцького Р.Є.;

У присутності: підполковника міліції, начальника кафедри конституційного та
 міжнародного права, кандидата юридичних наук Лещуха А.Р.;

підполковника міліції, в.о. начальника кафедри теорії та історії

держави і права кандидата юридичних наук, доцента Ситара І.М.;
здобувача кафедри теорії та історії держави і права Львівського
державного університету внутрішніх справ Висоцького В.М.

Комісія відповідно до наказу по університету № 290 від 27.10.2009 р.
розглянула й узагальнила результати дисертаційного дослідження Висоцького
Володимира Мирославовича на тему «Політичні партії в політичній системі
суспільства (теоретико-правове дослідження)» на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і
права; історія політичних і правових учень.

На основі проведеного аналізу комісія дійшла висновку, що подані на розгляд
матеріали заслуговують на схвалення та запровадження для використання у
навчальному процесі, зокрема при викладанні навчальних курсів «Конституційне
право України» і «Державне право закордонних країн», а також для здійснення
подальших наукових досліджень із зазначеної проблематики.

Голова комісії

секретар

члени комісії

В.К. Грищук

О.М. Балинська

Р.Є. Строцький